

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

위대한조선의힘으로해방된조국을
우리손으로지키자!

8.15해방5주년기념만세!

HISTORIE

2004, 1

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Redigeret af Michael Bregnsbo, Torben K. Nielsen og Søren Hein Rasmussen (ansv.)

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 380 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N., tlf. 89 42 53 70.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af *Historie*, Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N.

Nordkoreansk propagandaplakat fra Koreakrigen, 1951. Efter sigende en souvenir fra Kim Il Sung's residens, her fra Bergen Byarkiv.

»At Jens Bang var hendes rette barnefader«

Af Jakob Ørnbjerg

I 1635 blev der på Aalborg Byting oprullet en skandale, der gav genlyd i Limfjordskøbstaten. Storkøbmanden Jens Bangs tidligere tjenestepige, Maren Espensdatter, udpegede ham som far til det barn, hun havde født i efteråret 1634. I den lokalhistoriske litteratur har man indtil nu antaget at Jens Bang var både moralsk og juridisk skyldig i anklagen og at han efterfølgende skulle have bestukket Christian IV for at slippe ud af denne affære. En nærlæsning af det overleverede kildemateriale åbner dog op for en anden, men lige så spændende historie om falske vidnesbyrd, pengeafpresning og mulige sammensværgelser, hvor en notits i kirkebogen, en forsvunden bådsmand og et fattighus spiller en væsentlig rolle. Hermed får vi et unikt indblik i normer og mentalitet et lille samfund, hvor alle kendte alle, hvor sladder og rygtesmederi trivedes i bedste velgående og hvor et godt rygte var ensbetydende med overlevelse. Desuden kan nytolkningen af denne retssag i allerhøjeste grad medvirke til at nuancere det negative billede som folkesagnene og lokalhistorikerne gennem tiderne har tegnet af Jens Bangs personlighed.

»Hendes barn født udi i Aabye Sogn, hvor det er dødt«¹. Bag denne sørgelige og tørre notits i margin på Budolfi kirkebog 12. april 1635 gemmer der sig årsagen til en speget og kompliceret retssag, der fik skæbnensvange konsekvenser for en fattig tjenestepige og nær bragte en af Christian IV-tidens største købmænd på fallittens rand.

Hele sagen tog sin begyndelse 23. marts 1635, hvor velbyrdig adelsfrue Dorthe Lindenow, enke efter Otto Skeel til Hammellose, på kgl. Maje-stæts vegne lod stævne Aalborgkøbmanden Jens Bang (ca. 1575-1644) til Aalborg Byting². Jens Bang var ganske vist ikke mødt op på bytinget den-

1. Budolfi Kirkebog Public. Abs: 12. april 1635. Hvor ikke andet er anført findes det originale kildemateriale på mikrofilm på Aalborg Stadsarkiv.

2. Aalborg Bytingsbog (AAB): 23. marts 1635. Otto Skeel var lensmand på Aalborghus 1631-34. Han døde 17. december 1634 og blev gravlagt i Vor Frue Kirke i Aalborg 7. januar 1635. Dorthe Lindenow blev gift med Otto Skeel i 1605. Sit enkesæde havde hun på Bangsbo, hvor hun døde 29. november 1648. (E. Tauber og A.H. Nielsen: *Personalhistoriske Notitser over Embeds- og Bestillingsmænd i Aalborg i Fortid og Nutid* 1879 s. 46-47) I henhold til Tauber og Nielsen overtog Gunde Lange embedet som lensmand i 1635, men datoen kendes ikke. Eftersom de stævnede parter i denne retssag i marts 1635 befandt sig i Aalborg, må man gå ud fra at Dorthe Lindenow i første omgang har videreført sin afdøde mands forpligtigelser.

ne dag, men for aalborgenserne var der næppe tvivl om at det lige nu var en anden part i sagen, der var den mest interessante. Det drejede sig om Maren Espensdatter, født i Åby sogn i Vendsyssel, der havde tjent hos Jens Bang indtil Skt. Mikkelsdag 1634. Efter at Aalborgs byfoged Mogens Jespersen af lovbogen havde oplæst den rette ed for Maren Espensdatter og strengt formanet hende til at sige sandheden, fortalte hun, » at Jens Bang som hun tjente til Skt. Mikkelsdag sidst forgangen var hendes rette barnefader til det barn hun havde født 8 dage efter Skt. Mortensdag og ej havde hun haft legemlig fællig med nogen anden mandsperson i sine dage end Jens Bang«³.

I henhold til Christian IVs »Forordning om Løsagtighed« fra 1617, skulle folk, der første gang blev grebet i samleje udenfor ægteskab, stå offentligt skrifte i deres sognekirke samt betale bøde, og i gentagelsestilfælde vankede der pisk og fængselstraf⁴. Jens Bang var som bekendt ikke selv mødt op for at svare på Maren Espensdatters anklage, men han havde sendt sin fuldmægtig Jens Jakobsen med en seddel, der nu blev oplæst. Her benægtede Jens Bang ved højeste ed at være Maren Espensdatters barnefader og havde til samme formål indkaldt en række vidner⁵. Det drejede sig om to af hans tjenestefolk, Chresten Klemidsen og Karsten Christensen, feltbereder Urban Jakobsens hustru Maren Jørgensdatter samt to andre kvinder, Maren Jensdatter og Margrethe Jensdatter, så de kunne fortælle hvad de vidste om denne affære⁶. Desuden havde Jens Bang ladet Maren Espensdatter stævne, men til gengæld havde han undladt at indkalde Dorthe Lindenow, der jo førte sagen på tjenestepigens vegne. Det virker ærligt talt underligt, at Jens Bang ikke skulle være klar over at adelsfruen også skulle stævnes til bytinget. Derfor virker det også mest sandsynligt, at Jens Bang har håbet på at kunne ordne sagen i forholdsvis ubemærkethed. En adelsfrue ville jo under alle omstændigheder også være en stærkere modstander end en tjenestepige, der næppe havde de store erfaringer med at begå sig i retslige sammenhænge. Mogens Jespersen turde dog ikke føre sagen videre, førend alle de implicerede parter, underforstået fru Lindenow, var blevet stævnet på rette vis og derfor blev sagen nu udsat indtil videre.

3. AAB: 23. marts 1635. Skt. Mikkelsdag er 29. september og var egentlig en katolsk festdag for ærkeenglen Skt. Mikael. Langt frem i tiden var Mikkelsdag desuden den dag, hvor man betalte sine lån, flyttede og hvor tjenestefolk skiftede plads. Skt. Mortensdag var ensbetydende med 1. november. *Fællig* kan her bedst oversættes med samleje.

4. V. A. Secher: *Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660* I-VI, (1887-1918) bind III s. 515.

5. AAB: 23. marts 1635.

6. En feltbereder var det samme som en garver.

1. Et portræt af Aalborg

Lad os for en stund forlade de stridende parter på bytinget og se lidt nærmere på, hvad vi ved om 1630ernes Aalborg og Jens Bangs liv og virke her. En næsten samtidig karakteristik af Aalborg finder vi hos den økonomisk-statistiske forfatter Arent Berntsen (1610-80) i storværket »Danmarckis og Norgis Fructbar Herlighed«⁷. Her gav Berntsen følgende beskrivelse af Limfjordsbyen: »Forbemeldte Aalborg bestaar af it stort Borgerskab som deris Næring vide at søge saa vel aff Landet med Korn- og Øxenkiøb, som til Søes, eftersom de med deris egne Skibe Holland, Engeland, Franckerige, Spanien, Norge, Sverrige, Ryssland og omliggende Danske oc Tydske Stæder besøge. Formeldest slig saavelsom anden Nær-somhed Byen udi Formue oc anden sirlig Kiøbstedes Bygning oc Størelse daglig tiltager oc forbedris. Nest op til denne By ligger det velbygte og faste Slot Aalborghus, hvilket med store og høje volde oc dybe Grave er forvaret oc med Stycker forsiunet. Blandt andre denne Byes lystige Vilkaar ere icke den ringeste at acte de mange Skuder oc Skibe, som til oc fra Salling, Harsyssel, Ty oc deris Kiøbstæder Skifve, Nykøbing oc Tysted der forbi ud eller indseigle«⁸. Normalt vil man tage den slags rosenrøde beskrivelser med et vist forbehold, men hvis vi sammenholder Berntsens beskrivelse med hvad vi ellers ved om 1600-tallets Aalborg, ser det faktisk ud til, at han har ramt hovedet på sømmet.

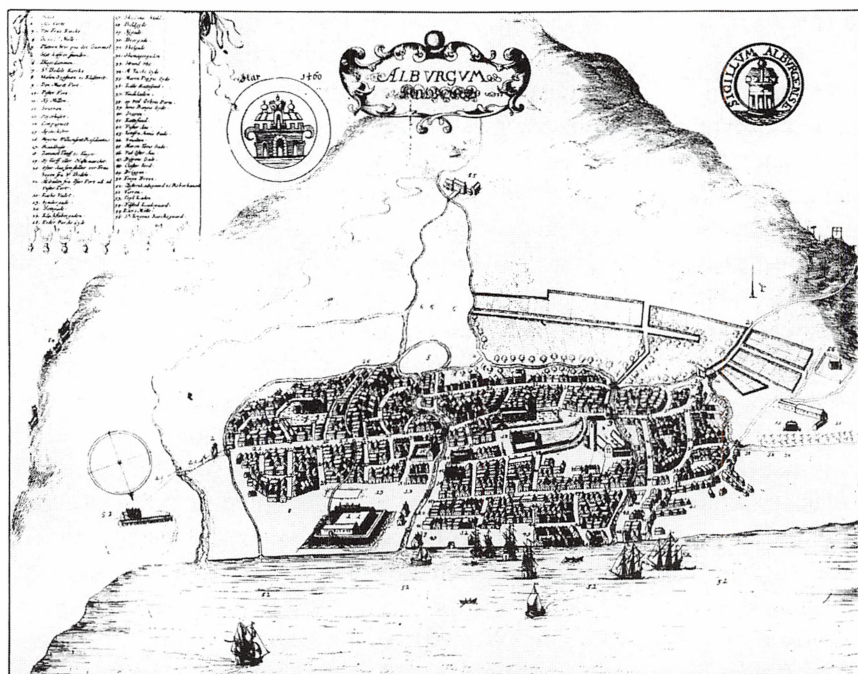
Aalborg var fra 1570erne og frem til Torstenssonfejden (1643-45) på alle måder inde i en rivende udvikling og bortset fra en kort nedgangsperiode under Kejserkrigen (1625-29) oplevede byen i denne periode et økonomisk opsving uden sidestykke⁹. Dette skyldtes ikke mindst Aalborgs optimale geografiske placering på Limfjordens smalleste sted, ved det naturlige overfartssted mellem Vendsyssel og Himmerland. Siden år 1100 havde Limfjordens udløb mod Nordsøen været tilsandet, så alle skibe, der havde ærinde inde i Limfjorden måtte igennem Kattegat, via Hals og forbi Aalborg, hvor der skulle betales told¹⁰. Hertil kom det faktum at

7. Berntsens værk udkom ganske vist 1650-56, men Ole Feldbæk har i Danmarks Frugtbare Herlighed – Et dateringsproblem s. 201-227 i Carsten Due Nielsen et al (Ed): *Struktur og funktion – festsskrift til Erling Ladewig Petersen* 1994, påvist at Berntsens oplysninger nærmere skal dateres til tiden omkring 1630.

8. Arent Berntsen: *Danmarckis og Norgis Fructbar Herlighed* 1971 (1. udg 1650-56) Første bog, s. 152.

9. Lars Tvede Jensen: *Tiden 1534-1619* s. 60 i *Aalborg under krise og højkonjunktur 1534-1680*, bind 2 af *Aalborgs Historie*, 1988.

10. Viggo Petersen: *Aalborg og Limfjordslandet* s. 38 (*Aalborgbogen* 1993)

Her ser vi Aalborg, som det er gengivet i Peder Hansen Resens Atlas fra 1677. Vi står på Limfjordens nordside, ved Nørre Sundby og kigger over den trafikerede Limfjord imod Aalborg. Der er selvfølgelig ikke tale om en nøjagtig gengivelse af samtlige huse i byen, men de mere kendte bygninger; Aalborghus fæstningen, rådhuset og kirkerne kan dog anes. Desuden er gaderne og åernes forløb ret præcist gengivet. Jens Bangs Stenhus er også kommet med på dette prospekt og står angivet som m 15 under betegnelsen Apotecket. Dette skyldes, at der siden 1670 havde været drevet apotek i stenhuset.

store skibe, der ville videre ind i Limfjorden, grundet vandforholdene ved Løgstør Grunde, ofte måtte overflytte deres last til mindre både og pramme ved Aalborg¹¹. Heller ikke ved Aalborg var havneforholdene de bedste, så her måtte de store skibe blive liggende ude på fjorden, men så færgede man deres last ind til Aalborgs købmandsgårde via de åer der gennemskar Aalborg i nord-sydgående retning. Den vigtigste af disse vandtransportveje var Østerå, der havde sin udmundning i Limfjorden vest for Aalborghus. Siden 1556 havde Aalborg, med Christian III's fæstning Aalborghus som det imponerende udgangspunkt, spillet rollen som admini-

11. Ibid. s. 16 og s. 31-32.

strativt centrum i det store Aalborghus len, der strakte sig fra Skagen i nord til Mariager i syd. Byens vigtige placering i rigsadministrationen gav aalborgenserne en række nye opgaver i form af leverancer, tjenester og transportopgaver udført for lenet. Ca. år 1600 havde Aalborg således et indbyggertal på ca. 5000 mennesker og lå dermed på samme befolkningsmæssige niveau som Helsingør, Odense og Malmø¹².

Et andet faktum der bidrog til Aalborgs hurtige og ekspansive vækst var, at de særlige privilegier, som kongemagten før Reformationen havde skænket Aalborg, stadigvæk stod ved magt. Et af de vigtigste af disse privilegier var i den forbindelse den fire-mile grænse omkring Aalborg, som Christian I havde skænket byen i 1462. Indenfor denne zone var det forbudt alle andre end lige Aalborgs købmænd at handle med bønderne¹³. Et andet privilegium, som Aalborg nød godt af, var eneretten til at salte de sild, der hvert år frem til 1620erne i stort tal blev fanget i Limfjorden¹⁴. Disse privilegier kombineret med den geografiske placering og rollen som administrativt knudepunkt betød, at Aalborg blev det naturlige centrum for handlen med Vendsyssel og Himmerland. Ja, hele Limfjordslandet handlede med Aalborg. På skuder og småskibe fra Thisted, Lemvig, Struer, Skive, Hjarbæk og mange andre steder fragtede de såkaldte »Limfjordskrejlere« egne og andres varer igennem Limfjorden og op i Aalborgs åsystem. Adelsfolk, præster, bønder og fiskere leverede landbrugsprodukter, lertøj, sild, tømmer og uldvarer til Aalborg, der til gengæld forsynede oplandet med penge, håndværksprodukter, salt, jern samt kram og luksusvarer¹⁵.

Den handel, der for alvor bidrog til Aalborgs velstand var dog af en helt anden størrelsesorden og karakter end den almindelige detailhandel, der foregik langs åerne, i Aalborgs kramboder og værksteder, samt ikke mindst på de ugentlige torvedage. 1550erne-1620erne var der stor vesteuropæisk efterspørgsel på danske landbrugsprodukter, og i denne udenrigshandel indtog Aalborgs købmænd snart en yderst dominerende rolle som opkøbere af korn og stude i hele det nordvestlige Jylland. Købmændenes handelsforbindelser strakte sig ud over hele Europa. Man drev stude til de store markeder i Nordtyskland, og aalborgensiske skibe fragtede korn, sild og træ til de vest- og sydeuropæiske havnebyer, hvor man fik

12. Svend Ellehøj: Borgere og byerhverv i Christian IVs politik s. 146 i Svend Ellehøj (Ed.): *Christian IVs verden*, 1988.

13. Tvede Jensen (1988): s. 77.

14. *Ibid.* s. 77.

15. *Ibid.* s. 79.

klæde, salt, vin og kramvarer i returlast. Andre handelsruter gik til Norge og Østersøen med korn, salt, sild, klæde og kramvarer, hvor man opkøbte baltisk korn, hør, hamp, tjære, norsk tømmer, fisk og pelsværk. Dertil havde Aalborg, udover kontrollen med fangst og saltning af sild i Limfjorden også andel i selvsamme sildefiskeri i Bohuslen i anden halvdel af 1500-årene¹⁶. Med rette er Aalborg blevet betegnet som en del af et større nord- og østeuropæisk handelsmønster i disse år, og i 1639 var byens handelsflåde kun overgået af København og Århus¹⁷. Et lille kapitalstærkt købmands-aristokrati tjente de store penge på denne indbringende udenrigshandel og dominerede totalt Aalborgs magistrat, der bestod af to borgmestre og ca. 10 rådmænd. Set i forhold til Aalborgs øvrige indbyggere, kræmmerne, håndværkerne, søfolkene, arbejderne og tjenestefolkene kunne disse købmænd og deres familier godt få karakter af en lille samenspist og indgiftet kaste, men dette var langt fra tilfældet. Købmandssønner fra Nordtyskland, Holland og de danske købstæder kom til Aalborg og blev sammen med tidligere fogeder og skrivere via ansættelser, kompagniskab og ægteskab optaget i magistratskredsen.

2. Ærens betydning

En af de væsentligste faktorer, der medvirkede til at holde en kompleks størrelse som Aalborg sammen og sikre en vis kollektiv sikkerhed, social konformitet og orden iblandt de 5000 indbyggere var æresbegrebet. 1600-tallets små samfund var i by og på land bundet uløseligt sammen i en række praktiske og sociale fællesskaber, hvad enten det var sognet, byen, købmandsgildet eller håndværkerlavet. Bønderne dyrkede jorden i fællesskab, bybefolkningen handlede med hinanden, man fejrede sammen livets og årets store højtider og i nødsituationer var det også fællesskabet, man var henvist til at søge bistand hos¹⁸. Hvis harmonien og kontinuiteten skulle bevares forudsatte det også en lav tolerancetærskel overfor alle, der ikke levede op til fællesskabets krav om ærlighed, moral og faglig kompetence. I den forbindelse var visse forbrydelser og erhverv at betragte som uærlige og udøverne af disse var forment adgang til de ærliges fællesskab

16. Poul Holm: *Aalborg og søfarten gennem 500 år*: s. 33 (*Aalborgbogen* 1999)

17. *Ibid.* s. 20 og s. 32.

18. Alex Wittendorf: *På Guds og Herskabs Nåde* s. 329 udgør bind 7 af Olaf Olsen (Ed.): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, 2003 (1. udg. 1989)

med alt, hvad dette indebar af mulighed for overlevelse i form af arbejde, trykthed og social anerkendelse¹⁹.

Uærlighedens oprindelse på dansk grund fortaber sig i tågerne, men ser ud til at være opstået i løbet af Middelalderen i spændingsfeltet imellem hendskab og kristendom og under inspiration fra den stærke standsfølelse, der især fandtes i de tyske byers lav²⁰. Æresbegrebet og forestillingerne om ærlige kontra uærlige ses i Danmark fra ca. 1500 og på Christian III's regeringstid (1534-59) vandt uærligheden for alvor indpas i lovgivningen²¹.

I første instans var det bøddlen og natmanden, der var at betragte som uærlige via deres blodige og uhumske håndværk, men også tyve og prostituerede, der havde været i nærkontakt med bøddlens ris og kagen, byens piske- og skampæl, hørte til i denne kategori²². I den forbindelse har Tyge Krogh slået til lyd for at kirke og kongemagt, i efterreformatork tid, faktisk spillede en væsentligt rolle i at cementre og bekræfte bøddlens uærlighed, så denne kunne fremstå som et endnu værre skræmmebillede overfor potentielle lovbyggere²³. Endvidere åbnede lovgivningen som tidligere nævnt mulighed for at man for visse forbrydelser, herunder tyveri, falsk vidnesbyrd, injurier og bestikkelse af løssagtige kvindfolk, kunne blive fradømt sin ære, frataget sine juridiske rettigheder og bogstaveligt talt stemplet som »mindremand«²⁴.

For Aalborgs vedkommende illustreres denne strafs fatale betydning med købmanden Christian Tøtøsen, der i 1605 var mødt op købmandslavet Guds Legems Lav/Papegøjegildet og havde deltaget i en præmieskydning, på trods af at han var blevet dømt som mindremand²⁵. Derfor skulle Christen Tøtøsen nu dømmes efter lavets vedtægter, og præmieskydningen skulle gå om, så omgangen med den uærlige købmand ikke smittede af på hans ærlige gildesbrødre²⁶. Samme frygt for uærlighedens bacille understreges ved at tilflytteres mulighed for at blive optaget i lokalsam-

19. Erling Sandemo: Æren og æreskrænkelsen s. 82 i Kåre Tønneson (Ed.) *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet*, 1994.

20. Tyge Krogh: Bøddlens og natmandens uærlighed: s. 31 i *Historisk Tidsskrift*, bind 1, 1994.

21. Ibid og Stig Juul: Den gamle danske straffet og dens udvikling indtil slutningen af det 18. århundrede s. 271 i Leif Beckman (Ed) *Kampen mod forbrydelsen 1951-52*.

22. Hugo Matthiesen: *Bøddel og galgefugl* s. 22-23, 1910 og Hugo Matthiesen: *De kagstrøgne*: s. 58-59 og 75, 1919.

23. Krogh (1994): s. 49-50.

24. Tyge Krogh: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800* s. 74, 1987, og Christen Ostensen Weyle: *Glosarium Juridicium Danico-Norvegium* s. 534, 558 og 805, 1977 (1. udg. 1665)

25. Fortegnelse over gildesbrødre i Guds Legems Lav 1431-1624: 18. juni 1605.

26. Ibid.

fundene faktisk afhæng af, at de kunne fremlægge gode skudsmål fra deres tidligere naboer og omgangskreds²⁷. Uden et godt skudsmål var man således for altid forment adgang til de ærliges selskab. Det giver under alle omstændigheder mening at konkludere at liv og ære hang uløseligt sammen og derfor gav bare antydning af fornærmelser og skældsord, der kunne tænkes at sætte spørgsmålstegn ved ens gode navn og rygte anledning til mange voldsepisoder, klager og retssager. Fra retsprotokollerne kendes derfor også formuleringer som »... et ærligt gemyts navn og rygte, som er ved livet og derudover hos ærekære hjerter at agte« og »Et menneske uden ære er levende død«²⁸.

Dermed blev sladder og rygtesmederi også et farligt våben, som alle med held kunne benytte sig af, hvis man ønskede at få ram på en uven. Det mest skæbnsvangre eksempel på, hvad sådanne rygter kunne afstedkomme ser vi således med den berygtede hekseproces imod Maren Splids i Ribe i 1641, en proces, der faktisk startede i det små med løse rygter²⁹. En lignende sag fra samme periode kendes desuden fra Århus, hvor rådmanden Søren Frost grundet gammelt nag forsøgte at få borgmester Hans Grønbæks hustru anklaget for hekseri netop via iværksættelse af rygter³⁰. Det blev nu heller ikke ved sladder og skældsord alene. Andre metoder til at så tvivl om ærlighed og social position omfattede smædeskrifter og nidviser ophængt på offentlige steder. I 1569 bandt en udspekuleret borger i Bergen endda bispens hest til kagen, for derigennem at overføre kagens skam til bispens ejendom³¹.

I takt med at den stærke statsmagt og en mere rationel og human tankegang vandt frem i Danmark indledtes der under enevælden en sej kamp imod uærligheden og frygten for dens fremmeste repræsentanter. Tugthuset og tvangsarbejdet afløste kagen som det primære sanktionsmiddel overfor tyveri og utugt og natmandens hverv som industrislagter og forarbejder af selvdøde dyrs skind og huder blev med tiden at betragte som et ganske nyttigt og rentabelt projekt³². Fremfor at være skyet som en ud-

27. Janne Risum: *Borger og civilisering* s. 229 i Peter Brask et al (Ed.): *Lærdom og magi 1480-1620* udgør bind 2 af *Dansk Litteraturhistorie*, 1984.

28. Jens Ulf Jørgensen: *Ting og rettersted* s. 336 i Axel Steensberg (Ed.): *Dagligliv i Danmark 1620-1720*, 1969.

29. Risum (1984): s. 230 og Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribesamfundet*, s. 385-397, bind 1, 1981.

30. Ole Degn: *Borgernes by 1550-1720* s. 286 i Ib Gejl (Ed.): *Århus-Byens Historie -1720*, 1996.

31. Risum (1984): s. 230.

32. Matthiesen: (1919) s. 111-112, Krogh (1987): s.160-166 og Krogh (1994) s. 53-55.

stødt paria blev bødlen under enevælden en kongelig udnævnt embedsmand med hvad deraf fulgte af privilegier, standsbevidsthed og øget respekt fra den brede befolkning³³. Alle materielle symboler på den frygtede uærlighed stod altså for fald. Konsekvensen blev at omkring 1800 var angsten for uærligheden og de uærlige således ved at være en saga blot, selv om man langt op i 1800-tallet i Jylland stadigvæk betragtede de sidste omstrefjende natmandsfolk med en vis frygtblandet skepsis³⁴.

3. Jens Bang – Ude og hjemme

Til Aalborgs sydende heksekedel af købmænd, limfjordskreglere og hollandske handelsagenter, sildetønder, skuder, brølende studeflokke og tømmerstabler kom da i det Herrens år 1592 en ung mand fra Horsens ved navn Jens Bang. I første omgang var det vel næppe mange aalborgensere, der skænkede ham megen opmærksomhed. Aalborg var en by i rivende vækst, og der kom så mange unge mennesker til byen i håb om at skabe sig en bedre tilværelse. Men det skulle dog snart vise sig, at Jens Bang var en mand, som man måtte regne med i mange sammenhænge³⁵.

Sine første år i Aalborg har Jens Bang efter alt at dømme arbejdet som købmandstjener for sin ældre halvbroder storkøbmanden og Aalborgs senere borgmester Jørgen Olufsen, men snart tog begivenhederne for alvor fart for den unge mand. Senest i 1592 var han blevet gift med Maren Jørgensdatter, der var stedatter af Aalborgborgmesteren Peder Finde. Aftenen før Helligtrekongersdag 1600 blev Jens Bang optaget som gildebroder i købmandslavet Guds Legems Lav og 8. november 1605 betalte han 24 skilling i borgerskabspenge og fik hermed ret til at drive handel og købmandskab i Aalborg. Dette blev startskuddet til en af de mest kometagtige og succesfulde karriereforløb i Danmarkshistorien.

Som så mange andre aalborgkøbmænd lagde Jens Bang ud med at købe et mindre skib og leverede byggematerialer og salt til Aalborghus len, men snart antog hans forretninger enorme dimensioner. 1621-24 deltog han i opkøbet af 1000 tønder rug på Hald ved Viborg, og 1617-27 sendtes der for hans regning 2003 stude til de store markeder sydpå. Under alle

33. Matthiesen (1910): s. 123-136

34. For natmandsfolkets liv, levned og omgang med lokalbefolkningen i midten af 1800tallet, se: H.P. Hansen: *Natmandsfolk og kjæltringer* bind 1-2, 1959 (1. udg. 1921-1922)

35. I afsnittet Jens Bang ude og hjemme henvises der til Jakob Ørnbjerg: *Jens Bangs forhold til Aalborgs magistrat og købmandsaristokrati 1605-1644* upubliceret speciale s. 28-43, 2003.

omstændigheder må Jens Bang have haft held med sine første forretninger, hvilket ikke mindst viser sig ved at han 1623-24 opførte sit prægtige fire-etagers stenhus, der er uden sidestykke i dansk arkitekturhistorie og med rette er blevet betegnet som det stolteste af alle tidens købmandsgårde³⁶. Samtidig med dette byggeforetagende fik Jens Bang sin store chance, da han indtog direktørposten i et af Christian IVs merkantalistiske projekter, det aalborgensiske saltkompagni, der havde til formål at sikre Danmark-Norge forsyninger af salt og vin fra Frankrig og Spanien. Efter Kejserkrigen blev saltkompagniet opløst og Jens Bang overtog kompagniets gældsposter, varelager og saltskibe mod at betale alle aktionærerne halvdelen af deres indskud tilbage. Denne aftale formåede Jens Bang dog at vende til sin egen fordel. Aktionærernes krav om tilbagebetaling blev fra hans side mødt med modkrav, afvisninger og undskyldninger, hvilket resulterede i megen vrede og utallige retssager ved by- og landsting, hvor Jens Bang dog som regel trak det længste strå³⁷.

1630erne blev Jens Bangs virkelige storhedstid, hvor kontakterne og handelsforbindelserne strakte sig ud over hele Europa. 1630-41 eksporterede han i alt 10667 stude og i 1639 havde han over 800 tons korn på lager. Jens Bang havde sin helt egen handelsflåde, der gik på langfart til Frankrig, England, Holland, Spanien med korn og tømmer, hvorfra de sejlede vin, salt, jern, hør, hamp, klæde og kramvarer hjem til stenhuset ved Østerå. Han handlede med alt og alle, udlånte penge og værdipapirer, overtog gældsbeviser, fik pant i huse og varer og leverede korn, klæde, salt, hør, huder og flæsk til adelsfolk og borgere i hele kongeriget. Desuden ejede Jens Bang i Aalborg et utal af ejendomme, boder, haver og fiskedamme, som han videresolgte eller udlejede. I sommeren 1639 kan Jens Bangs samlede formue opgøres til over 42.000 dalere, hvilket uden tvivl placerer hans formue i topklasse blandt danske købmænd på den tid.

De gode tider fik dog en brat ende for Jens Bang i 1639. Dette år mistede han sine to store saltskibe, og da hustruen døde samme år, kom alle hans gældsposter frem i lyset ved den efterfølgende skifteregistrering. Jens Bangs mange kreditorer blev nu nervøse for hans likviditet, antallet af retssager imod ham eksploderede i 1640erne og gang på gang blev der gjort udlæg i Jens Bangs skibe, ejendomme og varelagre. Han døde i begyndelsen af februar 1644, næsten samtidig med at de svenske tropper besatte Aalborg under Torstenssonfejden.

36. Harald Langberg: *Danmarks bygningskultur. En historisk oversigt* s. 178, første bind 1978 (1. udg. 1955)

37. Ørnbjerg (2003): s. 30-32.

Dette fotografi af Jens Bangs Stenhus ved Østerå er taget af en ukendt fransktalende fotograf 15. maj 1851 og er som sådan en af de ældste fotografiske gengivelser af stenhuset. Stenhuset hæver sig højt og massivt op over Østerås øvrige huse, og imod syd kryber Aalborgs rådhus bogstaveligt talt sammen i skyggen af sin store nabo. Efter stenhusets opførelse 1623-24 opkøbte Jens Bang resten af grunden ned imod den bagved liggende Cortesgyde, hvorefter hans boligkompleks med stenhuset imod øst og bindingsværkshuse imod nord, syd og vest har udgjort en sammensluttet enhed. I Stenhusets stueetage havde Jens Bang krambod og lager; mens de øverste etager blev benyttet som kornmagasin og pulterrum. Privatboligen lå på første sal, som man fik adgang til fra Østerå via en bred stentrappe. Den karnap der på fotografiet ses midt på stenhuset er altså ikke Jens Bangs værk, men er opsat ca. 1690 af en senere ejer. (Aalborg Stadsarkiv)

4. Jens Bang i historien

Igennem århundreder har myterne levet omkring Jens Bang og hans fantastiske hus. Der hviskedes i Aalborg om, at Jens Bang skulle have myrdet sin krambodssvend, men samtidig var det ham, der under Torstenssonfejden havde frelst Aalborg fra at blive brændt ned til grunden³⁸. Man

38. Gorm Benzons: *Danmarks kirker og klostre* s. 85, 1973 og Inge Becker Christensen et al: *En engelsk forfatters indtryk af Nordjylland i årene 1858-1860* s. 56 (Fra Himmerland og Kjær Herred 1977)

fortalte videre at Jens Bangs økonomiske ruin var så total, at han endte sine dage i sit eget fattighus, og man skiftevis forargedes og morede sig over, at købmanden skulle have formastet sig til at udsmykke sin provokation af et stenhus med groteske stenansigter, der forestillede hans eget tungerækkende selvportræt og karikaturer af hans uvenner³⁹. Alle disse sagn kan uden videre henvises til folketroens gustne overdrev, og man kunne i den forbindelse måske forledes til at tro, at historikerne ville kunne rette op på dette noget triste eftermæle. Dette viste sig dog ikke at være tilfældet, da overlærer og arkivar Daniel Høfding Wulff (1829-1900) i 1886 satte sig for at løse gåden omkring stenhusets byherre med publikationen »Jens Bang. Kjøbmand i Aalborg 1605-44«.

Det skal pointeres, at Wulffs arbejde er at betragte som en kildesamling, fremfor en egentlig biografi om Jens Bang. De mange retssager, som Jens Bang var involveret i på rådstue, by- og landsting, blev af Wulff gengivet ganske ordret. Det var faktisk kun i sin indledning, at overlæreren kort og kontant opridsede sin opfattelse af Jens Bang: »Kunne vi derfor ikke nægte Jens Bang vor Beundring som den virksomme og utrættelige Handelsmand er dette ingenlunde Tilfælde, hvad hans Karakter angår. Han var en stridig og trættekjær Mand, der synes næsten ikke at have kunnet begynde på nogen Forretning eller indlade sig med noget Menneske, uden at deraf skulde rejse sig en Uendelighed af Processer, baade ved Hjemtingene og ved Landstinget i Viborg, ja selv Kongens Retterting gav han noget at bestille; det var som om hans Haand var imod alle og alles imod ham«⁴⁰. Denne meget negative og ensidige beskrivelse lagde, med få undtagelser, der ikke fik varig betydning, grunden til de næste 100 års historieskrivning om Jens Bang. Billedet af ham som en stridbar mand blev bibeholdt, men samtidigt digtede lokalhistorikerne videre over kilderne. Han blev fremstillet som Aalborgs mest ensomme, nærige og forhadte mand, der førte retssager for sin fornøjelses skyld og uden varsel overfaldt folk på åben gade. Ingen forbrydelse eller udskejelse var tilsyneladende fremmed for Jens Bang og hans hidsige sind skulle være den egentlige årsag til at han aldrig opnåede nogen magistratspost⁴¹.

En nærmere gennemgang af det originale retslige kildemateriale samt kæmnerregnskaber, kirkebøger, lavsarkiver og lens- og byfogedregnskaber viste, at Jens Bang kunne frikendes for en række af de forbrydelser,

39. Tauber og Nielsen (1879): s. 345 og Svend B. Olesen: *Fra Poul Pop til Poul Pagh* s. 53 (*Aalborgbogen* 1972)

40. D.H. Wulff: *Jens Bang. Kjøbmand i Aalborg 1605-1644* 1885-86 s. 3.

41. Ørnbjerg (2003): s. 15-28.

som man ellers hidtil havde kendt ham skyldig i. Han var hverken specielt hidsig eller af et særligt stridbart gemyt. Som allerede Poul Enemark påviste i 1954 drejede de mange retssager for Jens Bang sig om økonomisk gevinst og forretninger fremfor fornøjeligt tidsfordriv⁴². I forlængelse heraf fremgår det tydeligt, at Jens Bang var en yderst talentfuld og driftig forretningsmand, der dog kunne være ganske brutal, hvis noget eller nogen kom ham på tværs. Aalborgs mest forhadte og ensomme mand var han heller ikke. Denne påstand modbevises af, at Jens Bang og hans hustru deltog i et utal af barnedåber og bidrog til at det sociale liv i Aalborgs købmandslav forløb på bedste vis. Desuden vidner møbler og inventar i stenhuset om solid velstand, kvalitetssans og smag for tilværelsens behagelige sider⁴³.

Dog er der ingen tvivl om, at Jens Bangs hårdhændede arbejdsmetoder kombineret med hans intellekt, frækhed, enorme formue og gode forbindelser i statsadministrationen skaffede ham flere fjender på halsen. Dette vidner gentagne voldelige overfald, provokationer og sammensværgelser begået af aalborgenserne imod ham om. Jens Bang opnåede som bekendt aldrig nogen post i Aalborgs magistrat, men dette afholdt ham ikke fra nidkært at blande sig i byens affærer. Hans vedvarende kritik af Aalborgs fattigforsorg, havneforhold og skattetaksering levner ingen tvivl om, at Jens Bang så Aalborgs magistrat som en fedtet og langsommeligt arbejdende institution, hvor nepotisme og ligegyldighed herskede. Her ligger efter alt at dømme forklaringen på, at Jens Bang fravalgte den magistratspost, der ellers, via hans formue og familieforhold, skulle synes sikret. For om nogen var Jens Bang en repræsentant for den generation af selvbevidste og initiativrige storkøbmænd, der voksede sig stærke under Christian IV, og hvis krav om politisk indflydelse kulminerede med enevældens indførelse i 1660. Jens Bangs udgangspunkt var ganske vist hverken København eller Hamborg og hans forretninger nåede heller aldrig Marseliskonsortiets imponerende niveau, men hans formue, talent, virkelyst, store planer, det fantastiske stenhus samt de gode forbindelser ude og hjemme slår ham på bedste vis i hartkorn med de driftige og hensynsløse storkøbmænd og handelskonsortier, der frem imod enevælden tjente formuer som kongemagtens krigsleverandører, storaktionærer og statskreditorer. Det er i denne kreds, at Jens Bang vitterligt hører hjemme, og det er som en sådan mønsterbryder i Aalborg, at man bør se ham.

42. Poul Enemark: *Jens Bang og det aalborgske saltkompagni*: s. 14-15 (*Erhvervshistorisk Årbog*, 1954)

43. Ørnbjerg (2003): side 38-43

I henhold til lokalhistorikeren Svend B. Olesen (1911-97) skulle dette tungerækkende ansigt være Jens Bangs selvportræt, som han, sammen med karikaturer af hans uvenner, havde ladet opsætte på stenhusets sydgavl for at gøre nar af Aalborgs magistrat, der holdt til i rådhuset på den anden side af gaden. Anledningen til denne fornærmelse skulle være, at magistraten ikke ville lade Jens Bang blive borgmester i Aalborg. Denne ellers underholdende historie har dog ikke sin rigtighed. For det første kunne Jens Bang let være blevet borgmester, hvis dette embede virkelig havde haft hans interesse, for det andet er de pågældende ansigter først blevet opsat på sydgavlen omkring år 1700, og for det tredje lå rådhuset slet ikke på sin nuværende plads. (Aalborg Historiske Museum)

5. Et offentligt skriftemål og en kongelig frifindelse

Lad os nu vende tilbage til Aalborg Byting i foråret 1635. Jens Bang tog åbenbart byfogedens kendelse til efterretning, for 6. april, da han igen havde stævnet de vidner, som han havde ønsket fremført 23. marts, var Dorthe Lindenow også blevet indkaldt. Hun mødte ganske vist ikke op, men nu var formalia i orden, og dermed kunne de andre vidner fortælle, hvad de vidste. Chresten Clemidsen, Karsten Christensen og Maren Jensdatter fortalte samstemmende om Maren Espensdatter, »at de hørte hende bekende det for Maren Jørgensdatter, Jens Bangs hustru ... at Jens Bangs bådsmand ved navn Peder var hendes rette barnefader til samme barn, hun da var med«⁴⁴. Margrethe Jensdatter fortalte det samme og kunne desuden berette, at Maren Espensdatter havde fortalt hende om bådsmanden, »at han kom som hun stod og redte en seng og kastede hende i sengen«⁴⁵. Til sidst blev en seddel fra feltbereder Urban Jakobsens hustru Maren Jørgensdatter læst op. Tilbage i 1634 da Maren Espensdatter stadigvæk havde været ansat hos Jens Bang, havde hun været hos Maren Jørgensdatter for at låne en saks. Rygtet må åbenbart være løbet tjenestepigen i forvejen, for da Maren Jørgensdatter spurgte Maren Espensdatter »om hun var beligget? Da svarede hun: Ja Gud bedre det, så sandt«⁴⁶. Nu må Maren Jørgensdatter have fået blod på tanden, for efterfølgende spurgte hun, hvem barnefaderen var? »Da svarede hun hende, en af Jens Bangs skibskarle ved navn Peder«⁴⁷. Hvad Maren Espensdatter havde at sige til disse vidneudsagn, når hun nu ellers beskyldte Jens Bang for at være faderen til hendes barn, blev man ikke klogere på i denne omgang. Hun var nemlig slet ikke dukket op, selvom hun ellers havde modtaget en stævning.

12. april stod Maren Espensdatter til gengæld offentlig skrifte i Budolfi Kirke i Aalborg og »skyldte Jens Bang for hendes barnefader« og dermed var situationen for alvor ved at blive kritisk for aalborgkøbmanden⁴⁸.

Det var, som tidligere nævnt, påbudt ved lov, at folk der blev grebet i udenomsægteskabeligt samleje skulle stå offentligt skrifte i kirken og evt. udpege deres medsammensvorne, hvorefter præsten fra prædikestolen løste dem fra deres brøde og dermed gav synderne Guds og menighedens tilgivelse. Sådan så det i hvert fald ud på papiret. De offentlige skriftemål

44. AAB: 6. april 1635.

45. Ibid.

46. Ibid.

47. Ibid.

48. Budolfi Kirkebog: Public. Abs.: 12. april 1635.

blev betragtet som meget vanærende og selvfølgelig tilfredsstillende sådanne offentlige absolutioner enhver sladder og ethvert rygte, der i den forbindelse kunne tænke sig at cirkulere i sognet. Med rette har Troels Lund karakteriseret sådanne offentlige skriftemål som en afhjælpning af senere tiders skandalepresse⁴⁹. At stå offentligt skrifte ville selvfølgelig rense Jens Bang i Guds øjne og når bøden var betalt var der juridisk heller ikke mere at komme efter, men rent socialt var det tydeligvis en anden sag. I 1600-tallets Aalborg illustreres frygten for de offentlige skriftmål af at flere af byens spidser foretrak at skrifte i bispens stue fremfor i kirken og af adelsmanden Anders Juel, der i 1632 godt nok lovede at skille sig af med sin elskerinde, men under ingen omstændigheder ville stå offentligt skrifte, da han frygtede for sit rygte⁵⁰.

Så hvis Jens Bang skulle gøre sig håb om at undslippe Maren Espensdatters anklage uden ærestab, måtte han gå andre veje. 27. april 1635 indsendte han derfor et bønsskrift til Christian IV, hvor han gav sin udlægning af affæren. Jens Bang havde i anledning af studehandel været bortrejst, da »et letfærdigt Kvindfolk og løsagtig Rytterhore havde mig for sin Barnefader til Tinge beskyldt«⁵¹. Videre fortalte Jens Bang, at da han havde opdaget Maren Espensdatters frugtsommelige tilstand, havde han smidt hende ud af sit hus, og at adskillige vidner havde fortalt, at Maren Espensdatter overfor dem havde udlagt en anden mand end Jens Bang som hendes barnefader⁵². Jens Bang var dog ikke sikker på, at beskyldningerne imod ham var Maren Espensdatters eget påhit: »Dog formener jeg, at en saadan hendes løgnagtige Beskyldning ikke alene forsætlig at være gjort, men mere af mine misundelige Uvenners tilskyndelse, som mig min Lykke og Velfærd misunde«⁵³. Jens Bang var altså af den overbevisning at han var offer for en sammensværgelse, sandsynligvis forårsaget af misundelse over hans rigdomme og forretningsheld. Jens Bang nævner ingen navne i den forbindelse, men hvem der evt. kunne tænke sig at stå bag vil vi senere komme tilbage til. Sammensværgelsens formål var at sætte en

49. Troels Lund: *Ægteskab og sædelighed* s. 463 udgør bind 6 af *Dagligliv i Norden i det sekstende Aarhundrede* (Ed:Erik Kjersgaard) 6. udgave 1969 (1. udg. 1879-1901)

50. Poulsen (1988): s. 342.

51. Wulff (1886): s. 104.

52. Ibid. I den forbindelse virker det dog underligt, at Maren Espensdatter under ed fortalte at hun havde tjent Jens Bang indtil Skt. Mikkelsdag, der jo netop var den store skiftedag for tjenstefolk. Måske tilfældigt? Måske ikke? Pyntede Jens Bang i virkeligheden på sandheden for at få Maren Espensdatter til at se værre ud end hun egentlig var? Mystisk er det i hvert fald at ingen nogensinde gik i rette med Maren Espensdatters egen påstand om at hun skulle have tjent hos Jens Bang indtil Mikkelsdag!

53. Wulff (1886): s. 104

plet på Jens Bangs ære for herigennem at få startet en sand lavine af sladder og rygter »baade i disse E. K. M.'s Kongeriger såvel som i omkringliggende Lande og Nationer«. Herigennem ville de mulige konspiratorer »forsvække mig og overalt bringe mig i min gode Øvrigheds Miskredit«⁵⁴. Den forsvækkelse og miskredit som Jens Bang frygtede at blive udsat for, sigtede uden tvivl til hans handelsforetagender. 1600-tallet var kendetegnet ved mangel på likvid kapital som følge af naturalieøkonomien, de usikre konjunkturer, det rodede møntvæsen og de manglende forsikringsordninger. Alle disse faktorer bidrog til at meget handel foregik på kredit og med gældsbeviser, veksler, naturalier, varer og arbejdskraft som de foretrukne betalingsmidler⁵⁵. Forudsætningen for at en storkøbmand som Jens Bangs forretningsimperium kunne løbe rundt var derfor et finmasket net af leverandører, kreditorer og debitorer i ind- og udland. Det siger sig selv at i den slags forretningsforetagender var den personlige kontakt og ikke mindst tillid til handelspartneren alfa og omega. Og hvis nu pludselig der blev sået tvivl om Jens Bangs gode rygte? På trods af at han altså var blevet rensset for Gud og menighed? Ville folk så alligevel stole på ham, indgå aftaler med ham, turde låne ham penge og betro ham deres gods og varer? Den tidligere nævnte adelsmand Anders Juel havde tydeligvis ikke meget tiltro til sine medmennesker i den forbindelse og faktisk kendes der fra 1568 en lignende sag fra Helsingør. Her bad Andbjørn Svendsen, der kom fra Varberg i Skåne, magistraten om at hans skudsmål fra hjembyen måtte blive oplæst for lukkede døre fremfor offentligt på bytinget⁵⁶. Andbjørn Svendsens bekymring skyldtes, at han tilbage under Grevens Fejde, i 1534, havde været med til at forråde Varberg Slot til grev Christoffer af Oldenburg. På trods af at dette forræderi lå 34 år tilbage og slet ikke havde relation til Helsingør, frygtede Andbjørn Svendsen altså stadigvæk for konsekvenserne for hans rygte i byen⁵⁷. Anders Juels og Andbjørn Svendsens eksempler tjener til at underbygge det forhold at et dårligt rygte, uanset tidsrum, opholdsted og udstået straf stadigvæk klæbede til personen og kunne resultere i nye stridigheder og flere rygter⁵⁸.

Et dårligt rygte kunne man ganske enkelt ikke gemme sig for, og det

54. Ibid.

55. Degn (1981): s. 228-243.

56. Risum (1984): s. 229

57. Ibid.

58. Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet* s. 524, 1999.

var Jens Bang med al tydelighed klar over. Derfor bad han i bønskriftet nu Christian IV, om han allernådigst ville udvirke, at Maren Espensdatter, »denne letfærdige og løssagtige Kvinde (som i lang Tid har efterfulgt Rytteriet i Fjendernes Tid og saavel hos andre gode Folk tilforn efter Bevis har tjent utrolig)«, måtte blive forhørt, »af dem som Retten elsker og Løgn hader og siden derfor at straffes, som vedbør, paa det jeg fattige Mand igjen kunde erklæres og undskyldes min gode Kredit, Tro og Love, Rygte og Navn at beholde«⁵⁹. Via Maren Espensdatters straf kunne Jens Bang få sit gode navn og rygte genoprettet og bevare sine handelsforetagender, og herefter ville han igen på rette vis kunne udrede skat, told og andre afgifter til kongen. Allerede 5. maj udgik der fra Kronborg Slot åbent brev til Jens Bang, hvori han fik »Bevilling til at være forskaonet for al videre tiltale i denne Sag som ikke skal være Ham til Skade eller Hinder i nogen Maade eftersom det vilde falde Ham besværligt for hans vidtløftige Købmandsskabs Skyld og da har han tilfredsstillet Kongen for samme Sag«⁶⁰. Desuden skulle Jens Bang nu frit have lov til at forfølge Maren Espensdatter for hendes løgnagtige beskyldninger imod ham⁶¹. Vi ved ikke præcist, hvornår Jens Bang modtog dette brev, men nu havde han under alle omstændigheder fat i den lange ende. Kongen havde med et pennestrøg fritaget Jens Bang for videre tiltale og hvad deraf måtte følge af ydmygelser, sladder og tilsværtning. Dermed tog sagen også en helt anden drejning, for nu var det Jens Bang, som kunne sagsøge Maren Espensdatter for de løgne, som hun jo i henhold til den kongelige frifindelse måtte have fortalt på byting og kirkegulv.

6. Det endelige opgør

11. maj var fru Lindenow og Maren Espensdatter stævnet for anden gang, uden at de dog mødte op af den grund. Jens Jakobsen krævede ganske vist på baggrund af tingsvidnerne fra 6. april, at Maren Espensdatter for sin

59. Wulff (1886): s 105. En undersøgelse af de public. absolverede i Budolfi Kirkebog 1626-12. april 1635 har dog ikke givet noget spor af Maren Espensdatter, ligesom hun heller ikke optræder på den liste af kvinder, der i efteråret 1629 stod offentligt skrifte for deres omgang med de kejserlige besættelsestropper. Ej heller i Aalborgs kærnerregnskaber eller i Aalborghus lens- og byfogedregnskaber (Rigsarkivet) finder vi nogen Maren Espensdatter. Kirkebogen for Vor Frue Sogn i Aalborg har vi ikke fra disse år og Aabyes kirkebog er først overleveret fra 1724, så længere kommer vi altså ikke i den retning.

60. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1635-1636*, 5. maj 1635.

61. *Ibid.*

»horagtige Løgn« blev tiltalt efter recessen⁶². Den løgn, som Jens Jakobsen ville have Maren Espensdatter straffet for, er efter alt at dømme den, som hun havde fortalt foran alteret i Budolfi kirke. For den slags løgnere viste loven ingen nåde: »Saa frembt nogen letfordeligen obenbare Skrifte staar paa løgnactig Bekendelse ... da skulle de uden Naade straffes til Kagen og forvisis af Landet«⁶³. For byfogeden vejede det dog tungere, at fru Lindenow og Maren Espensdatter ikke var mødt op, så indtil videre blev sagen udsat i 5 uger⁶⁴.

Christian IVs åbne brev ser dog ud til at have gjort sin virkning, da Dorthe Lindenow ikke mere dukker op i sagen. Så nu var det Maren Espensdatter, der stod for tur. 22. maj opsøgte Rasmus Weidemand og Jens Jakobsen hendes husbond, aalborgkøbmanden Niels Andersen, og oplæste følgende seddel for ham: »Jens Bang, Borger i Aalborg, ved disse to Dannemænd, Rasmus Weidemand og Jens Jakobsen, Borgere her sammensteds, forbyde Niels Andersen, Borger i Byen at afhænde eller lade bortkomme den Hore Maren Espensdatter som tjener ham for Amme før end Loven haver haft sin gænge, så fremt han derfor ikke vil stande til Rette som det sig bør og stande i hendes Sted«⁶⁵. Maren Espensdatter må altså efter at have født og mistet sit barn i Åby sogn være vendt tilbage til Aalborg og have tjent sit udkomme som amme for et af Niels Andersens børn. Jens Bang ville på nuværende tidspunkt simpelthen ikke risikere, at Maren Espensdatter pludseligt forsvandt fra hans rækkevidde og efterlod ham med et rygte, som han ikke ville have en chance for at slippe af med, medmindre hun blev dømt som løgner. Netop derfor udstedte han påbudssedlen til Niels Andersen, der dog ikke kan have varetaget sin opgave særligt godt. Maren Espensdatter var nemlig blevet stævnet til bytinget 1. juni, men mødte aldrig op, og Niels Andersen havde altså ikke gjort sin pligt. Derfor måtte han nu samme dag stå tiltalt for pligtforsømmelse, og det er herfra vi kender til påbudssedlen fra 22 maj⁶⁶.

På trods af dette tilbageslag begyndte Jens Jakobsen på Jens Bangs vegne nu at indsamle vidner fra nær og fjern. 15. juni kunne Poul Andersen fra Hvilshøjgaard således fortælle, »at nogle Dage før Gud hidkaldte hans gode Husbond velb. Hr Otto Skeel bort, da var han med Mester Pe-

62. AAB: 11. maj 1635.

63. Secher (1887-1918): bind IV s. 633. Landsforvisning skal forstås som forvisning fra herredet. Dog var der mulighed for benådning, hvis løgneren indenfor 3 måneder gik til bekendelse.

64. AAB: 11. maj 1635.

65. AAB: 1. juni 1635 s. 112.

66. Ibid.

der i Aabye, udi Aabye til Maren Espensdatters Moders hus og tilspurgte hende efter hans Husbonds Befaling, hvem hendes Barnefader var«⁶⁷. Mester Peder var efter alt at dømme den lokale sognepræst, og hvem Maren Espensdatter overfor ham og Poul Andersen udlagde som sin barnefader, vil vi lige straks vende tilbage til. Lige nu var det værre for Jens Bang, at lensmand og præst også ville undersøge, om han skulle have bestukket Maren Espensdatter til at lyve. For hvis nogen mand blev afsløret i forsøg på bestikkelse af løbsagtige kvindfolk, skulle han i henhold til forordningen af 31. marts 1635, dømmes som løgner og mindremand⁶⁸. Så hvad enten Jens Bang skulle stå offentligt skrifte eller dømmes for bestikkelse, ville det have samme skæbnesvangre konsekvenser for hans ære og rygte. Han fik derfor uden tvivl et pusterum, da Poul Andersen kunne fortælle, at Maren Espensdatter »bekendte for ham at hverken Jens Bang eller nogen anden paa hans vegne havde betalt eller ladet hende byde eller givet hende nogen Skænk eller Gave for at hun skulle skyldte nogen for hendes Barnefader«⁶⁹. Dette vidneudsagn fortæller os altså indirekte, at det ikke var Jens Bang, som Maren Espensdatter udpegede som sin barnefader overfor de to mænd. For ellers ville man vel næppe have bragt spørgsmålet om bestikkelse på bane? 15. juni kunne rådmand Gregers Christensen og hans hustru Maren Pedersdatter fortælle, at »Maren Espensdatter, den løbsagtige Hore, var indkommen i deres Hus den 16. marts«⁷⁰. Maren Pedersdatter havde spurgt hende »om hun ikke vidste, hvad det første var Jens Bang havde med hende at bestille? Da rakte hun Hænderne i Vejret og svor ved hendes Salighed at hun ikke vidste det «⁷¹. At rygterne om en mulig affære imellem Jens Bang og Maren Espensdatter havde cirkuleret langt tilbage i tiden, kunne Karen Christensdatter fortælle 15. juni. I november 1634 havde Jens Bang sendt Karen Christensdatter til Åby til gården »Slottet«, hvor Maren Espensdatter opholdt sig. Karen Christensdatter havde fået besked på at fortælle Maren Espensdatter, »at hun skulle holde hendes løgnagtige Mund og skyldte hendes rette Barnefader eller Jens Bang ville lade hende slide til Kagen«⁷². Karen Christensdatter fortalte, som Poul Andersen havde berettet, at hun ikke havde forsøgt at bestikke Maren Espensdatter. Denne havde til gengæld

67. AAB: 15. juni 1635 s. 119. Otto Skeel døde som tidligere nævnt i december 1634.

68. Secher (1887-1918): bind IV s. 683.

69. AAB: 15. juni 1635 s. 119.

70. Ibid: s. 120. Gregers Christensen var rådmand i Aalborg 1614-42.

71. Ibid.

72. Ibid.

selv bragt emnet på bane, da hun fortalte Karen Christensdatter, at hendes stedfader havde sagt, »at hun skulle have tusind Daler for sin Skade«⁷³. Var dette et slet skjult forsøg på pengeafpresning? Dette interessante spørgsmål kunne Maren Espensdatter måske have bidraget til at afklare, hun var stævnet i Niels Andersens stue 5. juni, men vanen tro var hun ikke mødt op. Under alle omstændigheder fremlagde Jens Jakobsen de mange vidneudsagn 22. juni og krævede, at Maren Espensdatter blev tiltalt for sine løgne⁷⁴. Så stod Maren Espensdatter frem og kaldte Jens Bangs vidner for »Sankevinder«, hvorefter sagen blev udsat i 8 dage⁷⁵. 6. juli, da Jens Jakobsen fremlagde sine skriftlige tingsvidner og Maren Espensdatter sit skriftlige vidne fra 23. marts og hver især pårøbte sig en retfærdig dom, opgav byfogeden at afsige dom i sagen⁷⁶.

10. august satte Jens Bang så trumf på, for den dag fremstillede Niels Andersen Maren Espensdatter på bytinget og lovede, at han intet efter denne dag ville have med hende at gøre og heller ikke ville give hende husly i nogen måde⁷⁷. Anledningen til denne for Maren Espensdatter temmelig uheldige situation var givetvis, at Niels Andersen som bekendt tidligere ikke havde holdt øje med hende, på trods af at han via forbudssedlen af 22. maj hæftede for hende. Desuden fortalte Niels Andersen nu, at han efterfølgende, på Aalborghus, overfor byfogeden og Jens Bang havde forpligtet sig til at sørge for at Maren Espensdatter ikke igen stak af⁷⁸. Men med Christian IVs frifindelse var situationen jo i Jens Bangs favør. Maren Espensdatter skulle derfor sættes på gaden, og det kunne ikke gå stærkt nok. Derefter krævede Jens Jakobsen beviser for, at Jens Bangs vidner talte usandt. Maren Espensdatter bad nu så mindeligt om »at hun som fattig, der hjælpeløs var, ikke med Retten skulle overiles«⁷⁹. 21. september krævede Jens Jakobsen igen, at Maren Espensdatter beviste sin påstand om de falske vidner, men dette skete ikke. I stedet præsenterede Peter Andersen fra Vester Halne endnu en gang Marens skriftlige vidnesbyrd fra 23. marts. Lige lidt hjalp det, byfogeden afsagde følgende kendelse: »Enten at bevise det var sandfærdigt det der var vidnet eller derfor at lide Tiltale«⁸⁰. Herefter gik Maren Espensdatter lige så stille under jor-

73. Ibid.

74. AAB: 22. juni 1635 s. 128.

75. Ibid. *Sankevinder* kan bedst forstås som upålidelige eller falske vidner.

76. AAB: 6. juli 1635 s. 141.

77. AAB: 10. august 1635.

78. Ibid.

79. Ibid.

80. AAB: 21. september 1635 s. 199.

den, for 26. oktober kunne Jens Andersen og Christen Tøtøsen fortælle, at de uden resultat havde søgt hende med stævninger både i Saltum og Åby⁸¹.

Dermed stopper retssagen, og vi hører faktisk ikke mere til den uheldige tjenestepige før 5 år senere, hvor der igen dukker en Maren Espensdatter op i tjeneste hos Jens Bang. Dette kom sig af, at adelsmanden Jørgen Urne 16. august 1641 havde ladet stævne Jens Bang for en ubetalt gældspost. I den forbindelse »så fremkom nu Maren Espensdatter og vandt med oprakt Finger af ed ... at Jens Bang rejste fra hans Hus på mandag sidstforleden 6 Uger ud ad Tyskland og ikke han var hjemkommen«⁸². Der er ingen tvivl om, at der står Maren Espensdatter i tingbogen. Der kan selvfølgelig være andre kvinder med samme navn, men samtidig må vi stille os selv spørgsmålet, om Jens Bang tog Maren Espensdatter tilbage i sin tjeneste? Havde han fået ondt af hende og taget hende til nåde igen, nu da han jo selv var rensset for videre tiltale? Eller fik Maren Espensdatter kost og logi mod at holde tand for tunge? Historikerne D.H. Wulff og Poul Enemark har antaget, at det netop forholdt sig sådan⁸³. Muligheden for, at der overhovedet kan have eksisteret andre kvinder med samme navn, har faktisk aldrig indgået i overvejelserne. Hele sagsforløbet og de implicerede parters opførsel taget i betragtning virker det dog ikke sandsynligt, at Maren Espensdatter vendte tilbage til Jens Bang. Hun havde forsøgt at ødelægge og ruinere ham, og han havde gjort alt, hvad der stod i hans magt, for at få hende fordrevet fra Aalborg. Desuden var hverken Wulff eller Enemark i den forbindelse opmærksomme på den vigtige rolle, som æresbegrebet spillede i 1600-tallet. De overser netop, at der var væsentlig forskel på den juridiske og folkelige opfattelse af æresbegrebet og derfor bliver der i deres øjne heller ikke noget i vejen for, at Jens Bang skulle have taget Maren Espensdatter tilbage i sin tjeneste, for han var jo blevet frikendt. Som det fremgår tænkte Jens Bang og hans samtid dog ikke i samme baner. Risikoen for, at rygterne og spekulationerne om ham og Maren Espensdatters forhold ville blive genoptaget ville være overhængende, hvis hun pludseligt dukkede op hos ham igen. Hans gode navn og rygte ville igen blive draget i tvivl, og den satsning ville han næppe foretage, når han nu en gang var sluppet ud af en sådan kattepine.

81. AAB: 16. oktober 1635 s. 223.

82. AAB: 16. august 1641 s. 15?

83. Wulff (1886): s. 103 og Enemark (1954):s. 21.

7. Misundelige uvenner?

I forlængelse heraf melder spørgsmålet sig: Var Jens Bang moralsk og juridisk skyldig i Marens anklage? Hvad mener historikerne? I 1886 fandt D.H. Wulff det som bekendt ganske påfaldende, at Maren Espensdatter igen dukkede op i Jens Bangs tjeneste. Museumsinspektør ved Aalborg Historiske Museum, Peter Riismøller, luftede i 1955 tanken om pengeafpresning fra Maren Espensdatters side, men ingen af disse to konkluderede noget videre i sagen⁸⁴. Den ene af forfatterne til andet bind af Aalborg bys historie, Gert Poulsen, antog i 1988, at Jens Bang var skyldig i Maren Espensdatters anklage, og at han desuden bestak Christian IV med et fattighus til Aalborg⁸⁵. Problemet er imidlertid, at Gert Poulsen ikke har noget belæg for denne påstand, og at der i kildematerialet ingen spor findes af en sådan bestikkelse⁸⁶. Jens Bang opførte ganske vist et fattighus i 1636, men dette byggeprojekt skyldtes snarere den barnløse købmands ønske om at sætte sig et varigt minde og ikke mindst hans vrede over, at hidtil donerede penge til Aalborgs fattige var blevet misbrugt til andre formål⁸⁷. Dermed ikke være sagt, at hele skyldsspørgsmålet står og falder med Aalborgs fattighus. Jens Bang betalte jo virkelig Christian IV for at slippe for det offentlige skriftemål, og der findes fra 1600-tallet desuden talrige eksempler på, at tjenestepiger blev truet til at udpege fremmede eller bortrejste mænd, så deres rette barnefader, i mange tilfælde deres husbond, slap for bøden og det ydmygende skriftemål⁸⁸. Så man kan bestemt ikke udelukke, at Jens Bang skulle have forgrebet sig på sin tjenestepige. Eller kan man nu alligevel det?

Historikernes konklusioner i sagen mellem Maren Espensdatter og Jens Bang tyder under ingen omstændigheder på, at de har været alle sagens akter lige grundigt igennem. Hvis dette var tilfældet, ville de have hæftet sig ved Maren Espensdatters skiftende forklaringer og Niels Andersens

84. Wulff (1886): s. 103 og Peter Riismøller: Var Jens Bang kun en smålig, uhæderlig og snu kræmmer? september 1955, s. 6 i »Aalborg viser vej ...«

85. Gert Poulsen: Tiden 1619-1680 s. 322 i *Aalborg under krise og højkonjunktur 1534-1680* udgør bind 2 af Aalborgs Historie, 1988.

86. I Christian IVs frifindelsesbrev står der jo blot, at Jens Bang »har tilfredsstillet Kongen for samme sag«. Der nævnes altså ikke noget fattighus her! Jens Bang har da efter alt at dømme betalt Christian IV et kontant pengeløb og ikke noget fattighus. Samme formulering bruges nemlig 21. maj 1640, da Aalborgs magistrat havde anklaget Jens Bang for at have overtrådt forbuddet mod at udsmykke hans hustrus ligkiste (*Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1640-1641*, 21. maj 1640) i hvilken anledning Jens Bang igen frikøbte sig via Christian IV.

87. Ørnbjerg (2003): s. 73-77.

88. Benito Scocozza: *Ved afgrundens rand. 1600-1700*: s. 335 i Olsen, Olaf (Ed.): *Gyldendals og Poliitikens Danmarkshistorie* bind 8, 2003 (1. udg. 1989)

tvetydige rolle i hele den spegede affære. Angående Maren Espensdatters udsagn om at alle Jens Bangs vidner skulle lyve, virker det ikke særligt sandsynligt at han skulle have formået at bestikke/true dem alle til at vidne til sin fordel. Hans egne tjenestefolk kan han selvfølgelig have præget i en anden retning, men også feltbereder Urban Jakobsen og rådmand Gregers Christensen med hustruer, præsten i Åby og Otto Skeels betroede mand Poul Andersen optræder blandt vidnerne. Når alt kommer til alt havde Maren Espensdatter jo ikke nogen som helst beviser for sin påstand, ligesom hun hele tre gange skiftede forklaring.

I efteråret 1634 fortalte hun tilsyneladende, at både Peder Bådsmann og Jens Bang var faderen til hendes barn, vinteren 1635 var hendes barnefader Peder Bådsmann, og fra 23. marts 1635 var det igen Jens Bang, der fik tildelt den tvivlsomme ære.

Så sent som 16. marts, en uge før retssagen tog sin begyndelse, benægtede Maren Espensdatter overfor Maren Pedersdatter at Jens Bang skulle have haft noget som helst med hende at gøre. Man kan undre sig over dette skift i forklaringerne, men måske Jens Bangs trusler i efteråret 1634 fik hende til at tie stille? Indtil andre måske lokkede eller ansporede hende til at genoptage anklagen? Under selve retssagen holdt Maren Espensdatter blot stædigt fast i sin afgivne erklæring fra 23. marts. Som sagen skred frem, ser det faktisk ud til, at hun blev klar over, at hun havde vækket en sovende kæmpe og nu var blevet fanget i et spil, som hun ikke ville have en chance for at slippe ud af. Det forklarer hendes udeblivelse fra tingmøderne og hendes bøn om at måtte slippe for rettens forfølgelse. Måske Marens Espensdatters anklage i virkeligheden var en form for gengældelsesaktion, fordi Jens Bang, da hendes graviditet blev for åbenbar, smed hende ud af Aalborgs fineste hus? Har hun derefter, ansporet af sladder, anklaget Jens Bang? Håbede Maren Espensdatter i forlængelse af sådanne rygter på, at Jens Bang ville betale hende for at holde mund? Spekulerede hun og hendes familie i virkeligheden i hendes ulykke? Maren Espensdatters stedfader mente jo, at hun skulle have 1000 dalere i erstatning og der kom hurtigt rygter om bestikkelse i omløb.

I den forbindelse er det interessant at Hans Henrik Appel i *Tinget, magten og æren* henviser til en svensk undersøgelse, der konkluderer, at hvor rige gårdmandsdøtre i 1700-tallets Sverige i kraft af deres økonomiske og sociale status fik masser af ægteskabstilbud, skaffede fattige husmandsdøtre sig ægtemænd og medgift via seksuelle forbindelser⁸⁹. Appel stiller dog med god grund spørgsmålstegn ved, hvor store muligheder husmands-

89. Appel 1999: s. 178-179

døtrene i den forbindelse har haft, når man tager husstandens hierarkiske opbygning i betragtning. Desuden har Appel via sit kildemateriale påvist at kvinder i Skadst Herred udpegede uskyldige mænd som deres barnefædre alene med det formål at skade de pågældende og deres familier⁹⁰.

Hvis Jens Bang var skyldig i Maren Espensdatters anklage, ville sagen dog næppe have udviklet sig, som den gjorde. Som det fremgår af bøn-skriftet til Christian IV, så foretrak Jens Bang at betale sig fra at skulle skrifte offentligt i Budolfi Kirke. Hvis vi nu antager, at han ikke havde ren samvittighed, kunne Jens Bang have lagt låg på sagen én gang for alle ved allerede tilbage i 1634 at have betalt Maren Espensdatter en betydelig sum penge, hvorefter det for en købmand med hans mange kontakter vil-le have været en smal sag for ham at sende hende så langt væk fra Aalborg som muligt. Sådan gik det jo lige netop ikke. Maren Espensdatter holdt som bekendt ikke sin mund og blev ansat hos Niels Andersen. Disse forhold samt Jens Bangs umiddelbare reaktion på rygterne i efteråret 1634 fortæller os, at han bestemt ikke havde regnet med et sådant angreb fra Maren Espensdatters side. Hvis han virkelig var skyldig, ville det i 1634 have været en væsentligt mere driftsikker løsning for ham at bestikke Ma-ren Espensdatter fremfor at true hende med kagen, for derigennem at ska-be så lidt opmærksomhed om hele affæren som muligt. I første omgang virkede Jens Bangs trusler dog efter hensigten, men af en eller anden grund tog rygterne i foråret 1635 pludselig form af en egentligt anklage. Hvad skyldtes dette omslag? I den forbindelse kan det være nyttigt at se nærmere på et par af de andre implicerede i sagen.

Hvad nu med Peder Bådsmand? Ingen nævner ham udover Maren Espensdatter, men Jens Bang havde i 1630 faktisk en Peder Christensen blandt sine skibsfolk⁹¹. Peder Bådsmand bliver ganske vist ikke stævnet, men der er på den anden side heller ikke nogen, der stiller spørgsmålstejn ved hans eksistens eller om han skulle have befundet sig i Jens Bangs tje-neste. Det mest sandsynlige forklaring er vel derfor, at han var stukket til søs igen og altså var udenfor rækkevidde af lovens lange arm. Desuden var det heller ikke den eneste gang, at nogle af Jens Bangs ansatte måtte stå offentligt skrifte i Budolfi Kirke⁹².

90. Appel 1999: s. 188 og 183-184.

91. Budolfi Kirkebog: Døbte 1626-32: 31. juli 1630. Denne dag stod 7 af Jens Bangs skibsfolk faddere til Søren Mikkelsens og Kirsten Mikaelssdatters søn Niels.

92. Budolfi Kirkebog Public. Abs.: Dom. X. Trinit, hvor Jens Bangs tjener Kjeld Jensen og tjenestepige Inger Jacobsdatter stod offentligt skrifte og 7. april 1643, hvor Jens Bangs tje-nestepige Anne Christensdatter udpegede Jens Bangs tjener Mogens Jensen.

Og hvad mente Jens Bang, når han i sin bønsskrivelse til Christian IV, antog at hans misundelige uvenner stod bag Marens Espensdatters anklage? De aalborgfolk, der afgav deres vidne i sagen var alle på Jens Bangs side, når vi lige ser bort fra en enkelt mand, der som den eneste har haft alle muligheder for at præge Maren Espensdatter. Det er selvfølgelig Maren Espensdatters nye husbond, købmanden Niels Andersen, hos hvem hun havde sit ophold, da sagen tog sin begyndelse og indtil Jens Bang fik sat hende på porten. Niels Andersen bidrog som bekendt ikke ligefrem positivt til at få sagen afsluttet. Havde han på nogen måde tidligere eller på daværende tidspunkt et sådant udstående med Jens Bang, at han kunne finde på at hævne sig på ham, lægge ord i munden på Maren Espensdatter og derefter lade hende løbe, så Jens Bang måtte stå vanæret tilbage?

Før 1635 findes der i Aalborgs rådstue- og bytingsbøger ikke spor af uoverensstemmelser mellem Jens Bang og Niels Andersen. 17. november 1637 sagsøgte Niels Andersen Jens Bang for 100 speciedalere, som han havde investeret i det aalborgensiske saltkompagni, men sagen strandede på for tyndt bevismateriale⁹³. At få Jens Bang dømt som løgner og mindremand ville jo heller ikke ligefrem gøre det lettere for Niels Andersen eller for den sags skyld andre af saltkompagniets aktionærer at få udbetalt deres tilgodehavender, eftersom mindremænd jo ikke måtte optræde i juridiske sammenhænge. Medmindre da hele formålet var at fremprovokere Jens Bangs totale fallit? I årene efter Maren Espensdatters anklage er det under alle omstændigheder påfaldende at se, at Jens Bang og Niels Andersen havde flere sammenstød med hinanden. I 1637 hev Jens Bang Niels Andersen i retten, da denne havde givet husly til en vis Jens Bakmand, som Jens Bang ville have fat på, og næsten samtidig blev Niels Andersen snuppet i at stjæle tømmer fra Jens Bang⁹⁴. 1638-40 var de to købmænd desuden involveret i en langvarig og yderst kompliceret retssag om retten til en ejendom i Aalborg, hvor det til sidst lykkedes Jens Bang at få smidt Niels Andersen ud⁹⁵. Det er den ejendom, der i skifteregistreringen efter Jens Bangs hustru i 1639 omtales, som »Den gård, hus og ejendom som Niels Andersen ibor ... med sine tilhørende boder« og som var vurderet til 1700 dalere⁹⁶. Disse sager fandt ganske vist sted efter retssagen mod Maren Espensdatter, men under alle omstændigheder fortæller

93. Aalborg Rådstuebog: 17. november 1637.

94. AAB: 4. september og 13. november 1637 s. 237 samt 1638: 19. marts s. 70, 30. juli s. 178 og 17. september s. 217

95. Wulff (1886): s. 144-148.

96. Originale skiftebreve 1637-41: *Jens Bang – Huse og ejendomme*.

det os, at forholdet mellem de to købmænd generelt ikke var det bedste. Måske det netop var Niels Andersen, Jens Bang havde i tankerne, når han fortalte Christian IV om sine misundelige uvenner? Eller brød fjendskabet snarere ud i lys lue efter Niels Andersens rolle i retssagen imod Maren Espensdatter? Sammensværgelse eller en forsmået tjenestepiges vendetta. På baggrund af analysen af det overleverede kildemateriale mener jeg ikke, at Jens Bang var skyldig i Maren Espensdatters anklage.

Med hensyn til Jens Bangs personlighed vidner hele sagsforløbet om en yderst ærekær mand, der var sig sit gode navn og rygte meget bevidst. I den forbindelse gjorde Jens Bang sig heller ikke nogen illusioner om at hans medborgere ville tage ham til nåde igen på trods af det offentlige skriftemål. Derfor smed han Maren Espensdatter ud af sit hus, da hendes graviditet blev for åbenbar, derfor forfulgte han hende med alle midler, og netop derfor tog han hende ikke tilbage i sin tjeneste, som man ellers har formodet. Ligeledes fortæller Jens Bangs brev til Christian IV om, at Jens Bang var overbevist om, at der var folk i Aalborg, der ikke ønskede ham noget godt. Om der så var hold i disse konspirationsteorier, må dog få stå hen i det uvisse. Under alle omstændigheder klarede Jens Bang frisag og kunne fortsætte sin blomstrende handelsvirksomhed indtil uheldige omstændigheder knækkede ham. Maren Espensdatter forsvinder derimod ud af historien, og det har ikke været muligt at finde yderligere oplysninger om hendes videre liv og færden. Man må håbe det bedste for hende, men desværre må vi nok erkende, at en grum skæbne som omstrefjende tigger-ske eller prostitueret er det mest sandsynlige resultat af den anklage, som hun 23. marts fremlagde på Aalborg Byting.

Under alle omstændigheder har vi her ikke blot fået fortalt en historie om en celeber retssag i 1600-tallets Aalborg, men har ligeledes fået løftet fligen til et samfund og en forestillingsverden, hvor et pletfrit rygte var ensbetydende med tilpasning til den sociale orden. Faldt man udenfor de ærliges kategori, var man hvad enten man var tjenestepige eller stor-købmand, på alle måder ilde stedt. I samme åndedrag ses det, at det kunne være en yderst risikabel affære at så tvivl om næstens rygte og ære. Hvis ikke bevismaterialet var i orden kunne man let falde i den grav, som man havde gravet for andre. I 1600-tallets ting- og rådstuebøger findes der, ikke kun for Aalborgs vedkommende, utallige lignende beretninger og retssager om æreskrænkelser og rygtesmederi som den, der her er blevet fremlagt. Kommende års udgivelser af disse retsprotokoller kombineret med lokalhistoriske undersøgelser vil derfor uden tvivl kunne bidrage til at belyse dette interessante aspekt af tidens kultur- og mentalitetshistorie.

Summary

Jakob Ørnbjerg: »That Jens Bang was her real Father«

Jens Bang (c. 1575-1644) was born into a merchant family from Horsens. In his youth, he came to Aalborg where he married a mayor's daughter. At that time, Aalborg was an important center of commerce, and soon Jens Bang started a thriving business. He bought grain and cattle in all of northwestern Jutland, which he exported to Holland and northern Germany. From the regions around the Baltic sea he imported hemp and linen on his own ships, and he transported Norwegian lumber to Spain and France, where he received wine and salt in return. At one point, Jens Bang was the director of one of Christian IV's salt companies and he invested a large part of his fortune in real estate in Aalborg. Stenhuset (the stone-house) – that marvelous four-story building, which still carries his name – was built between 1623-1624. In 1639, Jens Bang had a total fortune of 42.000 daler, however, subsequently, he was struck by misfortune and at his death in 1644 he was all but bankrupt. Traditionally, Jens Bang has been portrayed as a quarrelsome and cross person, who engaged in juridical trials solely for the sake of his own pleasure – supposedly one of the reasons why he never became mayor of Aalborg – however, such historical account seems too severe. From the source material we can tease out a picture of a talented and respected, but at the same time merciless businessman, who eagerly pursued any chance of gain and did not spare anybody in order to achieve his goals. In the process, he probably won himself quite a few enemies, not least among the Aalborg magistrate, whose work Jens Bang severely criticized.

In the spring of 1635, Jens Bang's previous maid Maren Espensdatter accused him of being the father of her bastard child, who had been born in the fall of 1634. If Jens Bang had declared himself guilty of Maren Espensdatter's accusation the punishment would have been a humiliating, public confession, which would have had fatal consequences for Jens Bang's life and business in a time, when an unblemished reputation was crucial to social survival and respect. The fact that one was found not guilty by the court was not the same as being forgiven by the local society. Therefore, Jens Bang bought himself out of the public confession. At the same time, he got the king's blessing to sue Maren Espensdatter for her lies. Maren Espensdatter never made it through the ensuing trial, but spun herself into a web of contradictions and unfounded accusations, as opposed to Jens Bang who called in witnesses. By and by it became clear that she had simultaneously pointed to Jens Bang and one of Jens Bang's

sailors as the father of her child. Jens Bang outsmarted everybody when he, in the summer of 1635, convinced Maren Espensdatter's master, the Aalborg merchant Niels Andersen, to renounce every responsibility for her, whereupon Maren Espensdatter disappeared from Aalborg and no further traces of her were found.

Local historians have presumed that Jens Bang was morally and juridically responsible for Maren's child, not least because a Maren Espensdatter was once again under Jens Bang's employment in 1641! However, this Maren was probably a different woman, inasmuch as Jens Bang hardly would rehire Maren Espensdatter for fear of damaging his reputation. In this regard, local historians have exclusively focused on the juridical aspect of the concept of honor and forgotten to take its social dimension into consideration. To this we might add that Maren Espensdatter never bore proofs or witnesses, who could confirm her accusation. Finally, if Jens Bang had really been guilty, he would probably have bribed Maren Espensdatter to keep quiet and have sent her out of town so the case could die a quiet death. As it were, Maren Espensdatter told everybody about the event and furthermore returned to Aalborg. Whether the accusation was Maren's own device or blackmail remains unknown. Interestingly, Jens Bang, in fact, assumed that his envious friends had encouraged Maren to point to him as the father of her child. In that case, suspicion would befall Maren's master, Niels Andersen, with whom she resided during the trial until Jens Bang had her banned. The remaining trial records indicate that Jens Bang owed Niels Andersen some money, and the two had in the years after 1635 several disputes and quarrels, however, whether or not Niels Andersen used Maren Espensdatter in order to destroy Jens Bang we do not know.

Danmark, Norge og Koreakrigen 1950-53¹

Af Per Reszka Dybbro, Peter Nygaard, Jacob Holmkær Vrist

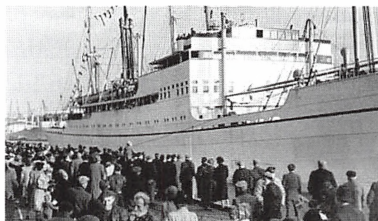
Da nordkoreanske styrker d. 25. juni 1950 overskred grænsen til Sydkorea langs den 38. breddegrad, indledtes en blodig krig, som endte med at koste flere millioner mennesker livet, og som samtidig udgjorde den mest alvorlige internationale konflikt i den tidlige kolde krig. Selv om USA og Sovjetunionen ikke lå i direkte krig med hinanden, var der stor frygt for, at den amerikansk anførte FN-aktion i Korea risikerede at føre til en væbnet konflikt mellem de to supermagter. Småstaterne Danmark og Norge kunne i sagens natur kun i begrænset omfang optræde som aktører med mulighed for at påvirke begivenhederne i Korea. Det organiserede internationale samarbejde gennem FN og Atlantpagten gjorde det imidlertid både muligt og nødvendigt for Danmark og Norge i høj grad at engagere sig på det udenrigspolitiske felt. Man kunne fra dansk og norsk side ikke unddrage sig en stillingtagen til de sager og spørgsmål med relation til Koreakonflikten, der blev rejst i FN, ligesom man heller ikke kunne undlade at reagere på begivenhederne i Korea. I artiklen belyses Danmarks og Norges reaktioner på og stillingtagen til Koreakrigen, herunder de krav og forespørgsler fra USAs og FNs side om konkrete bidrag til aktionen i Korea, man blev stillet over for.

1. Indledning

En komparativ analyse af Danmarks og Norges reaktioner på og stillingtagen til Koreakrigen 1950-53 er interessant af flere årsager. Først og fremmest giver analysen et billede af småstaterne Danmarks og Norges ageren under en alvorlig konfliktsituation i den tidlige kolde krig, hvor man måtte balancere mellem på den ene side loyalitet over for og støtte til alliancepartneren USA samt den kollektive sikkerhed gennem FN og på den anden side ikke-provokationshensynet i forhold til Sovjetunionen og den kommunistiske blok. Derudover synliggør sammenligningen mellem Danmark og Norge, hvad der er specifikt og generelt ved det enkelte lands reaktioner og stillingtagen samt årsagerne hertil.

Der er ikke tidligere lavet en komparativ analyse af Danmarks og Nor-

1. Denne artikel er baseret på forfatterens speciale: *Mellem loyalitet og skepsis. En komparativ analyse af Danmarks og Norges reaktioner på og stillingtagen til Koreakrigen 1950-1953*, Aalborg Universitet, 2003.

Det danske bidrag til Koreakrigen, Hospitalsskibet Jutlandia ved afsejlingen.

ges reaktioner på og stillingtagen til Koreakrigen. Imidlertid foreligger der enkelte specialfremstillinger, der belyser henholdsvis Danmarks og Norges reaktioner på Koreakrigen. Eneste faghistoriske fremstilling om Norges forhold til Koreakrigen er Kjetil Skogrands hovedopgave *Norge og Koreaspørmålet 1945-1953*. Ifølge Skogrand var Norges holdning til Koreakonflikten præget af spændingen mellem på den ene side viljen til at være loyal støttespiller for USA og på den anden side ønsket om at fungere som en forsigtig bremseklods over for amerikanerne.²

Fra dansk side har Niels Jørgen Haagerup, som den første, i sit værk *De Forenede Nationer og Danmarks sikkerhed. Træk af den danske udenrigs- og forsvarsdebat siden 1945* berørt Danmarks reaktioner på Koreakrigen. Fremstillingen, som er en redegørelse og snarere har karakter af en oversigt end af en analyse, giver en grundig beskrivelse af den offentlige debat i Danmark vedrørende Koreakrigen.³ Kristine K.N. Midtgaard behandler Danmark og Koreakrigen i værket *Jutlandia-ekspeditionen. Tilblivelse og virke 1950-53*, idet det heri bliver belyst, hvordan beslutningen om udsendelsen af hospitalsskibet Jutlandia blev truffet, samt hvilke faktorer, der var afgørende for valget af et hospitalsskib som Danmarks bidrag til aktionen i Korea.⁴ Poul Villaume har i sin disputats *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-1961* mest indgående behandlet Danmarks reaktioner på og stillingtagen til Koreakrigen. Villaume pointerer, at de danske toppolitikere på den ene side generelt var tilfredse med og lettede over den amerikansk ledede FN-indsats på vegne af det lille aggressionsramte

2. Kjetil Skogrand, *Norge og Koreaspørmålet 1945-1953*. Hovedopgave i historie, Universitetet i Oslo 1994.

3. Niels Jørgen Haagerup, *De Forenede Nationer og Danmarks sikkerhed. Træk af den danske udenrigs- og forsvarsdebat siden 1945*, Århus 1956.

4. Kristine K.N. Midtgaard, *Jutlandia-ekspeditionen. Tilblivelse og virke 1950-53*, København 2001.

land Sydkorea, men at disse på den anden side fortroligt fremførte en skepsis og betænkelighed, både hvad angik aktionens omfang og mål, og hvad angik beredvilligheden til at yde et konkret dansk bidrag til denne. Yderligere fremhæver Villaume, at Danmark både politisk–diplomatisk og materielt stod i bageste række blandt de NATO-allierede, når det gjaldt støtte til den amerikansk anførte FN-aktion i Korea. Den danske politik i relation til Koreakrigen var således, ifølge Villaume, efter alt at dømme mere tøvende og forbeholden end de fleste andre Atlantpagt-landes.⁵

Nærværende artikel vil, på baggrund af en komparativ analyse af Danmarks og Norges reaktioner på og stillingtagen til Koreakrigen, vise, at Danmark samlet set ikke kan siges at have været mere skeptisk og forbeholden end Atlantpagt-landet Norge. Således var begge skandinaviske småstaters politik præget af en spænding mellem på den ene side loyalitet over for amerikanerne og den amerikansk anførte aktion og på den anden side en vis skepsis over for samme. Artiklen vil vise, at mens Danmark umiddelbart efter krigsudbruddet var mere forsigtig og tilbageholdende end Norge, så var der fra og med den kinesiske intervention i konflikten imidlertid ikke tale om en mere skeptisk og forbeholden dansk politik. Faktisk var nordmændene, sammenlignet med danskerne, gennem FN-diplomatiet i højere grad aktivt forbeholdne over for amerikanerne.

2. Krigsudbruddet

Umiddelbart er der flere ligheder mellem Danmarks og Norges reaktioner på udbruddet af Koreakrigen d. 25. juni 1950 og den amerikanske beslutning om hjælp til Sydkorea to dage senere. Begge skandinaviske lande støttede FN's fordømmelse af Nordkoreas krænkelse af freden, og i begge lande blev der udtrykt lettelse over, at FN og USA greb til handling over for en aggression mod et lille land. Både Danmark og Norge bakkede således op omkring den amerikanske beslutning om militær hjælp til Sydkorea. Samtidig var der dog i de to lande umiddelbart efter krigsudbruddet en bekymring for, at situationen i Korea ville føre til en skærpelse af den kolde krig i Europa. Selvom hverken den danske eller den norske regering vurderede, at de skandinaviske landes sikkerhed var direkte truet i forbindelse med udbruddet af Koreakrigen, gjorde man sig i begge lande

5. Poul Villaume, *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-1961*, København 1995.

Det norske bidrag til Koreakrigen var et feltsygehus med norsk bemanning. En af dem var vicekorporal Nils Egelien, som på billedet ses med armen om en sydkoreansk kollega.

overvejelser over risikoen for eventuelle sovjetiske skridt i forbindelse med en ny storkrig.

Trods disse ligheder, var der alligevel tale om en vis forskel mellem de to skandinaviske småstaters opbakning og støtte til den amerikanske beslutning om hjælp til Sydkorea. Således fremstår den norske støtte til amerikanerne mere markant end den noget mere forsigtige og tilbageholdende danske støtte. Den mere markante norske støtte og opbakning kom i første omgang til udtryk i forbindelse med nordmændenes ageren i FN-diplomatiet.

Da Koreakrigen brød ud, var Norge medlem af FNs Sikkerhedsråd, hvilket placerede nordmændene i centrum af det diplomatiske spil i konflikstens indledende fase. Norge var det eneste vestlige medlem af rådet ved siden af de permanente medlemmer USA, Storbritannien og Frankrig, og nordmændenes aktive støtte var vigtig for vestmagterne for at kunne vedtage resolutionsforslag.⁶ Da der umiddelbart efter krigsudbruddet i Korea skulle vedtages en række centrale resolutioner i Sikkerhedsrådet, viste nordmændene sig da også som en loyal støtte for amerikanerne.

Samme dag de nordkoreanske styrker overskred grænsen til Sydkorea, indkaldte USA Sikkerhedsrådet. Fra amerikansk side ønskede man en resolution, der stemplede Nordkorea som angriber og opfordrede nordkoreanerne til at trække deres tropper tilbage nord for den 38. breddegrad. Den norske FN-delegation, der ikke kunne nå at indhente instrukser fra Utenriksdepartementet i Oslo inden mødet, der var blevet indkaldt med kort varsel, var imidlertid betænkelig over for det amerikanske forslag, navnlig spørgsmålet om hvem der havde startet krigshandlingerne, idet det var sparsomt med oplysninger fra Korea. Trods betænkelighederne

6. Skogrand, 1994, s. 36-37.

gav den norske FN-ambassadør, Arne Sunde, en forsigtig norsk tilslutning til det amerikanske resolutionsforslag. Da amerikanerne to dage senere besluttede at sende militær hjælp til Sydkorea, og herefter ønskede at få vedtaget en ny resolution, der anmodede FN's medlemslande om at yde Sydkorea den nødvendige assistance for at kunne tilbagevise det nordkoreanske angreb, blev denne imidlertid mødt med en klar og utvetydig norsk støtte. På dette tidspunkt var nordmændene ikke længere i tvivl om, at Nordkorea havde startet fjendtlighederne, og fra amerikansk side var der blevet rettet henvendelse til Utenriksdepartementet for at anmode om norsk støtte til resolutionsforslaget.⁷ I sit indlæg på mødet i Sikkerhedsrådet d. 27. juni fremførte Arne Sunde, at man ville svigte sin »most sacred duty under the United Nations Charter«, såfremt man tøvede med at sanktionere enhver bestræbelse på at yde støtte til Sydkorea. Sunde takkede endvidere den amerikanske præsident og den amerikanske regering for »their prompt action, which shows there is no doubt and no vacillation in this great republic when the peace and security and justice of the world are put in jeopardy by reckless aggression«. Afslutningsvis roste den norske FN-ambassadør den amerikanske resolution og erklærede, at han af sin regering var blevet instrueret om at give resolutionen »unqualified support«.⁸

I starten af juli var Norge også blandt de lande, der støttede den af vestmagterne udarbejdede resolution, der oprettede en Enhedskommando i Korea under FN, og som anmodede USA om at udnævne en øverstkommanderende til at lede operationerne. Trods store betænkeligheder var nordmændene, efter en anmodning fra amerikanerne, endda parate til at optræde som forslagsstiller til denne resolution, som man ikke selv havde været med til at udforme.⁹ En særdeles voldsom reaktion fra den amerikanske FN-ambassadør, Warren Austin, på nogle mindre norske ændringsforslag, der bl.a. ville styrke indtrykket af, at der i Korea var tale om en FN-aktion, men ellers ikke ændre resolutionens indhold, førte imidlertid til, at nordmændene i sidste ende valgte ikke at optræde som

7. Stortingsarkivet, referat af møde i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen, 29. juni 1950 (udenrigsministerens redegørelse); Riksarkivet, UD 26.6/32, I, FN-delegasjonen til UD, 29. juni 1950.

8. Rigsarkivet, UM 119.E.33.B, Ambassadør Sunde's tale i Sikkerhedsrådet, tirsdag d. 27. juni 1950.

9. Riksarkivet, UD 25.4/65, FN-delegasjonen til UD, 6. juli 1950; Riksarkivet, UD 26.6/32, II, Udenrigsminister Lange til FN-delegasjonen, 6. juli 1950; Riksarkivet, UD 26.6/32, III, Sunde til UD, 12. juli 1950.

forslagsstiller men blot at støtte resolutionen.¹⁰ Alt i alt var Norge dog en vigtig og loyal støtte for amerikanerne i Sikkerhedsrådet i forbindelse med Koreakrigens udbrud, og navnlig Arne Sundes tale d. 27. juni blev fra amerikansk side mødt med stor tilfredshed.¹¹

Første danske reaktion over for amerikanerne blev fremført af udenrigsminister Gustav Rasmussen d. 27. juni. Efter via den amerikanske ambassade i København at være blevet underrettet om præsident Trumans beordring af amerikanske styrker til Korea, erklærede udenrigsministeren i et fortroligt svar til ambassaden, at han »hilste med tilfredshed«, at USA havde truffet forholdsregler til gennemførelse af FNs pagt og Sikkerhedsrådets beslutninger.¹² Den efterfølgende dag blev den amerikanske udenrigsminister, Dean Acheson, dog gjort bekendt med en mere positiv dansk tilkendegivelse, da denne på et møde i State Department blev orienteret om, at den danske ambassade var under instruks om at udtrykke »their great pleasure« i forbindelse med det amerikanske skridt i Korea.¹³

En forholdsvis forsigtig og tilbageholdende reaktion på krigsudbruddet i Korea kom tydeligt til udtryk i de interne danske drøftelser. På et regeringsmøde d. 28. juni, der var indkaldt i anledning af situationen i Korea, blev der ikke vedtaget nogen officiel holdning. Derimod blev det besluttet, at udenrigsministeren skulle svare henholdende på spørgsmål fra pressen, indtil man havde været i telefonisk kontakt med statsminister Hans Hedtoft, der var på rejse i Jylland.¹⁴ I Det udenrigspolitiske Nævn den efterfølgende dag rejste Gustav Rasmussen spørgsmålet om, hvorvidt man fra dansk side kunne og burde komme med en officiel udtalelse eller foretage nogen handling. Ifølge udenrigsministeren var det på den ene side ønskeligt at sige noget anerkendende om den amerikanske aktion, men på

10. Riksarkivet, UD 26.6/32, III, Sunde til UD, 12. juli 1950, notat af Engen. De norske ændringsforslag blev på et møde mellem de vestlige medlemmer af Sikkerhedsrådet mødt af nogle voldsomme udfald fra den amerikanske FN-ambassadør, der mere eller mindre begyndte at skælde nordmændene ud. Bl.a. fremførte Austin, at det norske forslag risikerede at bringe aktionen i Korea under sovjetisk indflydelse og at forslaget ville »destroy the whole effect of the Unified Command«. Efter at have fået refereret dette møde overlod udenrigsminister Lange det til FN-delegationen at afgøre, hvorvidt man fra norsk side skulle optræde som forslagsstiller. I samråd med den britiske FN-delegation fandt den norske delegation, at det ville være »riktigst« ikke at fremsætte resolutionen, hverken alene eller med andre.

11. Riksarkivet, UD 26.6/32, I, FN-delegasjonen til UD, 29. juni 1950.

12. Riksarkivet, UM 3.E. 92, referat af møde i Det udenrigspolitiske Nævn, 29. juni 1950 (udenrigsministerens redegørelse).

13. Foreign Relations of the United States 1950, vol. VII: *Korea*, Washington 1976. Memorandum of a Meeting in the Office of the Under Secretary of State (Webb), 28. juni 1950, s. 212.

14. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Socialdemokratiets arkiv, ministermødeprotokollen, 28. juni 1950; Villaume, 1995, s. 630.

den anden side uønskeligt at fremkomme med en udtalelse, der unødigt kunne irritere Sovjetunionen, og udenrigsministeren fik af nævnet opbakning til, at man fra dansk side for øjeblikket ikke burde fremkomme med en officiel erklæring. Endvidere fik statsministeren tilslutning til, at denne i sin Rebildtale d. 4. juli ville takke USA for Marshall-hjælp og våbenhjælp samt hylde Amerika som det land, der værnede friheden – uden dog at nævne Korea. I det hele taget blev der på nævns mødet udtrykt glæde over og tilfredshed med det amerikanske skridt i Korea, men samtidig også en bekymring ved konsekvenserne heraf. Således fremhævede Gustav Rasmussen, at man ikke måtte overse, at »risikoen for komplikationer ikke var overstået«. ¹⁵

Den forsigtige danske reaktion blev efterfølgende fremført over for amerikanerne. I en samtale med den amerikanske ambassadør, Eugenie Anderson, d. 1. juli understregede Gustav Rasmussen, at man fra dansk side var lettet over den amerikanske aktion, som ikke kunne undgå at berolige Danmark og andre små lande. På den anden side var man fra dansk side, ifølge udenrigsministeren, klar over de meget store farer, som situationen indebar, og man var med Danmarks udsatte beliggenhed bekymret over fremtidige sovjetiske aktioner. Andersons samlede indtryk af samtalen var, at den danske udenrigsminister var temmelig bekymret ved hele situationen. Senere i juli understregede Gustav Rasmussen over for amerikanerne, at den danske regering var tilfreds med USAs beslutsomhed og stærkt støttede aktionen i Korea, men udtrykte dog samtidig en vis ængstelse over konsekvenserne af et muligt amerikansk nederlag i Korea. ¹⁶

At der fra dansk side, sammenlignet med Norge, var tale om en mere forsigtig og tilbageholdende støtte til USA og aktionen i Korea, kom også til udtryk i de to regerings udmeldinger over for offentligheden. I en tale i Lundeberg på Fyn d. 2. juli erklærede Hans Hedtoft således, at hele det demokratiske Danmark delte Sikkerhedsrådets opfattelse og fordømmelse af angrebet på Sydkorea. Yderligere manede statsministeren til besindighed og pointerede, at selvom situationen opfordrede til agtpågivenhed, så var der ingen grund til at handle, som om en verdenskatastrofe stod for døren. ¹⁷ I modsætning til Hedtoft, der altså fremhævede Sikkerhedsrådets opfattelse, men ikke omtalte amerikanernes rolle, gav den norske statsminister, Einar Gerhardsen, udtryk for klar støtte til både FN og USA, da denne i en tale i Hattfjeldal i juli erklærede, at alle, der levede i demokra-

15. Rigsarkivet, UM 3.E. 92, referat af møde i Det udenrigspolitiske Nævn, 29. juni 1950.

16. Midtgaard, 2001, s. 21-22; Villaume, 1995, s. 632, 634.

17. Social-Demokraten, 3. juli 1950.

tiske lande, var taknemmelige for, at FN og frem for alt USA, havde handlet hurtigt og oprådt fast over for det nordkoreanske angreb.¹⁸ Gerhardsen gentog sin støtte til både FN og USA kort tid efter i en tale i Skarpnäck i Sverige. Her gik den norske statsminister imidlertid et skridt videre, idet han foreslog, at der blev udformet en *alternativ Stockholmap-pel*¹⁹, som skulle sendes til alle lande, men navnlig til Sovjetunionen, der i appellen bl.a. skulle anmodes om at få nordkoreanerne til at trække sig tilbage over den 38. breddegrad.²⁰ Ud over den klare støtte til FN og USA lagde Gerhardsen således ikke skjul på, hvem han mente havde ansvaret for den fortsatte krig på den koreanske halvø.

3. Overskridelsen af den 38. breddegrad

Da de amerikansk anførte FN-styrker i slutningen af september begyndte at rykke hastigt frem mod grænsen til Nordkorea, rejste sig det centrale spørgsmål, hvorvidt disse skulle stoppe der, hvor krigen var begyndt, eller rykke videre frem over den 38. breddegrad for at sikre Nordkoreas totale nederlag og genforeningen af Korea. Både Norge og Danmark var blandt de lande, der i FN støttede den såkaldte ottemagtsresolution, der legitimerede FN-styrkernes overskridelse af breddegraden – en resolution som Norge var medforslagsstiller til.

Nordmændene var dog ikke parat til ubetinget at optræde som medforslagsstiller til den af vestmagterne udarbejdede resolution. Fra norsk side blev der således først givet tilsagn om at optræde som medforslagsstiller, efter at der var foretaget en ændring i resolutionsteksten, som betød, at denne blot indirekte åbnede op for militære operationer på nordkoreansk område.²¹ Derudover er der noget, der tyder på, at den norske FN-delegation, i lighed med andre vestlige delegerede, ikke fuldt ud havde forstået, hvad amerikanerne havde til hensigt i forbindelse med overskridelsen af breddegraden. Som fremhævet af Kjetil Skogrand, ser det for det første ikke ud til, at de vestlige delegerede forventede, at Enhedskommandoen ville gå til angreb på Nordkorea med det samme, og at fremrykningen

18. Dagsavisen, 10. juli 1950.

19. På dette tidspunkt indsamlede kommunisterne og andre Atlantpagt-modstandere underskrifter på den såkaldte Stockholmap-pel til fordel for et atomvåben-forbud.

20. Skogrand, 1994, s. 43; Sunnmøre Arbeideravis, 15. juli 1950.

21. Riksarkivet, UD 26.5/2, FN-delegasjonens møteprotokoll, 27. december 1950; Riksarkivet, UD 26.6/32, VII, melding fra FN-delegasjonen, 29. september 1950.

nordpå ville ske så hurtigt. For det andet ser det ud til, at de vestlige delegerede forestillede sig en besættelse af Nordkorea med ikke-amerikanske styrker. I et interview med United Press d. 30. september, hvor udenrigsminister Halvard Lange præciserede, at resolutionen ikke tog stilling til spørgsmålet om FN-troppernes overskridelse af den 38. breddegrad, blev den norske udenrigsminister spurgt, om denne ikke mente, at det ville blive nødvendigt at sende i hvert fald politistyrker til Nordkorea. Herpå svarede Lange bekræftende og tilføjede, at sådanne styrker fortrinsvis burde rekrutteres blandt asiatiske lande. Den norske udenrigsministers forestilling om, hvordan besættelsen af Nordkorea skulle foregå, synes altså at have ligget forholdsvis langt fra det massive angreb, som den øverstbefalende for FN-styrkerne, general MacArthur, var i færd med at planlægge.²²

Også fra dansk side blev der, som nævnt, bakket op om ottemagtsresolutionen, da denne var til afstemning og blev vedtaget i FNs politiske komité d. 4. oktober og herefter i Generalforsamlingen d. 7. oktober. Forinden den officielle danske støtte til overskridelsen af breddegraden havde Hedtoft dog over for amerikanerne udtrykt stor skepsis over for et sådant skridt. I en samtale med den amerikanske ambassadør havde Hedtoft således advaret om, at dansk og europæisk støtte til USA's og FNs aktion i Korea ville smuldre, såfremt FN-styrkerne overskred breddegraden. Et sådant skridt ville, efter den danske statsministers mening, være katastrofalt.²³ Der var imidlertid ingen dansk skepsis at spore, da Gustav Rasmussen i midten af oktober i Folketinget kommenterede overskridelsen af breddegraden, som havde fundet sted umiddelbart efter ottemagtsresolutionens vedtagelse. FN-styrkernes fremrykning ind i Nordkorea fik uforbeholden støtte fra den danske udenrigsminister, der først og fremmest fremhævede den militære nødvendighed herved, således at nordkoreanerne blev forhindret i at samle nye kræfter nord for breddegraden og måske forberede et nyt overfald. Derudover fremhævede udenrigsministeren overskridelsen af breddegraden som nødvendig med henblik på realiseringen af FNs resolutioner om oprettelse af én demokratisk regering for hele den koreanske halvø.²⁴

Umiddelbart inden vedtagelsen af ottemagtsresolutionen valgte Danmark og Norge, sammen med de øvrige nordiske delegationer, at støtte et

22. Skogrand, 1994, s. 57; Riksarkivet, UD 26.5/2, FN-delegasjonens møteprotokoll, 2. oktober 1950.

23. Villeneuve, 1995, s. 636.

24. Rigsdagstidende. Folketingets forhandlinger 1950-51, 17. oktober 1950, sp. 203-204.

indisk resolutionsforslag, der søgte at undgå militære operationer fra FN's side i Nordkorea. Det er imidlertid tvivlsomt, hvorvidt der var tale om en helhjertet dansk og norsk støtte til det indiske forslag, der blev støttet af østblokken og modarbejdet af USA. Ifølge den danske FN-ambassadør, William Borberg, ønskede navnlig den norske (og den svenske) delegerede »under hensyn til visse befolkningsselementers stemning i deres lande« at stemme for forslaget. Selv fandt Borberg det indiske forslag »så langt fra virkeligheden, at det måtte være upraktisk.« Den danske FN-ambassadør anså det imidlertid for vigtigere, at de nordiske lande optrådte samlet, end at stemme mod et forslag »som i alle tilfælde ville falde«. Det indiske forslag blev da også nedstemt, hvorefter Danmark og Norge, som nævnt, stemte for ottemagtsresolutionen.²⁵

Alt i alt bakkede således både Norge og Danmark i FN loyalt op om vestmagterne og den resolution, der legitimerede en overskridelse af breddegraden, og nordmændene, der optrådte som medforslagsstiller til resolutionen, var fortsat en vigtig støtte for vestmagterne i FN-diplomati. Hermed havde både Danmark og Norge del i ansvaret for den beslutning, der fik afgørende betydning for, at Kina i slutningen af oktober intervererede i krigen med store styrker.

4. Den kinesiske intervention

I forbindelse med de kinesiske styrkers intervention, som førte til, at FN-styrkerne blev drevet tilbage syd for den 38. breddegrad, udviklede der sig i flere vestlige hovedstæder en stigende skepsis og bekymring over for den amerikanske Korea- og Kinapolitik. Således frygtede de vestlige allierede, at der fra amerikansk side ville blive taget enerådige skridt, som ville føre til en optrapning og udvidelse af konflikten og måske resultere i en langtrukken krig mellem USA og Kina samt en styrkelse af den sovjetisk-kinesiske alliance. Både Danmark og Norge, der fortsat bakkede op om aktionen i Korea, var på linje med holdningen hos de vestlige allierede, og navnlig hos nordmændene kom en stigende bekymring og skepsis over for den amerikanske politik til udtryk.

Fra amerikansk side ønskede man i første omgang at lægge diplomatisk pres på Peking-regeringen, hvilket skulle ske gennem den såkaldte

25. Rigsarkivet, UM 119.E.33.A, III, Borberg til UM, 10. oktober 1950; Rigsarkivet, UM 119.E.33.A, III, FN-delegationen til UM, 7. oktober 1950; William Stueck, *The Korean War. An International History*, Princeton 1997, s. 94-95.

seksmagtsresolution, som nordmændene var medforslagsstiller til. I resolutionen, som var forsigtigt udformet, blev der på en generel måde anmodet om, at ingen måtte yde Nordkorea assistance i krigen, og det blev fremhævet, at FNs politik ikke udgjorde nogen trussel mod Kina. Seksmagtsresolutionen blev imidlertid bremsede af et sovjetisk veto i Sikkerhedsrådet d. 30. november, hvorefter amerikanerne ønskede at overføre behandlingen af resolutionen til Generalforsamlingen.²⁶ Dette var muligt som følge af den såkaldte »Uniting for Peace«-resolution eller Acheson-plan, som var blevet vedtaget af Generalforsamlingen d. 3. november.²⁷ Det fra amerikansk side ønskede skridt blev dog mødt med stor skepsis i den norske FN-delegation, der frygtede, at en anvendelse af »Uniting for Peace«-proceduren, hvilken gav mulighed for at anbefale militære tiltag, af amerikanerne kunne blive opfattet som en fuldmagt til en optrapning af konflikten. Heller ikke udenrigsminister Lange ønskede umiddelbart at overføre seksmagtsresolutionen til Generalforsamlingen. Over for den amerikanske chargé d'affaires i Oslo, William P. Snow, fremførte Lange d. 2. december, at han »would generally favor the tactic«, men at ingen forhastede skridt burde tages.²⁸

Allerede den efterfølgende dag gav FN-ambassadør Arne Sunde dog over for vestmagterne tilslutning til, at Norge, sammen med de øvrige forslagsstillere til seksmagtsresolutionen, anmodede Generalforsamlingens præsident om at få den kinesiske folkerepubliks regerings intervention i Korea sat på Generalforsamlingens dagsorden.²⁹ Dette blev på et møde i FN-delegationen mødt med stærk utilfredshed fra flere af delegationens medlemmer, der dels kritiserede den amerikanske fremgangsmåde i sagen, og dels at der var taget et vigtigt norsk standpunkt, som ikke var ble-

26. Skogrand, 1994, s. 73, 75-76; Stueck, 1997, s. 135; Evan Luard, *A History of the United Nations. Volume I: The Years of Western Domination 1945-1955*, London & Basingstoke 1982, s. 253.

27. Resolutionen gjorde det muligt for Generalforsamlingen at tage en sag op, såfremt Sikkerhedsrådet var handlingslammet på grund af manglende enighed mellem de fem permanente medlemmer. I så fald skulle Generalforsamlingen straks behandle sagen for at anbefale medlemmerne passende foranstaltninger, herunder brug af militær magt (Luard, 1982, s. 244; Udenrigsministeriet, *Dansk sikkerhedspolitik 1948-1966. Bd. I: Fremstilling*, København 1968, s. 163).

28. Skogrand, 1994, s. 78-80; Riksarkivet, UD 26.6/32, IX, Lange til Sunde, 3. december 1950.

29. Da Sunde telefonisk underrettede Lange om den norske støtte til seksmagtsresolutionens overførsel til Generalforsamlingen gjorde udenrigsministeren ingen indvendinger, men ifølge Sunde fremgik det af Langes udtalelser, at denne var stærkt i tvivl om, hvorvidt den påtænkte aktion var velovervejet (Riksarkivet, UD 26.5/2, FN-delegasjonens møteprotokoll, 4. december 1950).

vet drøftet med Utenrikskomiteen. I en indberetning til Utenriksdepartementet blev det fremført, at den beslutning, der nu var truffet, ville »tilspisse situasjonen betydelig og antakelig sterkt begrense de foreliggende muligheter for å nå fram til en ordning gjennom forhandlinger«. ³⁰ Flere af delegationens medlemmer var efter alt at dømme af den mening, at man fra norsk side, om muligt som den eneste af seksmagtsresolutionens forslagsstillere, skulle have afvist at deltage i det amerikanske skridt. ³¹

Selv om der på norsk side således var betydelig skepsis over for anmodningen til Generalforsamlingen, hvis formulering, i modsætning til seksmagtsresolutionen, direkte gav Peking-regeringen ansvaret for interventionen, var det i sidste ende dog afgørende for nordmændene, at man ikke »skilte sig ud« i forhold til de øvrige forslagsstillere og disses støtte til USA. På et møde i Utenrikskomiteen d. 11. december fremhævede Lange i forbindelse med beslutningen om at støtte anmodningen til Generalforsamlingen, at Norge ikke »alene burde skille seg ut i en sådan sak«. ³² Nordmændene var fortsat en vigtig støtte for amerikanerne på den diplomatiske scene, men nu med en markant skepsis under overfladen.

Da den norske regerings syn på den kinesiske intervention blev fremført i Stortinget d. 2. december, bar dette præg af en balancegang mellem på den ene side opbakning til den amerikansk ledede aktion og behovet for i FN at stå fast over for væbnede angreb, og på den anden side bestræbelsen på, gennem en forhandlingsløsning, at undgå en optrapning og udvidelse af konflikten. Således anvendte Lange betegnelsen »aggression«, hvilket lå på linje med amerikanernes opfattelse af den kinesiske intervention. Samtidig fremhævede den norske udenrigsminister imidlertid stærkt behovet for en forhandlingsløsning og pointerede, at FN ikke ville lade sig provokere til »uoverveide handlinger«. ³³

Også på dansk side, hvor VK-regeringen havde afløst den socialdemokratiske regering, blev der fortsat bakket op om aktionen i Korea og fremført det synspunkt, at der fra kinesisk side var tale om en »aggression«. Samtidig blev der udtrykt stærk støtte til en forhandlingsløsning og, dog forholdsvis forsigtigt, visse betænkeligheder ved den amerikanske Korea- og Kinapolitik.

30. Riksarkivet, UD 26.5/2, FN-delegasjonens møteprotokoll, 4. december 1950; Riksarkivet, UD 26.6/32, IX, melding fra FN-delegasjonen til UD, 6. december 1950.

31. Stortingsarkivet, referat af møde i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen og militærkomiteen, 11. december 1950 (udenrigsministerens redegørelse); Skogrand, 1994, s. 81.

32. Stortingsarkivet, referat af møde i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen og militærkomiteen, 11. december 1950 (udenrigsministerens redegørelse).

33. Stortingsforhandlinger, 1950, 7b, 2. december 1950, s. 2144-2146.

Da udenrigsminister Ole Bjørn Kraft d. 5. december i Folketinget redegjorde for regeringens syn på begivenhederne i Korea, blev det således pointeret, at FN-styrkerne i forbindelse med den kinesiske intervention kæmpede imod en »aggression«.³⁴ På linje hermed afviste Kraft den efterfølgende dag i Det udenrigspolitiske Nævn, at den kinesiske offensiv i Korea skyldtes general MacArthurs »hjem til jul-offensiv«, der var indledt d. 24. november, eller FN-styrkernes overskridelse af den 38. breddegrad. Den kinesiske aktion var, ifølge udenrigsministeren, utvivlsomt et med Sovjetunionen aftalt led i spillet om magten i Asien.³⁵

Trods denne opfattelse af den kinesiske intervention udelukkede Kraft i sin redegørelse i Folketinget imidlertid ikke, at der kunne være tale om, at kineserne havde interverneret af frygt for, at USA havde til hensigt at overfalde Kina eller i hvert fald at ødelægge de kinesiske industrielle anlæg ved Yalufloden. Udenrigsministeren gav endvidere udtryk for, at en sådan frygt hos kineserne kunne være øget derved, at Peking-regeringen ikke havde fået adgang til at repræsentere Kina i FN, hvilket ville have skabt bedre betingelser for at komme til en forståelse med Kina.³⁶

Som fremhævet af Poul Villaume, blev denne forsigtige kritik af USAs Kina (og Korea-) politik afgørende svækket af Krafts førnævnte pointering af, at der var tale om en »aggression« fra kinesisk side.³⁷ Det fremgår dog af udenrigsministerens redegørelse, at den danske regering var på linje med holdningen i flere andre vesteuropæiske lande, hvor der, som nævnt, var en bekymring for, at amerikanerne ville udvide konflikten samt en stor skepsis over for en amerikansk enegang i Korea uden mulighed for indflydelse fra de vestlige allierede. I starten af december rejste den britiske premierminister, Clement Attlee, til Washington for over for præsident Truman at fremføre de allieredes synspunkter. I sin redegørelse i Folketinget fremførte Kraft, at regeringen med største opmærksomhed fulgte udviklingen i de bestræbelser, der blev udfoldet i Washington og New York for at undgå »en udvidelse af konflikten«. De beslutninger, der skulle træffes, måtte, ifølge Kraft, blive et udtryk for en »fælles indstilling« og en »fælles vilje«. Yderligere oplyste udenrigsministeren, at den-

34. Rigsdagstidende. Folketingets forhandlinger 1950-51, 5. december 1950, sp. 1368.

35. Rigsarkivet, UM 3.E. 92, referat af møde i Det udenrigspolitiske Nævn, 6. december 1950 (udenrigsministerens redegørelse).

36. Rigsdagstidende. Folketingets forhandlinger 1950-51, 5. december 1950, sp. 1367-1368. Kraft henviste i sin redegørelse også til en udtalelse fra statsminister Erik Eriksen til nyhedsbureauet Reuters, i hvilken statsministeren udtrykte håb om en forhandlingsløsning og ikke udelukkede, at der lå defensive motiver bag den kinesiske intervention.

37. Villaume, 1995, s. 638.

ne under sit nylige ophold i Paris havde haft lejlighed til at drøfte disse spørgsmål med den franske udenrigsminister, Robert Schuman. Ifølge Kraft havde deres synspunkter været »nøje sammenfaldende«. ³⁸ Fransk-mændene delte briternes skepsis og bekymring, og kort før Attlees afrejse til Washington var både Schuman og den franske premierminister, René Pleven, i London for at koordinere strategi med briterne. ³⁹

På både dansk og norsk side blev der, som nævnt, udtrykt ønske om og støtte til en forhandlingsløsning. Følgelig var Danmark og Norge blandt de lande, der d. 14. december i Generalforsamlingen vedtog den arabisk-asiatiske trettenmagtsresolution, der foreslog oprettelse af en våbenhvilekomité, som skulle undersøge, på hvilket grundlag der kunne etableres en våbenhvile i Korea. ⁴⁰ Arne Sunde udtrykte i den politiske komité norsk støtte til trettenmagtsresolutionen i et indlæg, der også afspejlede noget af den bekymring, man på norsk side nærrede over for den amerikanske Koreapolitik. Således fremhævede den norske FN-ambassadør, at det var nødvendigt, at man holdt fast ved FN-pagtens principper, men at man samtidig måtte vise realisme og nøgternt vurdere, i hvilken udstrækning det var muligt at nå de begrænsede mål, man havde sat sig i Korea, uden at det skete på bekostning af verdensfreden og hele organisationens eksistens. Det var FNs ansvar at sikre, at de ofre, der var gjort i Korea, ikke var gjort forgæves, men man måtte samtidig være på vagt over for at lade FNs høje mål og principper »drive oss ut i et uforsiktig spill om alt eller intet«. ⁴¹

Også i forbindelse med indholdet af eventuelle forhandlinger mellem FN/USA og Kina, om hvilket der ikke var enighed mellem USA og Storbritannien, kan der spores en dansk og norsk skepsis over for det amerikanske standpunkt. Mens man fra amerikansk side kun ønskede at forhandle om Korea, fandt briterne, at der kun var ringe håb for en fredelig løsning i Korea, hvis ikke forhandlingerne kom til at omfatte også Taiwan og spørgsmålet om Peking-regeringens repræsentation i FN. Både Danmark og Norge hældte klart mod briternes standpunkt og var dermed

38. Rigsdagstidende. Folketingets forhandlinger 1950-51, 5. december 1950, sp. 1369-1370. Krafts samtale med Schuman i Paris fandt sted d. 28. november (Morgenavisen Jyllands-Posten, 29. november 1950).

39. Stueck, 1997, s. 131.

40. Rigsarkivet, UM 3.E. 92, referat af møde i Det udenrigspolitiske Nævn, 15. december 1950; Berlingske Tidende, 15. december 1950; Riksarkivet, UD 26.6/32, IX, UD til FN-delegasjonen, 5. december 1950; Stortingsarkivet, referat af møde i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen og militærkomiteen, 11. december 1950.

41. Riksarkivet, UD 26.6/32, XI, Sunde til UD, 20. december 1950.

øjensynlig parat til at give Peking-regeringen den væsentlige indrømmelse, at forhandlingerne om Korea også skulle involvere de nævnte spørgsmål. Nordmændene var tilsyneladende yderligere parat til at acceptere, at de amerikanske styrker i Nordkorea senere blev erstattet af en mere internationalt sammensat styrke. Danmark og Norge delte endvidere briternes skepsis over for de amerikanske planer om eventuelt at indlede en begrænset krig mod Kina, såfremt det ikke var muligt at finde en forhandlingsløsning.⁴²

I modsætning til Koreakrigens indledende fase, hvor der var tale om en mere markant norsk opbakning til USA og aktionen i Korea, kan Danmark, i forbindelse med den kinesiske intervention, således ikke siges at have været mere skeptisk og forbeholden end Norge. Begge lande var på linje med de vestlige allieredes skepsis og bekymring, og begge lande hældte mod den britiske linje, der indebar en større imødekommenhed over for Peking-regeringen. I første omgang blev Danmark og Norge ikke afkrævet nogen direkte stillingtagen til de amerikanske og britiske standpunkter. Dette blev imidlertid hurtigt aktuelt, da der fra amerikansk side kort efter årsskiftet 1950/51 blev rejst krav om skærpede tiltag over for Kina.

5. Stemplingen af Kina som aggressor

Efter nytår 1951, da den kommunistiske offensiv syd for den 38. breddegrad var indledt, domineredes diskussionen om Koreakrigen således af et amerikansk forslag om at stemple Kina som aggressor. Heller ikke i denne forbindelse kan Danmark siges at have været mere skeptisk og forbeholden end Norge, der faktisk var mere aktivt forbeholden overfor amerikanerne. Spørgsmålet om aggressor-stemplingen blev behandlet i FN, hvor det kneb for USA at samle et tilstrækkeligt flertal for sit synspunkt. Mange frygtede, at en kategorisk stempling af Kina som aggressor ville afskære FN fra at komme på talefod med kineserne, hvilket måtte anses for den eneste mulige vej til en afslutning af fjendtlighederne, når man samtidig ville bestrebe sig på at undgå en udvidelse af konflikten. Både

42. Rigsarkivet, UM 3.E. 92, referat af møde i Det udenrigspolitiske Nævn, 15. december 1950; Riksarkivet, UD 26.6/32, XI, UD til FN-delegasjonen, 5. december 1950; Stortingsarkivet, referat af møde i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen og militærkomiteen, 11. december 1950 (udenrigsministerens redegørelse); Skogrand, 1994, s. 88-89; Stueck, 1997, s. 136-137; Rosemary Foot, *The Wrong War. American Policy and the Dimensions of the Korean Conflict, 1950-53*, Ithaca 1985, s. 109-110.

Danmark og Norge endte imidlertid med, da det for alvor strammede til, at stemme for det endelige amerikanske resolutionsforslag.

Da den som følge af trettenmagtsresolutionen nedsatte våbenhvilekomité d. 3. januar 1951 havde rapporteret om sin manglende succes, udsendte State Department et memorandum til en række udlandsstationer. Det amerikanske memorandum af 4. januar, som efterfølgende blev overrakt den danske og den norske regering, anmodede om støtte til en stempling af Kina som aggressor samt iværksættelse af diplomatiske og økonomiske sanktioner overfor Kina.

Den amerikanske chargé d'affaires i Oslo, William P. Snow, drøftede først indholdet i det amerikanske memorandum d. 4. januar med udenrigsråd Rasmus Skylstad, eftersom udenrigsminister Halvard Lange var syg. Skylstad erklærede sig enig i, at Peking-regeringen skulle fordømmes som aggressor. Dagen efter kunne Skylstad imidlertid berette, at den havde drøftet spørgsmålet med Lange, og at Norges linje var at afvente Kinas reaktion på våbenhvilekomitéens principper for fredsforhandlinger. Man var fra norsk side heller ikke positivt indstillet overfor at indføre økonomiske sanktioner mod Kina. Skylstad fremførte, at der var lidt at vinde, men meget at tabe med sådanne virkemidler, særligt hvis disse førte til, at konflikten spredte sig. Efter udenrigsrådets første respons havde Lange altså grebet ind og korrigeret kursen.⁴³

På dansk side orienterede udenrigsminister Ole Bjørn Kraft på et møde i Det udenrigspolitiske Nævn d. 9. januar om indholdet af det amerikanske memorandum. Kraft meddelte, at han til den amerikanske ambassadør, Eugenie Anderson, der havde overrakt memorandumet d. 5. januar, på egne vegne havde udtalt, at han personligt delte det synspunkt, at man måtte stå sammen imod enhver aggression, og at de kinesiske troppers overskridelse af den 38. breddegrad »utvivlsomt var en aggressiv handling«, men at man ikke burde forhaste sig med hensyn til, hvilke beslutninger erkendelsen af dette skulle føre til. Den danske udenrigsminister var dermed heller ikke umiddelbart positivt indstillet overfor at indføre sanktioner mod Kina. Den danske reaktion var således, ligesom den norske, i første omgang at udsætte en endelig stillingtagen.⁴⁴

Da den indiske premierminister, Jawaharlal Nehru, havde læst det seneste kinesiske svar til FN, fremsatte han udtalelser om, at afstanden mellem Peking og FN i virkeligheden ikke var så stor. Dette vakte stor inte-

43. Skogrand, 1994, s. 94-95.

44. Rigsarkivet, UM 3.E. 92, referat af møde i Det udenrigspolitiske Nævn, 9. januar 1951.

resse i alle vestlige regeringer, med undtagelse af den amerikanske, idet denne nu ønskede en hurtig afgørelse i forhold til sit eget forslag. Da supplerende oplysninger fra Kina til Indien skulle lægges frem i FN, var Norge og Danmark med til at få vedtaget en udsættelse af forhandlingerne. USA stemte imod.⁴⁵

D. 25. januar besluttede den britiske regering sig for, at man ville stemme imod enhver resolution om fordømmelse af Kina, der var forbundet med krav om sanktioner.⁴⁶ To dage senere fremførte Lange på et Stortingsmøde, at med hensyn til det amerikanske forslag havde Norge »hele tiden« været af den opfattelse, at hvis Peking-regeringen ikke gik med til en våbenhvile, på et grundlag som FN kunne acceptere, da måtte FN »registrere sin fordømmelse« af Kina.⁴⁷ Derved havde Lange offentligt støttet en stempling af Kina som aggressor, mens Storbritannien havde indtaget det modsatte standpunkt. I valget mellem Storbritannien og USA var det altså sidstnævnte, man fra norsk side valgte at støtte.

Den danske udenrigsminister Kraft betonedede d. 26. januar overfor den amerikanske ambassadør, at Danmark uanset Storbritanniens endelige stillingtagen ville bakke op om det amerikanske forslag. I valget mellem Storbritannien og USA var det altså også sidstnævnte, man fra dansk side valgte at støtte. Derudover tilkendegav Kraft overfor den amerikanske ambassadør også – hvilket var i modsætning til, hvad Danmark udtalte i FN tre dage senere – at selvom Danmark ikke var parat til at godkende omfattende sanktioner nu, ville man støtte et forbud mod strategiske varer til Kina.⁴⁸

Da den danske FN-delegerede, William Borberg, tog ordet i FN's politiske komité, erklærede han, at med hensyn til den sanktionskomité, som det amerikanske udkast foreslog oprettet, ville den danske delegation ved at stemme for resolutionen ikke føle sig bundet til at godkende noget som helst forslag om sanktioner, eftersom den danske FN-delegation mente, at spørgsmålet krævede særskilte undersøgelser. Derudover udtrykte Borberg glæde ved, at den amerikanske repræsentant havde understreget, at døren ikke var lukket for en fredelig bilæggelse gennem forhandlinger. Danmark stemte derpå for det amerikanske resolutionsforlag i komitéen d. 30. januar.⁴⁹

45. Riksarkivet, UD 26.6/32, XII, UD til FN-delegasjonen, 21. januar 1951; Skogrand, 1994, s. 99.

46. Callum A. MacDonald, *Korea: The War before Vietnam*, New York 1986, s. 85-86.

47. Stortingsforhandlinger, 1951, 7a, 27. januar, s. 131.

48. Villeneuve, 1995, s. 642.

49. Haagerup, 1956, s. 107-108.

I Norges indlæg i FNs politiske komité d. 30. januar fremførte FN-ambassadør Arne Sunde, at Norge ville have foretrukket at udsætte den officielle stempling af Kina som aggressor. Alligevel var Norge enig i, at erklæringen om »aggression« var fuldt ud i overensstemmelse med kendsgerningerne. I forhold til det amerikanske forslag tog Sunde det forbehold, at når Norge stemte for et forslag, som anbefalede overvejelse af sanktioner, betød det ikke, at Norge på forhånd bandt sig til at acceptere de sanktioner, som måtte blive foreslået af sanktionskomitéen.⁵⁰

Efter at den amerikanske resolution var blevet vedtaget i FNs politiske komité d. 30. januar, blev den sendt til afstemning i Generalforsamlingen. 1. februar vedtog forsamlingen således, at Kina, ved at gå til fjendtligheder mod FNs styrker, selv havde indladt sig på aggression i Korea, og Kina blev opfordret til at trække sine tropper tilbage. Som under afstemningen i FNs politiske komité dagen før, stemte Norge og Danmark for. Alle vestlige lande støttede resolutionen med undtagelse af Sverige, som undlod at stemme. For første gang i sin korte historie havde FN fordømt en nation for »aggression«.⁵¹

Det vanskelige grundvilkår for Danmark og Norge, i forbindelse med spørgsmålet om at stemple Kina som aggressor, var således, at de to store alliancepartnere USA og Storbritannien var på kollisionskurs i dette spørgsmål, som Danmark og Norge ville blive aftvunget en stillingtagen til. Allerede i forbindelse med den kinesiske intervention var der kommet sprækker i sammenholdet mellem vestmagterne, men først da amerikanerne for alvor pressede på for at få stemplet Kina som aggressor, var der optræk til en egentlig splittelse, hvor Danmark og Norge kunne blive stillet over for at skulle vælge mellem den amerikanske og den britiske linje. For Norge og Danmark var det af væsentlig betydning at undgå en splittelse mellem de to store allierede USA og Storbritannien. Selvom Norge og Danmark delte briternes bekymring for, at det fra amerikansk side ønskede skridt skulle føre til en skærpelse og udvidelse af konflikten, besluttede den norske og den danske regering i sidste ende at støtte USA, hvilket da heller ikke skete med den store begejstring. For Danmark indgik det imidlertid også i overvejelserne, at Norge valgte at følge USA.⁵² Det har således efter alt at dømme været til stor lettelse for Norge og Dan-

50. Skogrand, 1994, s. 103; Riksarkivet, UD 26.6/32, XII, Sundes tale i den politiske komité, 30. januar 1951.

51. Skogrand, 1994, s. 104; Stueck, 1997, s. 156-157; Luard, 1982, s. 258.

52. Rigsarkivet, UM 119.E.33.A, VI, referat af møde med udenrigsministeren og de i Nævnet repræsenterede partier, 25. januar 1951.

mark, at der i sidste ende ikke kom noget brud mellem de to store vestmagter.

Ser man på de norske og de danske reaktioner i januar 1951, lagde både Norge og Danmark sig i begyndelsen i læ af den britiske linje, som også var kritisk overfor det amerikanske hastværk, men begge endte med i sidste instans at ville støtte USA, uanset Storbritanniens stilling. Der er imidlertid også visse forskelle mellem de norske og de danske reaktioner. Norge spillede en langt mere aktiv rolle end Danmark som bremseklods i forhold til USAs bestræbelser på i FN at få Kina stemplet som aggressor. Norge var aktivt med i det diplomatiske spil, som førte til, at våbenhvilekomitéens principper for fredsforhandlinger med Kina blev lagt frem, og et forslag om at formidle disse principper til Peking blev desuden fremlagt af nordmændene, idet de arabiske stater nægtede at støtte et forslag fra Israel med samme indhold.⁵³ Derudover deltog den norske FN-delegation i flere interne møder blandt vestmagterne, hvor det amerikanske ønske om at stemple Kina som aggressor blev drøftet, og den norske delegation fremførte på disse møder, at man var negativt indstillet overfor at stemme for en resolution, der fordømte Kina, før et sidste forsøg på at finde en forhandlingsløsning var blevet efterprøvet.⁵⁴ I forbindelse med spørgsmålet om aggressor-stemplingen af Kina var nordmændene, sammenlignet med danskerne, gennem FN-diplomatiet således mere aktivt forbeholdne overfor amerikanerne.

6. Våbenhvileforhandlingerne

Det første formelle våbenhvilemøde blev afholdt i begyndelsen af juli 1951. Våbenhvileforhandlingerne, der foregik mens kamphandlingerne fortsatte, viste sig at være besværlige lige fra starten, bl.a. pga. uenighed om dagsordenen samt gensidige beskyldninger om militære krænkelser af det demilitariserede område, der var fastlagt omkring den 38. breddegrad. I begyndelsen af foråret 1952 var det eneste, der stod i vejen for indgåelse af en våbenhvile, spørgsmålet om udveksling af krigsfanger. Denne anstødssten forårsagede, at krigen fortsatte yderligere i lidt over et år. Et nyt element blev imidlertid bragt ind i våbenhvileforhandlingerne, da der fra kommunistisk side i februar-marts 1952 blev fremsat beskyldninger om,

53. Skogrand, 1994, s. 93-94.

54. Riksarkivet, UD 26.6/32, XI, meldinger fra FN-delegasjonen til UD, 4. og 5. januar 1951.

at USA udøvede bakteriologisk krigsførelse, bl.a. ved, på nordkoreansk og kinesisk territorium, at sprede sygdomsinficerede insekter.

På dansk og norsk side var man, med kommunisterne og disses sympatisører som en selvfølgelig undtagelse, helt på linje med amerikanerne i forbindelse med beskyldningerne om bakteriologisk krigsførelse, som man stillede sig afvisende over for. I begge lande var beskyldningerne om bakteriologisk krigsførelse en central del af de hjemlige kommunisters propaganda under våbenhvileforhandlingerne, og navnlig i Danmark, hvor kommunisterne fremsatte beskyldningerne i Folketinget, blev disse genstand for opmærksomhed fra regeringens side.⁵⁵ Også i FN støttede Danmark og Norge USA i dette spørgsmål. I oktober 1952 stemte den danske og den norske FN-delegation således for et amerikansk forslag om at få en anmodning om en upartisk undersøgelse af beskyldningerne mod FNs styrker for bakteriologisk krigsførelse optaget på Generalforsamlingens dagsorden.⁵⁶ Fra amerikansk side blev der i april 1953 fremsat forslag om nedsættelse af en kommission, der skulle undersøge anklagerne, og dette forslag blev med 51 stemmer, herunder Danmarks og Norges, vedtaget i Generalforsamlingen d. 23. april. På dette tidspunkt stoppede både Peking, Pyongyang og Moskva imidlertid deres kampagne med beskyldninger om bakteriologisk krigsførelse.⁵⁷

Med hensyn til spørgsmålet om udveksling af krigsfanger mente amerikanerne, at fangerne skulle stilles over for et valg, og fremførte, at nogle fanger ikke ønskede at vende tilbage, hvor de kom fra, og at de ville være i fare, såfremt de blev hjemsendt. Det amerikanske forslag om frivillig hjemsendelse blev af kommunisterne afvist med den begrundelse, at dette ville være i strid med Genève-konventionen, hvori det hedder, at alle fanger automatisk skal repatrieres efter kamphandlingernes ophør. I maj

55. Beskyldningerne om bakteriologisk krigsførelse blev af kommunisterne fremført i en udenrigspolitisk debat i Folketinget i starten af maj 1952. Kort forinden havde udenrigsministeren og formændene for de øvrige partier i Folketinget nægtet at lade dette emne blive genstand for en selvstændig forespørgselsdebat i Folketinget (Rigsarkivet, Det konservative Folkepartis arkiver, den konservative rigsdagsgruppes mødeprotokol, 17. april 1952).

56. Rigsarkivet, UM 119.E.33.A, XII, FN-delegationen til UM, 23. oktober 1952.

57. Milton Leitenberg, »New Russian Evidence on the Korean War Biological Warfare Allegations: Background and Analysis« i: *Cold War International History Project Bulletin 11*, 1998, s. 190; Rigsarkivet, UM 119.E.33.A, XII, FN-delegationen til UM, 23. oktober 1952; United Nations, *Yearbook of the United Nations 1953*, New York 1971, s. 156; Kathryn Weathersby, »Deceiving the Deceivers: Moscow, Beijing, Pyongyang, and the Allegations of Bacteriological Weapons Use in Korea« i: *Cold War International History Project Bulletin 11*, 1998, s. 177.

1952 stod det klart, at forhandlingerne i Panmunjom i Korea var gået fuldstændig i hårdknude grundet dette spørgsmål.⁵⁸

Den norske og den danske udenrigsminister gav i henholdsvis Stortinget og Folketinget udtryk for støtte til amerikanernes standpunkt om frivillig hjemsendelse. Lange fremførte, at FN ikke kunne »fire på det humane prinsipp at det ikke skal bruges makt overfor krigsfanger som med alle midler vil motsette seg å bli sendt tilbake, fordi de mener deres liv er i fare om så skjer«. ⁵⁹ Kraft betonedede, at man i spørgsmålet om krigsfangerens udveksling så »to livsanskuelser støde sammen, den demokratiske, der bygger på det enkelte individs ret til frit at bestemme over sin egen skæbne, og den totalitære, der sætter staten over menneskeskæbner«. ⁶⁰

I begyndelsen af oktober 1952 opnåede amerikanerne i FN tilsagn fra 20 andre lande – heriblandt Norge og Danmark – om at optræde som medforslagsstiller til en resolution, som bekræftede, at princippet om frivillig hjemsendelse skulle lægges til grund for våbenhvileforhandlingerne. Da den indiske udenrigsminister, Krishna Menon, i november introducerede et resolutionsforslag om, at krigsfangerne skulle overlades til en neutral kommission, der skulle afgøre fangerens fremtidige skæbne, begyndte støtten til 21-magtsresolutionen imidlertid at smuldre. En bitter debat om det indiske forslag fulgte blandt de 21 lande, som oprindeligt havde stillet sig bag den amerikanske resolution. Inderne blev til sidst overtalt til at ændre punktet, der omhandlede krigsfangerens fremtidige skæbne, således at formuleringerne var tilfredsstillende for USA. Den ændrede tekst gjorde det klart, at FN også havde ret til at sætte fangerne fri. ⁶¹

Amerikanerne ville imidlertid have flere ændringer i resolutionsteksten, og den norske FN-delegation blev bedt om at foreslå, at FN skulle overtage ansvaret for fangerne efter 30 dage, i stedet for 60 dage som i det oprindelige indiske forslag. Denne gang afslog nordmændene imidlertid, idet den norske delegation nødigt ville risikere at stå med ansvaret for en eventuel splittelse af samlingen om det indiske forslag. ⁶² Danskerne gik derimod med til at fremsætte ændringsforslaget. Den danske delegation var gået med på at fremsætte ændringsforslaget efter »fra autori-

58. Foot, 1985, s. 174-175; Jon Halliday & Bruce Cumings, *Korea. The Unknown War*, New York 1988, s. 174-175; MacDonald, 1986, s. 139.

59. Stortingsforhandlinger, 1952, 7b, 16. juni, s. 1907.

60. Rigsdagstidende. Folketingets forhandlinger 1952-53, 30. oktober 1952, sp. 490-491.

61. Foot, 1985, s. 185; MacDonald, 1986, s. 171-72; Skogrand, 1994, s. 241-243.

62. Skogrand, 1994, s. 243.

tativ amerikansk side« at have fået oplyst, at den britiske og den franske delegation var indforstået med forslaget.⁶³ I modsætning til tidligere i Koreakrigen, var det således i forbindelse med krigsfangespørgsmålet Danmark, og ikke Norge, der agerede diplomatisk instrument for amerikanerne i FN.

1. december 1952 blev den indiske resolution sat til afstemning i FNs politiske komité. Da havde det imidlertid allerede været kendt, at østblokken ville stemme imod. Alle vestlige lande, inklusive USA, og hele den arabisk-asiatiske blok stemte dog for resolutionen. Det danske ændringsforslag blev også vedtaget, med Norges stemme. To dage senere blev resolutionen som helhed vedtaget af Generalforsamlingen. Eftersom østblokken var gået imod resolutionen, kom det ikke som den store overraskelse, at kineserne afviste forslaget som grundlag for et kompromis i våbenhvileforhandlingerne. Dermed var forhandlingerne om en våbenhvile fortsat lige fastlåst.⁶⁴

En måde at komme ud af dødvandet på var gennem en eventuel optrapning af krigen. Den nye amerikanske administration, der var kommet til magten efter republikaneren Dwight D. Eisenhowers sejr ved præsidentvalget i november 1952, vurderede dog i en analyse i foråret 1953, at både Danmark og Norge ville være yderst skeptiske over for en eventuel optrapning af krigen, men at Danmark ville være mest negativt indstillet. Mens Norge blev placeret i gruppe med en række andre lande, som amerikanerne mente ville være af »doubtful reliability«, blev det vurderet, at Danmark var »the weakest member in morale« og sandsynligvis de facto, hvis ikke de jure, ville trække sig ud af NATO.⁶⁵

Ifølge Poul Villaume var det på grund af »de særligt mange, vedvarende danske forbehold over for krigsførelsen i Korea«, at det i Washington blev vurderet, at Danmark som det eneste medlemsland de facto ville melde sig ud af NATO i tilfælde af en optrapning af krigen.⁶⁶ Kjetil Skogrand fremfører som en mulig forklaring på amerikanernes forventning om en i forhold til Norge mere kritisk dansk holdning, at man fra dansk side, i modsætning til nordmændene, måske over for amerikanerne, før udarbejdelsen af analysen, var kommet med et udspil vedrørende en mu-

63. Rigsarkivet, UM 119.E.33.A, XIII, Borberg til UM, 27. november 1952.

64. Skogrand, 1994, s. 243; MacDonald, 1986, s. 181-182.

65. Foreign Relations of the United States 1952-54, Vol. XV, part I: *Korea. New Look under Eisenhower. Progress at Panmunjom*, Washington 1984. Political Annex to NSC 147 Prepared in the Policy Planning Staff, 4. juni 1953, s. 1139-1141.

66. Villaume, 1995, s. 651.

lig optrapning af konflikten, som gav amerikanerne indtryk af, at de danske reaktioner ville blive dramatiske.⁶⁷

Det fremgår imidlertid ikke af den amerikanske analyse, at den fremførte vurdering af Danmarks og Norges mulige reaktioner på en optrapning af krigen skulle være baseret på amerikanernes opfattelse af de to landes hidtidige reaktioner på og stillingtagen til Koreakrigen og/eller konkrete udspil og mangel herpå, vedrørende planerne om en optrapning af krigen, som fremført af henholdsvis Villaume og Skogrand. Derimod baseres analysen på en længere tidshorizont med vægt på andre faktorer, så som landenes erfaringer fra Anden Verdenskrig, hvor udsatte landene følte sig i tilfælde af et sovjetisk angreb i Europa, samt den hermed forbundne nationale moral. Hermed synes der ikke at være grundlag for at tage analysen til indtægt for en amerikansk vurdering af Danmarks og Norges hidtidige reaktioner på og stillingtagen til krigen i Korea.

Mens USA lagde planer for at fremtvinge en fredsløsning på amerikanske præmisser, blev der vist kompromisvillighed på kommunistisk side. 30. marts 1953 fremkom den kinesiske premier- og udenrigsminister, Zhou Enlai, med et mæglingforslag om krigsfangespørgsmålet, der gik ud på, at de krigsfanger, som ikke ville repatrieres, skulle overføres til en neutral stat. Den amerikanske reaktion, der blev fremlagt d. 13. maj, bestod imidlertid i at fremsætte et forhandlingsudspil, som indeholdt skrappe betingelser end i den indiske resolution, for at tilfredsstille Sydkoreas præsident, Syngman Rhee, og den republikanske højrefløj.⁶⁸

Få dage efter at det amerikanske udspil havde skabt stor opstandelse i den vestlige lejr, afholdtes i Oslo fra d. 18. til d. 19. maj et nordisk udenrigsministermøde. I kommunikéet, som blev offentliggjort efter mødet, hed det, at man i forbindelse med en gennemgang af den almindelige internationale situation havde drøftet situationen i Korea. Alle udenrigsministrene havde udtrykt »håb om, at en våbenhvile nu ville komme i stand på grundlag af det indiske resolutionsforslag, som FNs generalforsamling med stort flertal sluttede sig til i fjor efterår«. Henvisningen til det indiske resolutionsforslag gjorde det klart, at de nordiske udenrigsministre var kritiske overfor, at amerikanerne var gået væk fra dette forslag i deres se-

67. Skogrand, 1994, s. 237. Der er dog ikke ud fra Villaumes fremstilling, som også bygger på amerikansk materiale vedrørende Danmark og Koreakrigen, noget der tyder på, at Danmark var kommet med et sådant udspil over for amerikanerne.

68. Rosemary Foot, »Nuclear Coercion and the Ending of the Korean Conflict« i: *International Security*, vol. 13, nr. 3, 1988/89, s. 97; MacDonald, 1986, s. 186-187.

neste forhandlingsudspil.⁶⁹ Da kommunikéet fra mødet i Oslo blev offentliggjort, havde Eisenhower-administrationen imidlertid i realiteten allerede bestemt sig for at give sig i forhold til presset fra de allierede og moderate kravene i våbenhvileforhandlingerne, samt at præsentere et forslag, som i højere grad var i overensstemmelse med den indiske resolution. Nogen større betydning synes de nordiske udenrigsministres kommuniké således ikke at have fået.⁷⁰

25. maj fremlagde amerikanerne et nyt, ultimativt forhandlingsudspil, hvor et kommunistisk afslag ikke bare ville føre til, at forhandlingerne blev udsat. Disse ville simpelthen blive afsluttet, hvorefter bombekampagnerne ville blive eskaleret, eventuelt med brug af atomvåben. Iværksættelsen af truslen blev imidlertid ikke nødvendig, da de kinesiske og nordkoreanske forhandlere accepterede de amerikanske betingelser.⁷¹ På ordre fra Syngman Rhee løslod de sydkoreanske fangevogtere imidlertid d. 18. juni alle de koreanske krigsfanger, som havde modsat sig hjemsendelse. Rhee forsøgte på denne måde at lægge hindringer i vejen for indgåelsen af en våbenhvile. Kamphandlingerne fortsatte således, indtil amerikanerne havde talt sig til rette med Rhee, og først d. 27. juli 1953 blev den endelige, og stadig gældende, våbenhvileaftale underskrevet i Korea.⁷²

7. FNs første anmodning om bidrag 1950

Som det er fremgået af ovenstående, er der tale om en række grundlæggende ligheder mellem Danmarks og Norges reaktioner på og stillingtagen til Koreakrigen. Også i forbindelse med de to landes bidrag til aktionen i Korea kan der konstateres en række afgørende ligheder. Således reagerede begge lande med forsigtighed på FNs første anmodning om bistand til aktionen i Korea og efterfølgende anmodninger om troppebidrag, om end Danmark var en anelse mere forbeholden end Norge i forbindelse med første anmodning. Både Danmark og Norge afviste at bidrage med tropper til krigsførelsen i Korea, men endte derimod med mere indirekte bidrag til krigsførelsen, der havde et mere humanitært præg. En væsentlig

69. Rigsarkivet, UM 5.F.11, III, dagsorden og kommuniké fra det nordiske udenrigsminister-møde i Oslo 18.-19. maj 1953; Social-Demokraten, 20. maj 1953; Skogrand, 1994, s. 253.

70. Skogrand, 1994, s. 254; Information, 20. maj 1953; Berlingske Tidende, 20. maj 1953; MacDonald, 1986, s. 188.

71. Foot, 1985, s. 230; Foot, 1988/89, s. 98-99.

72. MacDonald, 1986, s. 192-198.

forskel gjorde sig imidlertid gældende i forbindelse med FNs anden anmodning om tropper i sommeren 1951, idet nordmændene her, i modsætning til danskerne, aktivt arbejdede for, hos NATOs øverste militære ledelse, at opnå støtte til sin argumentation for, at man ikke kunne undvære en hel bataljon til Korea.

27. juni blev der, som tidligere nævnt, vedtaget en resolution i Sikkerhedsrådet, der anbefalede samtlige medlemslande at yde Sydkorea en sådan bistand, som måtte være nødvendig for at kunne tilbagevise det væbnede angreb fra Nordkorea og genoprette fred og sikkerhed i området. Den efterfølgende dag henvendte FNs generalsekretær, nordmanden Trygve Lie, sig til den danske og den norske regering med en anmodning om henholdsvis et dansk og norsk bidrag til FNs aktion i Korea.

Den danske regering behandlede anmodningen d. 29. juni, hvor man enedes om at vente med at afgive svar til FN, indtil man havde været i kontakt med den norske og den svenske regering. Derved kunne man fremkomme med et fælles skandinavisk svar og undgå en isoleret dansk stillingtagen.⁷³ Den danske regering var umiddelbart efter henvendelsen fra FN fast besluttet på ikke at sende tropper, og var i det hele taget i tvivl om, hvorvidt man fra dansk side overhovedet ville bidrage til aktionen. Da USA kun få dage efter Trygve Lies henvendelse, gennem ambassaden i København, rettede en forespørgsel om, hvorvidt den danske regering havde gjort sin stilling op og afsendt et svar til FN, gjorde udenrigsminister Gustav Rasmussen det således over for den amerikanske ambassadør klart, at Danmark ikke kunne yde militær bistand, men at den danske regering overvejede, hvilken handling, »hvis nogen«, man fra dansk side skulle foretage sig.⁷⁴

Den endelige danske beslutning blev først taget i forbindelse med et møde i Det udenrigspolitiske Nævn d. 5. juli. På dette møde fremhævede Gustav Rasmussen, at det ikke var lykkedes de tre skandinaviske lande at finde frem til et ensartet svar, da landene havde så forskellige synspunkter, at det var umuligt at forene disse. Sverige så sig ikke umiddelbart i stand til at yde nogen form for hjælp, men den svenske regering ville dog

73. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Socialdemokratiets arkiv, ministermødeprotokollen, 29. juni 1950; Midtgaard, 2001, s. 25.

74. Midtgaard, 2001, s. 25-26. Den norske ambassade i København indberettede til Lange op til et møde i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen d. 4. juli, at der i Danmark ikke var »noen særlig stemning« for, at man fra dansk side skulle bidrage til aktionen i Korea, og at det i hvert fald var udelukket at bidrage med militær hjælp (Stortingsarkivet, referat af møde i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen 4. juli 1950 (udenrigsministerens redegørelse)).

fortsat ikke udelukke mulige hjælpeforanstaltninger af en anden art end væbnede styrker. Norge regnede på dette tidspunkt med at stille tonnage til rådighed for USA på kommerciel basis, hvilket den danske regering var kraftig modstander af, at Danmark gjorde.

Den danske udenrigsminister anbefalede, at man fra dansk side fandt frem til en »ikke helt negativ« løsning. Denne skulle, ifølge regeringen, være, at man fra dansk side tilbød medicinalpræparater. To dage før nævns-mødet havde udenrigsministeren bedt Medicinalnævnet undersøge, om der i Danmark fandtes medicinalpræparater, som ville være af interesse for en krigsførende hær og en krigsramt befolkning, og som kunne leveres med kort varsel. Medicinalnævnet havde efterfølgende rettet henvendelse til forskellige medicinalfirmaer. Denne undersøgelse havde vist, at der i Danmark var »ikke helt ubetydelige mængder af lægemidler«, der muligvis kunne have betydning for amerikanerne. De samlede danske udgifter på disse medicinalpræparater ville være på ca. 1,75 mio. kr., og regeringen mødte fuld opbakning til dette forslag i Det udenrigspolitiske Nævn.

På nævns-mødet blev det endvidere diskuteret, hvorvidt der i svaret til FN skulle indføres en passus om, at Danmark ikke kunne yde militær bistand. Flere af nævnets medlemmer fandt, at en sådan passus burde komme med i det danske svar. Gustav Rasmussen mente ikke, at dette var nødvendigt, men udenrigsministeren måtte bøje sig for flertallet, således at der i det danske svar på FNs henvendelse stod, at »den danske regering, der ikke ser sig i stand til at yde militær hjælp, kan i den foreliggende situation tilbyde en bistand bestående af lægemidler.«⁷⁵

I lighed med Danmark var man også fra norsk side afvisende over for at tilbyde militær bistand. I stedet overvejede den norske regering i første omgang at tilbyde tonnage på almindelige kommercielle vilkår. En ide, der efter al sandsynlighed var inspireret af den norske handelsflådes indsats under Anden Verdenskrig. Man valgte dog fra norsk side at kontakte den amerikanske delegation ved FN for at få opklaret, hvilken hjælp den mente, at Norge skulle bidrage med. Amerikanerne viste ikke den store interesse og kunne ikke umiddelbart afgive et svar, da disse var optaget af forhandlinger med de lande, der havde væbnede styrker i nærheden af krigsskuepladsen. Den norske regering valgte på denne baggrund at forholde sig afventende.⁷⁶

75. Rigsarkivet, UM 3.E.92, referat af møde i Det udenrigspolitiske Nævn, 5. juli 1950; Midtgaard, 2001, s. 26-27.

76. Rigsarkivet, UM 119. E.33.B, I, Wassard til UM, 6. juli 1950; Riksarkivet, UD 26.6/32, I, FN-delegasjonen til UD 30. juni 1950; Skogrand, 1994, s. 49-50.

30. juni antydede Trygve Lie over for den norske delegation ved FN, at Norge kunne bidrage med tonnage i form af ét tankskib og ét fragtskib. Efter denne henvendelse arbejdede den norske regering målrettet mod, at Norge skulle bidrage med tonnage til FNs aktion i Korea. Nu var spørgsmålet blot, hvem der skulle betale for den norske tonnage. Umiddelbart var det oplagt for nordmændene at tilbyde tonnage på kommerciel basis. Under Anden Verdenskrig havde den norske handelsflåde i princippet sejlet på kommerciel basis til trods for, at Norge var blandt de allierede, og ingen havde underkendt den norske indsats af den grund. For de norske redere og søfolk var dét at sejle på kommercielle vilkår under en krig en indbringende forretning med høje fragtrater og store risikotillæg. Det var tvivlsomt, hvorvidt den norske stat ville have råd til at betale det samme beløb i hård valuta, hvis regeringen besluttede sig for at bryde med de kommercielle principper og selv ville dække udgifterne. Norges valutasi-tuation var dårlig, og netop handelsflåden indbragte den norske stat hårdt tiltrængte indtægter i dollar.⁷⁷

På et møde i Utenrikskomiteen d. 4. juli blev spørgsmålet om norsk bistand til FNs aktion i Korea behandlet. Der var på mødet fuld tilslutning til, at Norge burde yde bistand til aktionen i Korea, samt at militær bistand ikke kunne komme på tale. Derimod var der uenighed om, hvorvidt man fra norsk side skulle tilbyde tonnage på kommercielle vilkår. Udenrigsminister Lange fremførte, at såfremt det skulle blive aktuelt, at Norge skulle tilbyde tonnage, ville det umiddelbart være mest tiltalende at stille denne gratis til disposition. Dette kunne, ifølge den norske udenrigsminister, imidlertid komme til at skabe præcedens, således at Norge kunne komme i alvorlige problemer i en situation, hvor landet skulle indsætte hele den havgående flåde til NATOs fremtidige skibsfartsorganisation. Lange understregede, at det var af hensyn til fremtidige perspektiver, at Norge kun skulle tilbyde tonnage på kommerciel basis, men udenrigsministeren fastslog dog, at regeringen endnu ikke havde taget endelig stilling i forbindelse med dette spørgsmål. Regeringens forslag blev mødt med kritik fra stort set alle sider i Utenrikskomiteen. Selv fra medlemmer af det regeringsbærende Arbeiderparti blev der udtrykt skepsis over for at stille økonomiske krav i forbindelse med et norsk tilbud om at stille tonnage til rådighed.⁷⁸

77. Riksarkivet, UD 26.6/32, I, FN-delegasjonen til UD, 3. juli 1950; Skogrand, 1994, s. 50-51.

78. Stortingsarkivet, referat af møde i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen, 4. juli 1950.

Regeringen valgte dog ikke at tage den fremførte kritik til efterretning, idet det i en meddelelse fra Utenriksdepartementet til ambassaden i Washington to dage efter mødet blev præciseret, at den påtænkte tonnage i størst mulig udstrækning skulle tilbydes på normal kommerciel basis. Men som Kjetil Skogrand har fremhævet, havde tiderne forandret sig meget siden den seneste verdenskrig, og i den atmosfære, der var fremherskende i den første store væbnede konflikt under den kolde krig, var det ikke længere nok at tilbyde at udleje skibe og besætninger til markedspriser. Derfor protesterede de norske diplomater, med FN-ambassadør Arne Sunde og den norske ambassadør i Washington, Wilhelm Morgenstjerne, i spidsen, mod regeringens forslag. Sunde, med opbakning fra hele den norske FN-delegation, fremførte d. 21. juli over for Utenriksdepartementet, at det norske tilbud, hvis beslutningen blev opretholdt, kunne få skæbnesvangre følger for den norske prestige i FN samt den norske goodwill i USA. Derudover fremhævede Sunde, at det var Norges »forbandede plikt« at yde en sådan hjælp, som man kunne magte.⁷⁹

Diplomaternes protester var ikke uden virkning, idet spørgsmålet om norsk tonnage blev taget op igen på et regeringsmøde d. 22. juli. Det kortfattede mødereferat giver ikke grundlag for at sige noget om, hvordan drøftelserne foregik, men det ser umiddelbart ud til, at regeringen uden videre tog embedsmændenes indvendinger til efterretning. Ifølge referatet fra regeringsmødet ville det ikke gå an at tilbyde tonnage på kommercielle vilkår, og der blev opnået enighed om, at man fra norsk side skulle stille ét større eller to mindre skibe til rådighed for aktionen i Korea. I en meddelelse til ambassaden i Washington samme dag blev det understreget, at det var en svær afgørelse regeringen var nået frem til, idet det ville betyde et uforholdsmæssigt stort offer at stille et skib gratis til disposition, og at det ville have været en betydelig norsk indsats at stille norske skibe til disposition på kommercielle vilkår, idet indsatsen her ville være risikabel for søfolkenes liv samt for selve skibene. Hele processen mundedede ud i, at den norske regering bidrog til aktionen i Korea med fragtskibet »Be-locean«, der var specielt egnet til at fragte lokomotiver og andet jernbanemateriel samt tungt og uhåndterligt militærudstyr.⁸⁰

79. Skogrand, 1994, s. 50-53.

80. Riksarkivet, Statsministerens kontor, referat fra Regjeringskonferanse, 22. juli 1950; Skogrand, 1994, s. 53-55.

8. Første anmodning om troppebidrag, juli 1950

7. juli vedtog Sikkerhedsrådet, som tidligere nævnt, en resolution, der opfordrede medlemsstaterne til at bidrage med militære styrker og assistance til en Enhedskommando under FN. I den anledning henvendte Trygve Lie sig til Danmark og Norge med en direkte anmodning til de to landes regeringer om at undersøge mulighederne for at stille kampstyrker til rådighed. Begge lande var imidlertid fortsat afvisende over for at bidrage med tropper på dette tidspunkt.

På et regeringsmøde d. 18. juli refererede Gustav Rasmussen den nye henvendelse fra FN. I stedet for at bidrage med tropper foreslog udenrigsministeren, at man fra dansk side skulle tilbyde en Røde Kors ambulance med udstyr, hvilket blev tiltrådt.⁸¹ På et møde i Det udenrigspolitiske Nævn den efterfølgende dag var der overordnet set opbakning til regeringens linje. Flere af nævnets medlemmer ønskede imidlertid, at man skulle lade danske frivillige rejse til Korea, men deres synspunkt vandt ikke gehør, idet flertallet ikke fandt, at man kunne sende soldater til Korea, da man var i gang med at opbygge sit eget forsvar efter Anden Verdenskrig.

I nævnet blev der slutteligt opnået enighed om et svar, i hvilket det med beklagelse blev meddelt, at Danmark, som kun rådede over meget begrænsede militære styrker, ikke så sig i stand til at yde militær bistand, men at man kunne tilbyde en dansk Røde Kors ambulanceafdeling med personale, samt at regeringen var rede til at forhandle om muligheden for at yde bistand på anden måde. Samtidig blev det dog slået fast, at den danske regering fuldt ud var sig sine forpligtelser som medlem af FN bevidst.⁸²

Amerikanerne var imidlertid stærkt utilfredse med det danske tilbud, da disse ønskede en fuld hærenhed, det vil sige et feltlazaret bemannet med en fuld enhed fra Hærens Lægekorps. Det danske tilbud indeholdt ikke engang en hel civil Røde Kors enhed. Fra dansk side så man sig imidlertid ikke i stand til at opfylde det amerikanske krav, idet vurderingen var, at Danmark var et udsat land, som derfor selv kunne få brug for hele Hærens Lægekorps, og derudover var et feltlazaret for økonomisk bekesteligt for den danske stat. Forhandlingerne mellem Danmark og USA mandede ud

81. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Socialdemokratiets arkiv, ministermødeprotokollen, 18. juli 1950.

82. Rigsarkivet, UM 3.E. 92, referat af møde i Det udenrigspolitiske Nævn, 19. juli 1950; Rigsarkivet, UM 119.E.33.C/1, I-II, udenrigsministerens telegram til FN's generalsekretær, 19. juli 1950. Telegrammet findes også som bilag til mødereferatet.

i, at den danske regering, med tilslutning fra alle partier i Folketinget med undtagelse af DKP, d. 18. august tilbød at stille »M/S Jutlandia« til rådighed for FN som et fuldt udrustet hospitalsskib, hvilket blev accepteret af Enhedskommandoen.⁸³

På norsk side blev FNs anmodning om tropper diskuteret på et regeringsmøde d. 15. juli. Regeringen besluttede at svare, at Norge gentog sit tilbud om at stille norsk skibstonnage til disposition for transportformål. Samtidig besluttede regeringen at instruere FN-delegationen om at svare, at da de norske militære styrker var stærkt begrænsede, ville Norge ikke kunne stille sådanne til »disposisjon i en utstrekning som betyr effektiv hjelp«.⁸⁴

På eget initiativ tog den amerikanske ambassadør i Norge, Charles Ulrick Bay, imidlertid nogle uger senere alligevel troppespørgsmålet op med den norske udenrigsminister. Bay understregede, at denne talte rent personligt, men lagde vægt på, at et norsk troppebidrag ville blive vel modtaget. Ambassadøren betonedede, at »propagandaværdien« af en norsk brigade ville være meget stor for øjeblikket, men at værdien ville blive mindre, efterhånden som tiden gik. Langes respons var imidlertid helt utvetydig. Det var umuligt for Norge at sende øvede og erfarne soldater til Korea.⁸⁵

Selv om nordmændene således ikke så sig i stand til at bidrage med tropper til aktionen i Korea, blev det norske bidrag ikke blot ved skibstonnagen, idet Norge også bidrog med medicin og senere besluttede at stille et mobilt felthospital, efter model af det amerikanske Mobile Army Surgical Hospital (MASH), til rådighed. Forslaget om et norsk felthospital blev vedtaget i Stortinget i marts 1951.⁸⁶

9. Anden anmodning om troppebidrag, juni 1951

Spørgsmålet om at sende danske og norske tropper til Korea blev igen aktuelt hen over sommeren og efteråret 1951, idet USA d. 22. juni via FN anmodede de 39 regeringer, herunder både den norske og den danske, der havde støttet Korea-resolutionerne af enten d. 25. eller 27. juni 1950, men

83. Midtgaard, 2001, s. 34-36, 40-41.

84. Riksarkivet, Statsministerens kontor, referat fra Regjeringskonferanse, 15. juli 1950; Riksarkivet, UD 26.6/32, III, telegram fra UD til FN-delegasjonen, 15. juli 1950.

85. Skogrand, 1994, s. 200-201.

86. Skogrand, 1994, s. 145-147, 152-153, 155; Lorentz Ulrik Pedersen, *Norge i Korea. Norsk innsats under Koreakrigen og senere*, Oslo 1991, s. 37.

som endnu ikke havde stillet landtropper til rådighed, om at sende tropper til Korea.

Man var fra norsk side umiddelbart mere positiv over for at bidrage med tropper denne gang end det var tilfældet året før. Dette skal muligvis ses i forbindelse med beslutningen om at etablere den såkaldte »Uniting for Peace«-styrke, som de politiske beslutningstagere var positivt indstillet over for.⁸⁷ Allerede dagen efter anmodningen om tropper blev den internationale situation imidlertid stærkt forandret, idet Sovjetunionens FN-ambassadør, Jacob Malik, foreslog, at der skulle indledes fredsforhandlinger i Korea. Dette fredsinitiativ bidrog til at bremse hvervekampagnen for at få flere tropper til Korea, idet mange regeringer, inklusive den norske, sandsynligvis havde følt sig forpligtet til at reagere positivt på anmodningen om tropper, hvis ikke det russiske fredsudspil var kommet.⁸⁸

Tre dage efter anmodningen havde Trygve Lie et møde med den norske statsminister og en række andre fremstående regeringsmedlemmer. Her kom det frem, at FNs generalsekretær havde forestillet sig, at Norge skulle sende en bataljon på ca. 1000 mand, og at de norske tropper først skulle til Korea, efter at fjendtlighederne var ophørt. Den norske regering ville imidlertid kun overveje at sende tropper til Korea, såfremt våbenhvileforhandlingerne brød sammen. Efter mødet regnede Lie ikke med, at Norge ville bidrage med tropper, idet Maliks tale, ifølge Lie »hit like a bombshell« i Oslo og i det mindste for en tid havde slukket ethvert håb om at Norge til at yde et troppebidrag.⁸⁹

Den norske regering anmodede dog de militære myndigheder om at udrede spørgsmålet om norske tropper til Korea. Disse udredninger blev færdiggjort op til et møde i Utenrikskomiteen d. 23. august. Inden for militæret var der imidlertid uenighed om, hvorvidt det militært ville være tilrådeligt at sende norske tropper til Korea. Chefen for hæren, generalløjtnant

87. Skogrand, 1994, s. 77, 222. Den tidligere omtalte »Uniting for Peace«-resolution eller Acheson-plan anbefalede FNs medlemslande, indenfor disses nationale væbnede styrker, at opretholde særlige enheder til øjeblikkelig anvendelse som FN-enheder, når dette måtte blive anbefalet af Sikkerhedsrådet eller Generalforsamlingen (Luard, 1982, s. 244; Udenrigsministeriet, 1968, s. 164).

88. Villaume 1995, s. 645; Foreign Relations of the United States 1951, vol. VII, part I: *Korea and China*, Washington 1983. Memorandum of a Telephone Conversation, by the Director of the Office of United Nations Political and Security Affairs (Wainehouse), 27. juni 1951, s. 566; Skogrand, 1994, s. 205.

89. Skogrand, 1994, s. 205-206; Stortingsarkivet, referat af møde i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen, 23. august 1951; Foreign Relations of the United States 1951, vol. VII, part I. The United States Deputy Representative at the United Nations (Gross) to the Secretary of State, 27. juni 1951, s. 563.

nant Wilhelm Hansteen, frarådede et norsk troppebidrag, mens chefen for forsvarsstaben, generaløjtnant Ole Berg, påpegede, at den krigserfaring som officerer og tropper ville få i Korea, ville være af så betydelig værdi, at den ville overstige ulemperne.

Forsvarsminister Jens Chr. Hauge fremførte på komitémødet, at regeringen endnu ikke havde taget stilling til, hvorvidt der skulle sendes norske tropper til Korea, men at den ville afvente, hvordan tingene udviklede sig på halvøen, hvor våbenhvileforhandlingerne samme dag var blevet afbrudt. På mødet fremkom forsvarsministeren imidlertid med et alternativ til at sende en norsk bataljon til Korea. Dette bestod i, at der skulle sendes en afdeling af vinterkrigsspecialister til Korea, da amerikanerne under den første krigsvinter havde haft store problemer med det barske klima i de nordlige dele af Korea, hvor forfrysningsskader havde floreret. En norsk afdeling kunne fungere som en slags »vinterskole« for de amerikanske tropper, og ifølge Hauge var man fra amerikansk side meget opsat på at forbedre situationen, når det gjaldt udstyr og krigsførelsesmetoder under en vinterkrig. I forhold til at sende en hel bataljon var der den fordel ved at bidrage med en afdeling af vinterkrigsspecialister, at denne ikke i samme grad ville gå ud over opbygningen af den norske hær. Derudover var risikoen for at miste soldater markant lavere, og endelig ville de økonomiske udgifter være langt mindre.

På mødet kom det endvidere frem, at de norske politikere ikke følte, at Norge kunne bidrage med en bataljon til FNs aktion i Korea, samtidig med at Atlantpagtens krav om militær oprustning i Norge skulle følges. Derudover havde den britiske feltmarskal, Bernard L. Montgomery, der var næstkommanderende for NATOs styrker i Europa, givet udtryk for, at Norge ikke skulle sende tropper til Korea pga. de mange uløste opgaver, som militæret havde i Norge. Derfor blev det på mødet i komitéen besluttet, at man fra norsk side ville kontakte Standing Group, der var NATOs militære toporgan, og bede denne om en vurdering af, »hvorvidt europæiske A-paktland med svake landstridskrefter kan tenkes å makte landmilitær innsats i Korea samtidig med fullføring av fellesplan for utbygningen af forsvaret i det nordatlantiske område«. Herefter ville man fra norsk side tage spørgsmålet vedrørende koordineringen mellem FNs og NATOs behov op i Det nordatlantiske Råd, der var Atlantpagtens sammenslutning af regeringer, hvilket skulle mødes i Ottawa den efterfølgende måned.⁹⁰ Efter mødet i Utenrikskomiteen arbejdede den norske rege-

90. Stortingsarkivet, referat af møde i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen, 23. august 1951; Skogrand, 1994, s. 211.

ring således aktivt for, at Norge ikke skulle bidrage med en hel bataljon til FNs aktion i Korea, men derimod højst med en afdeling af vinterkrigsspecialister.

I Standing Group lykkedes det ikke den amerikanske repræsentant at overbevise sine europæiske kollegaer om at anbefale at sende en norsk bataljon til Korea. Standing Groups konklusion var, at en norsk deltagelse i Korea kun ville kunne forsvares, såfremt den krigserfaring tropperne ville vinde i Korea, måtte siges at opveje den svækkelse af forsvaret i Norge, man ville få gennem en sådan deltagelse, og det var, ifølge Standing Group, kun den norske regering, der ville kunne tage den endelige beslutning i denne sag. Dermed havde NATOs højeste militære myndighed legitimeret de norske indvendinger mod at sende en bataljon til Korea og samtidig understreget, at det ville være urimeligt at udsætte de norske myndigheder for pres i denne sag.⁹¹

Nogle dage før mødet i Ottawa, der startede d. 15. september, kontaktede man fra norsk side Alfred M. Gruenther, der var stabschef i SHAPE (NATO-hovedkvarteret i Europa). Denne fremhævede i en samtale med Hauge, at det ville være urimeligt at svække den militære opbygning i Norge ved at sende en bataljon til Korea. Den norske forsvarsminister gav udtryk for, at dette synspunkt skulle tilkendegives over for de amerikanske og britiske instanser, der arbejdede med FN-sager, og derved havde den norske regering sikret sig endnu en støtteeerklæring, som kunne benyttes imod det amerikanske pres for at sende en bataljon til Korea.

På rådsmødet i Ottawa fremhævede Lange i sin tale d. 15. september, at der var behov for en velovervejet vurdering af spændingen i verden, og påpegede, at der forelå uoverensstemmelser mellem vurderingerne i NATOs militære organer og nogle af medlemslandenes regeringer. Den norske udenrigsminister understregede, at fremstående militære ledere i NATO havde hævdet, at der var stor fare for et angreb på Vesteuropa i løbet af sommeren eller efteråret 1952, og såfremt dette var sandt, ville det, ifølge Lange, ud fra et militært synspunkt være uklogt at sende tropper fra Vesteuropa til Korea. Der kom dog ikke nogen debat om dette spørgsmål på rådsmødet, men Lange havde nu trukket problematikken frem i lyset, og ved netop at nævne de militære ledere i NATO i sin tale havde den norske udenrigsminister fremhævet de kredse, der støttede Norge i spørgsmålet om at sende en bataljon til Korea.

Dagen efter sin tale i Det nordatlantiske Råd havde Lange et møde med

91. Stortingsarkivet, referat af møde i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen, 23. oktober 1951 (forsvarsministerens redegørelse); Skogrand, 1994, s. 211-212.

Dean Acheson. Den amerikanske udenrigsminister var blevet tilrådet at diskutere muligheden for norsk militær deltagelse i Korea med sin norske kollega. Den amerikanske forsvarsledelse havde informeret Acheson om, at den som minimum ville godtage en bataljon plus støttetropper fra norsk side. Lange tog imidlertid selv initiativet til at tage spørgsmålet om norske tropper op, og fremhævede i samtalen med Acheson Norges mangel på erfarent befalingsmandskab. Endvidere fremførte Lange, at SHAPE og feltmarskal Montgomery mente, at det var bedre, at de begrænsede norske styrker skulle deltage i forsvaret af Europa. Alt taget i betragtning, mente Lange derfor ikke, at det var muligt for Norge at sende en bataljon til Korea, og tilbød i stedet Acheson, at man fra norsk side kunne sende en mindre afdeling specialister i vinterkrig, der både kunne fungere som instruktører og deltagere i aktiv krigsførelse. Størrelsen på denne enhed ville blive mindre end en bataljon, men Acheson fandt alligevel tilbuddet interessant, og foreslog Lange at diskutere forslaget med den amerikanske stabschef general Omar Bradley.⁹²

Det var dog først efter, at den øverstkommanderende for NATOs styrker i Europa, general Dwight D. Eisenhower, over for den amerikanske stabschef erklærede, at Norge ikke burde presses for at stille med tropper i Korea, da landet, i lighed med Danmark, havde »utterly inadequate forces for their own defence«, at man fra officiel amerikansk side opgav at presse Norge for at bidrage med en bataljon. I SHAPE var man dog ikke negativ over for, at Norge deltog med et mindre antal vinterkrigsspecialister, og den amerikanske hærstab mente, at det var ønskeligt, at Norge deltog militært i Korea. Konklusionen fra hærstaben blev derfor, at den norske regering burde få en positiv respons, såfremt den tilbød en mindre afdeling af vinterkrigsspecialister.⁹³

Frem til slutningen af oktober virkede den norske regering da også indstillet på at bidrage med en afdeling af vinterkrigsspecialister til aktionen i Korea. På et regeringsmøde d. 28. september blev det besluttet, at Forsvarsdepartementet skulle udarbejde et forslag om at udsende en ekspertafdeling i vinterkrig på 50-60 mand. Derudover fremhævede Hauge på et møde i Utenrikskomiteen d. 23. oktober muligheden for at sende en gruppe norske specialister i vinterkrig til Korea.⁹⁴

92. Skogrand, 1994, s. 212-213, 215-216.

93. Villaume, 1995, s. 647-648; Skogrand, 1994, s. 217-218.

94. Riksarkivet, Statsministerens kontor, referat fra Regjeringskonferanse, 28. september 1950; Stortingsarkivet, referat af møde i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen, 23. oktober, 1950.

Blot otte dage efter mødet i Utenrikskomiteen afviste Lange imidlertid i Stortinget, at Norge ville sende tropper til Korea. Udenrigsministeren fremførte, at regeringen var kommet frem til, at »det for tiden vil være meget vanskelig å forene en militær innsats i Korea av noen betydning med de store krav som vårt hjemlige beredskap nå stiller til vårt forsvar.«⁹⁵ Hvorfor den norske regering skiftede standpunkt i løbet af disse otte dage, hænger sandsynligvis sammen med, at våbenhvileforhandlingerne blev genoptaget d. 25. oktober, og en betingelse for at stille med tropper fra norsk side var, som tidligere nævnt, at våbenhvileforhandlingerne brød endeligt sammen.

Danmark var, i lighed med Norge, mere positiv over for at bidrage med tropper i 1951, end det var tilfældet det foregående år. Også i Danmark havde der været en offentlig debat og en generel positiv indstilling – selv blandt de radikale – til Acheson-planen og et dansk bidrag til den påtænkte »Uniting for Peace«-styrke.⁹⁶ Regeringen udtalte sig første gang om anmodningen om tropper til Korea d. 24. juni, hvor Ole Bjørn Kraft i en tale på Skamlingsbanken fremførte, at FN's henvendelse ikke ville blive modtaget med nogen negativ indstilling. Spørgsmålet havde dog også, ifølge den danske udenrigsminister, en militærfaglig side, som måtte tages i betragtning, idet der også skulle tænkes på opbygningen af forsvaret efter forpligtelserne under Atlantpagten. Kraft pointerede, at det derfor var umuligt på daværende tidspunkt at sige, hvad det danske svar på anmodningen ville blive. Tre dage efter sin tale på Skamlingsbanken erklærede Kraft imidlertid over for den amerikanske ambassadør under en middag, hvor også Hedtoft var til stede, at han var sikker på et positivt dansk svar, men at styrkerne mest ville komme til at bestå af frivillige og nogle officerer fra hæren. Derudover forklarede både Kraft og Hedtoft, at der var en betydelig folkelig modstand imod og mangel på forståelse for en sådan dansk aktion, men at de begge konstant forsøgte at forklare offentligheden nødvendigheden af et dansk bidrag til Korea.⁹⁷

I lighed med Norge overvejede man på dansk side således umiddelbart et positivt svar, men også her blev regeringens holdning påvirket af Maliks fredsudspil. På sin vej til Oslo d. 25. juni havde Trygve Lie en længere samtale med Kraft i København, og efter samtalen var Lies vurdering

95. Stortingsforhandlinger, 1951, 7b, 31. oktober, s. 2337.

96. Villaume, 1995, s. 645; Haagerup, 1956, s. 99.

97. Rigsarkivet, UM 11.X.7, uddrag af udenrigsministerens tale på Skamlingsbanken den 24. juni 1951; Villaume, 1995, s. 645.

af Danmark den samme, som det var tilfældet med Norge, nemlig at Maliks tale havde gjort et stort indtryk, og at denne i det mindste for en tid havde slukket ethvert håb om at få den danske regering til at yde et troppebidrag.⁹⁸

På regeringsmøder henholdsvis d. 28. juni og 6. juli blev beslutningen om at sende tropper til Korea da også udskudt på grund af, at våbenhvileforhandlingerne var i gang. På det første af disse møder blev det dog vedtaget, at sagen ville blive forelagt Det udenrigspolitiske Nævn, inden en endelig beslutning ville blive truffet. Derudover blev det besluttet, at forsvarsminister Harald Petersen nærmere skulle undersøge, hvilke muligheder der måtte bestå fra dansk side for at imødekomme anmodningen fra FN. Dette kunne eventuelt være udsendelse af et frivilligt korps til Korea.⁹⁹

Senere på sommeren blev den danske regering mere tøvende over for at sende danske tropper til Korea. På et møde i Det udenrigspolitiske Nævn d. 27. juli meddelte Kraft, at både Patrick Brind, der var chef for NATOs nordkommando, samt Montgomery i nylige samtaler indtrængende havde henstillet til, at Danmark ikke svækkede sin stilling ved afgivelse af styrker til FN, idet det danske forsvar var et vigtigt led i det samlede NATO-forsvar. Det danske svar vedrørende Acheson-planen, der blev afgivet d. 2. august, bar også præg af disse udtalelser, idet det blev meddelt, at Danmark under »de foreliggende omstændigheder« ikke ville være i stand til at bidrage med egentlige militære styrker til FN's aktion i Korea.¹⁰⁰

Efter d. 23. august, hvor våbenhvileforhandlingerne brød sammen, blev spørgsmålet om at sende danske tropper til Korea igen aktuelt, og i begyndelsen af september genoptog USA presset for at få sine allierede til at bidrage med tropper. 13. september instruerede Washington ambassaden i København om hurtigst muligt at rette en særlig anmodning til den danske regering om et militært bidrag på mindst en bataljon plus støttetropper til Korea. Kraft kom dog denne anmodning i forkøbet, idet udenrigsministeren over for den amerikanske presse i New York samme dag udtalte, at Danmark overvejede at sende tropper til Korea i tilfælde af, at våbenstandsforhandlingerne skulle bryde endeligt sammen. Kraft fremførte

98. Foreign Relations of the United States 1951, vol. VII, part I. The United States Deputy Representative at the United Nations (Gross) to the Secretary of State, 27. juni 1951, s. 563.

99. Rigsarkivet, Poul Sørensens privatarkiv, ministermødeprotokollen, 28. juni 1951; Rigsarkivet, Poul Sørensens privatarkiv, ministermødeprotokollen, 6. juli 1951.

100. Rigsarkivet, UM 3. E. 92, referat af møde i Det udenrigspolitiske Nævn, 27. juli 1951; Berlingske Tidende, 17. september 1951.

endvidere, at der var tale om udsendelse af en bataljon på 1000 eller 1100 mand, og at regeringen var parat til at tage en hurtig beslutning, hvilket Kraft i øvrigt også anså den norske regering for at være parat til. Den danske udenrigsminister mente desuden, at også Norge ville sende tropper og ikke længere nøjes med at sende medicin og anden ikke-militær hjælp til Korea.¹⁰¹

Men bare et par dage senere havde Kraft tilsyneladende skiftet standpunkt, idet der var forlydender fremme i *Politiken*, der havde oplysninger fra en »pålidelig diplomatisk kilde«, at Kraft sammen med Lange på Det nordatlantiske Råds møde i Ottawa skulle have udtalt, at der ikke burde sendes tropper fra Europa til andre områder, såfremt situationen i Europa ikke retfærdiggjorde et sådant skridt. Derudover skulle Kraft have erklæret, at skulle det blive aktuelt at sende tropper til Korea eller andre steder, måtte man rådføre sig med Eisenhower.¹⁰² Såfremt Kraft skulle være kommet med de i *Politiken* refererede udtalelser, står dette til dels i modsætning til, hvad udenrigsministeren oplyste til pressen i New York. Det virker dog ikke helt usandsynligt, at Kraft skulle være kommet med disse udtalelser på rådsmødet. Som tidligere nævnt, fremførte Lange på mødet, at det ud fra et militært synspunkt ville være uklogt at sende tropper fra Vesteuropa til Korea. Derfor forekommer det sandsynligt, at *Politikens* kilde har været til stede på mødet. Derudover havde Danmark og Norge en vis kontakt med hinanden i stort set alle FN-spørgsmål, inklusive spørgsmålet om tropper til Korea. Derfor er det heller ikke usandsynligt, at Lange og Kraft har været i kontakt med hinanden inden mødets start, og her kan Lange have overtalt Kraft til at komme med disse udtalelser, som støttede og styrkede den norske regerings politik.

Sidste gang spørgsmålet om tropper til Korea blev diskuteret blandt de danske politikere, var øjensynligt i Det udenrigspolitiske Nævn d. 30. oktober. Her fremførte Kraft, at der stadig var håb om en våbenhvile, men skulle FN anmode medlemsstaterne om at bidrage med yderligere militærstyrker, måtte den danske delegation, ifølge udenrigsministeren, udtale, at regeringen ville overveje en sådan anmodning ud fra en positiv indstilling.¹⁰³ Spørgsmålet om at sende danske tropper til Korea blev imidlertid ikke aktuelt igen. Fra amerikansk side blev der ikke lagt nyt pres på

101. Villaume, 1995, s. 647; Berlingske Tidende 14. september 1951; *Politiken*, 14. september 1951.

102. *Politiken*, 17. september 1951.

103. Rigsarkivet, UM 3.E. 92, referat af møde i Det udenrigspolitiske Nævn 30. oktober 1951 (udenrigsministerens redegørelse).

Danmark, hvilket efter alt at dømme hænger sammen med Eisenhowers førnævnte erklæring om, at Danmark og Norge ikke burde presses for at sende tropper til Korea.¹⁰⁴

Alt i alt var både Danmark og Norge således mere positive over for anmodningen om tropper i 1951, end det var tilfældet året før. Grundlæggende befandt de to småstater sig imidlertid i det samme dilemma. Mens landene på den ene side følte sig moralsk forpligtede til at bidrage til aktionen i Korea, havde man på den anden side også forpligtelser over for NATO og forsvaret af Europa, og man følte, at forpligtelserne over for de to organisationer var vanskeligt forenelige. I sidste ende kom Danmark og Norge dog ud af dette dilemma, idet det var NATOs øverste militære ledelse, der leverede argumentationen for og støtten til, at de to lande ikke kunne bidrage med de fra amerikansk side ønskede tropper – en støtte nordmændene aktivt havde arbejdet for at opnå.

10. Danmark, Norge og Koreakrigen – ligheder og forskelle

Nærværende komparative analyse af Danmarks og Norges reaktioner på og stillingtagen til Koreakrigen har afdækket en række grundlæggende ligheder mellem de to lande. Fra både dansk og norsk side blev der således givet principiel opbakning til den amerikansk ledede FN-aktion fra krigsudbruddet i juni 1950 frem til våbenhvilen i juli 1953. I begge lande var støtten til aktionen i Korea umiddelbart efter krigsudbruddet imidlertid iblandet en bekymring for, at situationen i Korea ville føre til en skærpelse af den kolde krig i Europa. Fra efteråret 1950 blev denne bekymring ledsaget af en vis skepsis over for fornuften i og rimeligheden af den amerikanske Koreapolitik, navnlig den uforsonlige amerikanske politik over for Peking-regeringen, som man frygtede ville vanskeliggøre en forhandlingsløsning og i værste fald kunne føre til en storkrig mellem USA og Kina. Denne skepsis fremgår også af, at begge lande i perioden efter den kinesiske intervention frem til afslutningen på krigen sluttede op om forskellige fredsbestræbelser og forhandlingsløsninger, fremsat fra bl.a. indisk side. Trods denne skepsis og bekymring, fastholdt man dog fra både dansk og norsk side den grundlæggende opbakning til USA og aktionen i Korea, ligesom man delte den amerikanske opfattelse, at de fra nordkoreansk og kinesisk side foretagne skridt var aggressioner, der måtte imødegås.

104. Villame, 1995, s. 648.

De danske og norske reaktioner, og lighederne mellem disse, skal ses i sammenhæng med de to landes sikkerhedsdilemma.¹⁰⁵ På den ene side var det nødvendigt at udvise loyalitet over for USA for at sikre sig den amerikanske militære og økonomiske bistand, man var afhængig af. Fra dansk og norsk side nærede man således en frygt for, at en utilstrækkelig loyalitet over for USA kunne styrke de isolationistiske kræfter i Kongressen, der lagde hovedvægten på Asien og ønskede at begrænse den amerikanske hjælp til Europa. Yderligere var det væsentligt for de to skandinaviske småstater, trods disses medlemskab af den regionale atlantiske forsvarsalliance, at bakke op om den universelle kollektive sikkerhedsgaranti gennem FN for at undgå, at organisationen skulle lide samme skæbne som forgængeren Folkeforbundet, der ikke havde kunnet forhindre Anden Verdenskrig og besættelsen af Danmark og Norge. Disse hensyn udmøntede sig i moralsk opbakning til den amerikansk ledede militære indgriben på den koreanske halvø, støtte til amerikanske resolutioner i FN samt konkrete bidrag til aktionen. På den anden side tilsagde Danmarks og Norges placering i umiddelbar nærhed af den primære trussel Sovjetunionen, at landene opretholdt en forholdsvis forsigtig profil gennem sine udmeldinger og handlinger i relation til den amerikansk anførte aktion i Korea, som man fra sovjetisk side var stærkt imod. Af samme grund var begge lande skeptiske over for den amerikanske linje over for Peking-regeringen, som man frygtede kunne føre til en optrapning af Koreakrigen, der i værste fald kunne udvikle sig til en regulær storkrig, hvor Danmark og Norge, grundet deres beliggenhed, kunne blive blandt de første sovjetiske mål.¹⁰⁶

En anden lighed mellem Danmarks og Norges reaktioner på Koreakrigen er karakteren af de to landes bidrag. Ingen af landene bidrog med tropper til krigsførelsen i Korea, men endte derimod med bidrag, der havde et mere humanitært præg. At man fra dansk og norsk side afviste at bidrage med tropper, men ikke afviste andre bidrag til aktionen i Korea, hænger sammen med det sikkerhedspolitiske dilemma. Såfremt Danmark og Norge valgte at bidrage med tropper og dermed deltog direkte i den amerikansk ledede militære aktion, kunne det fra dansk og norsk side frygtes, at dette kunne give anledning til modreaktioner fra sovjetisk side. På den anden side var det dog afgørende nødvendigt at udvise solidaritet

105. Forskellige indenrigspolitiske hensyn og overvejelser spillede kun en marginal rolle i forbindelse med udformningen af den danske og norske Koreapolitik. For dokumentation herfor henvises til forfatterens speciale.

106. Jvf. Villaume, 1995. s. 650-651; Midtgaard, 2001, s. 21, 24-25.

med USA/FN, og da amerikanerne også var interesseret i andre typer bidrag – medicinalpræparater, hospitalsskib, tonnage og felthospital – var der alligevel mulighed for på samme tid at tilgodese solidaritetshensynet i forhold til USA/FN og ikke-provokationshensynet i forhold til Sovjetunionen. Andre faktorer gjorde sig imidlertid også gældende i forbindelse med troppespørgsmålet. For begge lande stod hensynet til den nationale forsvarsevne stærkt, idet landenes svage militære forsvar fortsat var under opbygning og i forvejen måtte afse tropper til de allieredes styrker i Tyskland. Da Danmark og Norge i 1951 igen blev anmodet om et troppebidrag, var begge lande umiddelbart mere positivt stemte end det foregående år. Imidlertid befandt begge lande sig i det dilemma, at man blev stillet over for militære forpligtelser til to sider – FNs aktion i Korea på den ene side og NATO på den anden – som man fandt, var vanskeligt forenelige. At det i sidste ende ikke kom til et dansk og norsk troppebidrag, hænger formentlig også sammen med, at de to landes regeringer gjorde et troppebidrag betinget af, at de nyligt påbegyndte våbenhvileforhandlinger brød endeligt sammen, hvilket ikke skete.

Selv om det i forbindelse med Danmarks og Norges reaktioner på Koreakrigen er lighederne mellem de to lande, der er mest iøjnespringende, er der imidlertid også tale om nogle interessante forskelle. Således var den norske opbakning og støtte til USA og aktionen i Korea umiddelbart efter krigsudbruddet mere entusiastisk og markant end den lidt mere forsigtige danske støtte. En væsentlig del af forklaringen herpå må ligge i det norske medlemskab af Sikkerhedsrådet, da Koreakrigen brød ud. Herigennem blev nordmændene placeret i centrum af det diplomatiske spil i konflikten indledende fase, hvor der skulle tages stilling til en række centrale resolutioner, og hvor det var nødvendigt i Sikkerhedsrådet at bakke aktivt op om alliancepartneren USA. Som fremhævet af Kjetil Skogrand, havde Norge som en lille vestlig stat forholdsvis snævre rammer at manøvrere indenfor, og det var vanskeligt for nordmændene at undlade at stemme for vestlige resolutioner. Derfor var det oftest hensynet til de allierede, i første række USA, der var afgørende for nordmændenes stillingtagen til de valg, Norge blev stillet over for i Sikkerhedsrådet.¹⁰⁷ Danmark, der ikke var medlem af Sikkerhedsrådet, blev derimod ikke stillet over for de samme valg som Norge. Selv om Danmark selvfølgelig stadig skulle forholde sig til krigsudbruddet i Korea og den amerikanske beslutning om hjælp til Sydkorea, var Danmark ikke tvunget til samme aktive

107. Skogrand, 1994, s. 68, 266-267.

stillingtagen, og dermed en mere konkret støtte til USA, som den Norge blev stillet over for i Sikkerhedsrådet, hvilket må have muliggjort en mere forsigtig og tilbageholdende dansk reaktion over for situationen i Korea.¹⁰⁸

Denne forskel mellem den danske og norske opbakning til aktionen i Korea gjorde sig imidlertid ikke gældende fra og med den kinesiske intervention i efteråret 1950 og resten af konflikten. Forklaringen herpå må være, at eskaleringen af Koreakrigen, hvor man ikke længere blot tilbageviste et angreb, samt den amerikanske kurs over for Peking-regeringen fremkaldte en større norsk skepsis og bekymring, der bragte Norge på linje med Danmark, der også nærede en bekymring i forhold til, at amerikanske skridt i værste fald kunne føre til en udvidelse af konflikten. I hvert fald synes det i denne periode at være nordmændene, der var blevet mere skeptiske, og ikke danskerne, der var blevet mindre kritiske, heller ikke under den borgerlige regering.

En anden forskel mellem Danmark og Norge er, at nordmændene, samtidig med at disse var en mere aktiv støtte for USA i FN end danskerne, imidlertid også spillede en mere aktiv rolle som modererende faktor over for amerikanerne, også da Norge ikke længere var medlem af Sikkerhedsrådet.¹⁰⁹ Dette skete ved, at nordmændene i flere tilfælde søgte at moderere ordlyden i vestlige resolutionstekster og spillede en aktiv rolle for at fremme en forhandlingsløsning, eksempelvis i forbindelse med fremlæggelsen i FN, og formidlingen til Peking, af våbenhvilekomitéens principper for fredsforhandlinger. Nordmændene var således, i forhold til danskerne, mere aktivistiske på begge fronter.

108. En yderligere forklaring på den mere markante norske støtte kan være en stærkere vestorientering hos ledende norske politikere. Under Anden Verdenskrig udviklede den norske eksilregering i London tætte bånd til amerikanerne, mens den danske regering frem til 1943 var isoleret i København, kun med en vis kontakt til det neutrale Sverige. Hos ledende norske politikere var der således en større tilbøjelighed til at orientere sig mod Storbritannien og USA, mens tilbøjeligheden til at orientere sig mod Norden og Kontinentaleuropa havde en stærkere forankring i Danmark (jvf. Rolf Tamnes, »Samspillet mellom Norge og Danmark i NATO i 1950-årene« i: Carsten Due Nielsen m.fl. (red.): *Danmark, Norden og NATO 1948-1962*, København 1991, s. 60-61; Villaume, 1995, s. 855). Ledende norske politikeres tættere bånd til Storbritannien og USA kan dermed have medført en større forståelse for den amerikanske tænkning og følgelig en mere markant opbakning til den amerikansk ledede aktion i Korea.

109. Som fremført af den norske historiker Rolf Tamnes, var Norge, samtidig med at landet var mere »atlanterhavsorienteret« end Danmark, paradoksalt nok også mere pågående i bestræbelserne på at afskærme sig over for sider ved NATO-samarbejdet i 1950'erne (Tamnes, 1991, s. 61-62).

11. Samlet karakteristisk af Danmarks og Norges reaktioner på og stillingtagen til Koreakrigen

Nærværende komparative analyse bekræfter det billede, som Poul Villau- me og Kjetil Skogrand tidligere har givet, af på den ene side en dansk og norsk moralsk og materiel støtte til FN-aktionen i Korea, og enighed i princippet om at aggression måtte imødegås, og på den anden side en forbeholden og skeptisk dansk og norsk indstilling over for dele af amerikane- rnes politiske praksis i forhold til Koreakonflikten.

Poul Villaume har, som før nævnt, yderligere fremhævet, at den danske politik i relation til Koreakrigen efter alt at dømmes var mere tøvende og forbeholden end de allerfleste andre NATO-landes. Men kan man så også sige, at dette gælder i forhold til NATO-landet Norge? Som det fremgår af denne artikel, var Danmark umiddelbart efter krigsudbruddet mere tøvende og forbeholden end Norge, men fra og med den kinesiske intervention var der ikke tale om, at den danske politik var mere skeptisk og forbeholden. Faktisk var nordmændene gennem FN-diplomatiet i højere grad aktivt forbeholdne over for amerikanerne. I forbindelse med krigsfangespørgsmålet indvilligede danskerne endda i at fremsætte et amerikansk ændringsforslag, som nordmændene havde afvist at ville fremsætte. Det kan indvendes, at Norge trods alt var mindre forbeholden i troppespørgsmålet, idet landet fremsatte et konkret tilbud om at stille en afdeling vinterkrigsspecialister til rådighed for aktionen i Korea. Den påtænkte afdeling vinterkrigsspecialister var imidlertid væsentlig mindre end den af amerikanerne ønskede bataljon, som nordmændene endda arbejdede aktivt for at undgå at skulle stille til rådighed. Dermed kan Danmark ikke samlet set siges at have været mere skeptisk og forbeholden end Norge, idet sidstnævnte netop var mere aktivistisk både hvad angår støtte til og forbehold overfor USA, og i bund og grund lå de to skandinaviske lande på linje i deres reaktioner og stillingtagen.

Hovedkonklusionen på nærværende undersøgelse er således, at både Danmarks og Norges reaktioner på og stillingtagen til Koreakrigen var præget af en spænding mellem på den ene side loyalitet over for amerikanerne og den amerikanske anførte militære indgriben i Korea under FNs flag og på den anden side en vis skepsis over for samme. På et kontinuum med loyalitet som det ene yderpunkt og skepsis som det andet skal Danmark og Norge placeres tættest på yderpunktet loyalitet, da de to lande moralsk og materielt bakkede op om aktionen i Korea, men dog på ingen måde helt ude ved dette yderpunkt, idet landenes støtte var iblandet en vis tvivlende og kritisk indstilling, navnlig hvad angik dele af den praktiske amerikanske politik i relation til Koreakrigen.

Summary

*Per Reszka Dybbro, Peter Nygaard, Jacob Holmkær Vrist:
Denmark, Norway and the Korean War 1950-53*

The present article examines and compares Denmark's and Norway's reactions to and attitudes towards the Korean War 1950-53. One main similarity between Denmark and Norway is that both countries supported the American-led UN action from the outbreak of the war in June 1950 until the armistice in July 1953. However, immediately after the outbreak of the war the support for the UN action in Korea in both countries was mixed with a fear that the situation in Korea would lead to an escalation of the Cold War in Europe. From the autumn of 1950, this fear was accompanied by a certain degree of scepticism towards parts of the American policy on Korea, especially the intransigent American policy towards the Peking government which was feared to, at worst, lead to a large scale war between the US and China. Thus, in the period from the Chinese intervention until the end of the war both Denmark and Norway supported various peace efforts and negotiated solutions. In spite of this fear and scepticism, the fundamental Danish and Norwegian support for the US and the UN action in Korea was maintained. Another similarity between Denmark and Norway is the nature of the contributions to the American-led UN action. Neither Denmark nor Norway contributed with troops to the war efforts in Korea but decided on a contribution of a more humanitarian nature.

These fundamental similarities between Denmark and Norway may be explained with reference to the two countries' security dilemma. On the one hand it was necessary to demonstrate loyalty towards the US in order to ensure the American military and economic support on which the two Scandinavian countries depended. On the other hand the location of Denmark and Norway, in close proximity of the primary threat, the Soviet Union, called for the continued display of a cautious profile through statements and actions in relation to the war in Korea to which the Soviet Union was strongly opposed. In addition to this security dilemma, the lacking contribution of Danish and Norwegian troops was also caused by considerations for the two countries' weak national defences which at the same time were under reconstruction.

Some minor differences between Denmark and Norway may also be observed, however. Immediately after the outbreak of the war, the Norwegian support for the US and the action in Korea was more enthusiastic and outspoken than the somewhat more cautious Danish attitude. The more

outspoken Norwegian support may be explained by the country's membership of the UN Security Council at the beginning of the war. Thereby the Norwegians, unlike the Danes, were involved in the diplomatic game surrounding the Security Council which made it necessary for Norway to actively support the American alliance partner. Thus, Norway played a more active supportive role for the Americans in the UN than Denmark. However, the Norwegian support for the Americans was not always favourable and unconditional and, compared to the Danes, the Norwegians also played a more active role as a moderating factor towards the Americans.

Subsequent to the Chinese intervention, the Danish policy was no more sceptical or cautious than the Norwegian. All in all, Norway was, compared to Denmark, more active *both* in the Country's support for and reservations towards the Americans, and the two Scandinavian Countries were in line in all important political aspects, both with regard to support for and reservations towards the UN action in Korea.

Thus, the overall conclusion of this article is that Denmark's and Norway's reactions to and attitudes towards the Korean War were characterised by conflicting interests and concerns; i.e. on the one hand *loyalty* towards the Americans and the American-led action in Korea and on the other hand a certain degree of *scepticism* towards the said action.

Embedsmandens etos

Frit Danmarks Tjenestemandsgrepper og retsopgøret 1943-45¹

Af *Jesper Skov*

Frit Danmarks Tjenestemandsgrepper blev etableret i september 1943 på initiativ fra kommunisten Isi Grünbaum. Med assistance fra socialdemokraten, den senere statsminister Viggo Kampmann, lykkedes det at samle en kreds af statslige og kommunale tjenestemænd, som alle ønskede at tage del i modstandsarbejdet under besættelsen. Tanken var at skabe en illegal organisation, der skulle arbejde tværfagligt igennem administrationen, og formålet var bl.a. at bidrage til en konsekvent gennemførelse af modstandsbevægelsens krav over for både departementschefstyret og besættelsesmagten. Tjenestemandsgrepperne tog endvidere en række spørgsmål af betydning for demokratiet og forvaltningen op til drøftelse, og gennem det illegale blad Danske Tjenestemænd forsøgte man ivrigt at styrke modstandsånden hos tjenestemændene. Tjenestemandsgrepperne var derfor på mange måder karakteriseret ved en helt særlig ansvarlighed og et stort engagement. Alligevel markerede deres rolle i forbindelse med retsopgøret efter besættelsen et eksempel på, hvordan det lader sig gøre at krænke de embedsmandsværdier, man prøver at forsvare.

Danske embedsmænd udtaler sig kun sjældent om demokratiets tilstand. Kun én gang i det 20. århundrede kom der konkrete initiativer fra danske embedsmænd for at styrke demokratiet. Baggrunden var besættelsetiden. Under besættelsen var der i den danske befolkning voldsom utilfredshed med den offentlige forvaltning. Især fordi denne grundet krigstidsforholdene stod for en omfattende rationerings- og reguleringsøkonomi, der greb ind i borgernes og virksomhedernes hverdag. Men også fordi man især i kredse med sympati for modstandsbevægelsen mente, at forvaltningen kritiskløst fungerede videre under de stadig mere urimelige forhold som fulgte under besættelsen. Eksempelvis var der kritik af de embedsmænd i justitsvæsenet, som nidkært havde iværksat grundlovsstridige beslutninger over for danske kommunister. Man opfattede forvaltningen som kollaborations-

1. Artiklen er baseret på mit upublicerede speciale, skrevet under vejledning af dr.phil. Hans Kirchhoff og indleveret i juni 2003 ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Kirchhoff takkes for sin rådgivning og store interesse.

politikens forlængede arm, og efter den 29. august 1943 så man departementschefstyret som en fortsættelse af politikernes samarbejdspolitik. Som en konsekvens heraf besluttede en ganske lille kreds af statslige embedsmænd, at der som et led i modstandsarbejdet i forhold til besættelsesmagten og departementschefstyret også var særlig behov for at stå vagt om demokratiet. Med det udgangspunkt dannedes Frit Danmarks Tjenestemandsgupper. Foruden kritik af det officielle Danmark og nazistisk sindede kollegaer ønskede man at opfordre danske embedsmænd til selv at udvikle forslag og initiativer til udvikling af demokrati og retsvæsen. Tjenestemandsguppernes initiativ blev en sjælden opsang til embedsmændene om at udvise engagement, og deres virke eksemplificerer på godt og ondt, hvordan en demokratisk ansvarsfølelse kan håndteres. Besættelsestiden er på mange måder et lærestykke i etisk og moralsk forstand, og denne artikel handler om, hvordan det fra 1943-45 lykkedes en række tjenestemænd både at opfylde og svigte embedsmandens offentlige etos.

1. Den offentlige etos

Den svenske politolog Lennart Lundquist fremførte i 1998 det synspunkt, at embedsmændene i samspil med politikerne skal fungere som demokratiets katalysator². I modsat fald forsvinder den åndelige kraft til skade for administrationen og de demokratiske værdier, og den enkelte embedsmand reduceres til et værktøj uden autonomi. Lundquist opererer med begrebet den offentlige etos, der udtrykker hvilken moralsk holdning og hvilke fundamentale menneskelige karakteregenskaber, der skal herske i den offentlige forvaltning. Dette moralske kodeks foreskriver, at embedsmændene konkret skal bidrage til opretholdelsen af de demokratiske spilleregler, der i samfundet er konsensus omkring. Herunder forhold der vedrører retssikkerhed. Embedsmændene skal altså for deres del sikre, at borgeren ikke udsættes for hverken retskrænkelser eller en fordomsfuld og partisk behandling i konkrete sager. Lundquist ser med andre ord embedsfolket som demokratiets vogtere. Den offentlige etos definerer således hvilke værdier, der bør styre den offentlige forvaltnings virksomhed og Lundquist finder det nødvendigt med normer vedrørende de generelle ansvarsforhold i den offentlige forvaltning³.

2. Lennart Lundquist: *Demokratins väktare*. Lund 1998.

3. Anders Berg-Sørensen (red.): *Etik til Debat. Værdier og etik i den offentlige forvaltning*, København 2001, s. 18.

Den offentlige forvaltnings opfyldelse af Lundquists ideal hviler derfor på embedsmændenes troskab overfor demokratiske værdier som retssikkerhed og etik. Embedsmændene skal garantere samfundsborgerens eksisterende rettigheder og samtidig fungere som et demokratisk værn mod retskrænkelser. Opfyldes den offentlige etos, minimerer forvaltningen risikoen for en fordomsfuld eller partisk embedsførelse. Med den offentlige etos i hånden skal embedsmændene fungere som demokratiets vogtere og kravet knytter sig derfor til den enkelte embedsmands moralske ansvar. Det juridiske ansvar for handlinger i centraladministrationen hviler som bekendt på den siddende minister, jf. ministeransvarlighedsloven, men hvad med det moralske ansvar? Ifølge Lundquist skal den offentlige forvalter udfylde en vogterfunktion, der dels består af embedsmandsrollen, hvor han tjener demokratiet ved at tage personligt ansvar, og dels af rollen som borger, hvor han vogter demokratiet ud fra et ansvar for kollektivet, dvs. ud fra et moralsk ansvar overfor samfundet og dets borgere.

Den offentlige etos er en abstrakt, teoretisk rekonstruktion, der kan udgøre grundlaget for en diskussion om embedsmandsrollen i den offentlige forvaltning, i dette tilfælde med eksemplet Frit Danmarks Tjenestemandsgrupper som historisk case. Ikke mindst set i relation til Tjenestemandsgruppernes rolle i forbindelse med oprettelsen af den ekstraordinære tjenestemandsdomstol i juli 1945. Når diskussionen er relevant, skyldes det først og fremmest, at et fælles ideal ofte er retningsgivende for normdannelsen. Den danske forvaltning har grundlæggende indlejret den demokratiske idealproces i sig, og mange normer er ubegribelige uden dette ideal⁴. I sammenhæng med Frit Danmarks Tjenestemandsgrupper, der altså ønskede at arbejde for indførelsen af en mere demokratisk administration, udgør Lundquists opfattelse af embedsmandsrollen en del af det fundament, hvorfra bestemte tjenestemænds virke under besættelsen kan vurderes. Lundquists teoretiske overvejelser kan med andre ord anvendes som et redskab til at skære kildematerialet op med, dvs. som de umiddelbare søgegrøfter i undersøgelsen af Tjenestemandsgrupperne. Teoriapparatet anvendes derfor ikke analytisk-deskriptivt, hvor materialets konsistens og autoritet er afgørende og bestemmende i argumentationen⁵. Snarere bruges det heuristisk til at få øje på aspekter eller mønstre, der alene danner udgangspunkt for den efterfølgende analyse og diskussion⁶.

4. Tim Knudsen: *Demokratiprojektet*, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet, Arbejdsrapport nr. 8, 1997.

5. Den strengt hypotetisk-deduktive metode, hvor man forklarer ved at reducere eller deducere kildematerialet ud fra præfabrikerede hypoteser, er ligeledes fravalgt, bl.a. i erkendelse af

2. Organisationen Frit Danmarks Tjenestemandsgupper

Kort tid efter den 29. august blev Frit Danmarks Tjenestemandsgupper etableret af to yngre embedsmænd, nationaløkonomerne Isi Grünbaum og Viggo Kampmann⁷. Formålet var i første omgang at holde kontakt mellem modstandsbevægelsen og centraladministrationens embedsmænd, primært gennem det illegale blad Danske Tjenestemænd. Senere fik man til opgave at forberede det lovmæssige grundlag for tjenestemandsudrensningen i forbindelse med retsopgøret efter besættelsen. Grünbaum var medlem af Danmarks Kommunistiske Parti og blev som følge heraf interneret i juni 1941 og indsat i Vestre Fængsel, men løsladt samme sommer. Han levede herefter i illegalitet som følge af kommunistloven (der legaliserede interneringen), og gennem det partipolitiske arbejde havde han tæt kontakt til især Børge Houmann i DKP og Frit Danmark. Den indledende kontakt mellem Frit Danmark og Tjenestemandsgupperne blev derfor skabt via Isi Grünbaum, mens det udviklende arbejde skete i fællesskab med den socialdemokratisk indstillede og senere statsminister, Viggo Kampmann⁸. I de første mange måneder udgjorde de tilsammen et dynamisk centrum, men i længden kunne konstellationen ikke holde til to så

rigtigheden i filosofen Karl Poppers argumenter i *Historicismens elendighed* ([1957], da. 1996) om, at man risikerer at overse mange væsentlige elementer i kildematerialet, når man på forhånd konstruerer bestemte modeller med henblik på at forklare bestemte empiriske forhold.

6. Om heuristikens anvendelighed, se Sebastian Olden-Jørgensen: *Til kilderne!*, København 2001, s. 20-23.
7. Sammenslutningen hed oprindeligt Frit Danmarks Tjenestemandsguppe, altså i entalsform. En gennemgang af kildematerialet og besættelsestidslitteraturen skaber da også en del forvirring med hensyn til om entals- eller flertalsformen er den mest korrekte. Denne begrebslige præcisering er ikke uvæsentlig, for sagen er, at sammenslutningen fra og med efteråret 1944 blev udvidet og derfor blev gruppe til grupper. I et overordnet historisk perspektiv er flertalsformen derfor mest dækkende og den form jeg konsekvent har valgt at anvende – også i de tilfælde, der vedrører forhold før efteråret 1944. Desuden anvender flere af medlemmerne også flertalsformen i diverse bøger og artikler publiceret efter besættelsen. Se bl.a. Isi Grünbaum: *Da mit hår blev grønt*, København 1984 og Hans Topsøe-Jensen: »Om Tjenestemandsudrensningen«, *Ugeskrift for Retsvæsen* 1945, afd. B, s. 257-259.
8. Viggo Kampmann tilhørte aldrig andre politiske partier end Socialdemokratiet, alligevel var han ikke medlem under besættelsen. I 1935 meldte Kampmann sig ind i Frederiksbergkredsen, men da han i 1939 flyttede til Amager, gled han ud af partiet. Angiveligt fordi han glemte at sende en flytteanmeldelse. Først efter oktobervalget 1945, hvor Socialdemokratiet mistede 18 mandater i forhold til martsvalget 1943, fik han igen officiel tilknytning til partiet. Hvad enten udmeldelsen skyldtes en forglemmelse eller ej, tyder alt dog på, at Kampmanns politiske grundholdninger også i besættelsestiden var overvejende socialdemokratiske.

markante personligheters forskellige politiske opfattelser. Det vender vi tilbage til.

I starten fungerede samarbejdet dog efter hensigten, og det lykkedes hurtigt at rekruttere et lille dusin medlemmer, som for størstedelens vedkommende arbejdede i Den røde Bygning, centraladministrationens domicil i Slotsholmsgade. De nye medlemmer blev straks inddraget i arbejdet, der først og fremmest drejede sig om den illegale bladproduktion. I forbindelse med udarbejdelsen af Danske Tjenestemænd, mødtes medlemmerne et par gange om måneden for at orientere hinanden om tingenes tilstand i de forskellige ministerier. Særligt med fokus på departementschefernes optræden i forhold til besættelsesmagten, omkring aktuelle kriser og kollegaers nazistiske sympatier.

I spidsen for sammenslutningen stod altså Grünbaum og Kampmann, der begge på det organisatoriske plan var dygtige til at udnytte deres mange kontakter til de kollegaer, som delte Tjenestemandsgruppernes syn på besættelsesmagten og den officielle danske samarbejdslinie. Et syn der ikke nødvendigvis lagde sig i forlængelse af holdningen hos Frit Danmark. For trods forbindelsen til hovedledelsen i Frit Danmark og trods Grünbaums lederskab er det vigtigt at understrege, at DKP var relativt svagt repræsenteret i Tjenestemandsgrupperne – ikke mindst i sammenligning med Frit Danmark. Den dominerende politiske grundholdning hos medlemmerne af Tjenestemandsgrupperne var mere uklar, men som formandsopgøret mellem Grünbaum og Kampmann i slutningen af 1944 viste, var det ikke de kommunistiske synspunkter, der dominerede tjenestemændene. Forklaringen ligger formentlig i det forhold, at Tjenestemandsgruppernes medlemmer næsten alle var rekrutteret fra det øvre sociale lag, hvor DKP traditionelt stod svagere.

Den indre medlemskreds, herunder de kommunale modstandsfolk som i løbet af 1944 blev tilknyttet, bestod af disse personer med stillingsbetegnelse og ansættelsessted:

Navn	Stilling	Ansættelsessted
Isi Grünbaum	Fuldmægtig	Finansministeriet, Hovedrevisoraterne
Viggo Kampmann	Sekretær	Statsministeriet
Michael Hartmann	Fuldmægtig	Arbejds- og Socialministeriet
Hans Topsøe-Jensen	Fuldmægtig	Justitsministeriet
Jørgen Bredsdorff	Sekretær	Finansministeriet, Hovedrevisoraterne
Jørgen Jensen	Sekretær	Arbejds- og Socialministeriet

Florian Martensen- Larsen	Fuldmægtig	Indenrigsministeriet
Bent Hansen	Student	Statsministeriet
Kai Lemberg	Student	Statsministeriet
Poul Milhøj	Student	Statsministeriet
Poul Kryger	Kontorchef	Københavns kommune
Sverre Borring	Kontorchef	Københavns kommune
Erling Pedersen	Fuldmægtig	Københavns kommune
Flemming Teisen	Arkitekt	Københavns kommune

Disse 14 personer var alle i større eller mindre omfang en del af det illegale arbejde, der fra efteråret 1943 etablerede sig blandt den statslige og kommunale administrations tjenestemænd. Et flertal af medlemmerne blev kontaktet af enten Kampmann eller Grünbaum, uden indblanding fra hverken Frit Danmarks hovedledelse eller fra modstandsbevægelsens generalstab, Frihedsrådet. I et enkelt tilfælde var Frit Danmark dog involveret. I sensommeren 1943 fik Grünbaum af Børge Houmann udleveret Michael Hartmanns adresse, idet hovedledelsen ønskede Hartmann som medlem af Tjenestemandsgupperne, og Kampmann sørgede efterfølgende for, at et samarbejde blev etableret. Hartmann skulle vise sig særlig nyttig i det illegale arbejde, da han havde tæt venskabelig kontakt med Mogens Fog og dermed til Frihedsrådet. Denne fremgangsmåde hørte imidlertid til undtagelserne. Et nyttigt rekrutteringsgrundlag var til gengæld studiekredsen Socialistiske Økonomers Forening⁹, hvorfra Grünbaum hvervede flere af medlemmerne. Grünbaums rolle som samlingsfigur var tydelig i mange henseender og i lyset af dette er det paradoksalt, at netop hans tilstedeværelse samtidig – som vi senere skal se – blev den største kilde til intern uro og splittelse¹⁰.

Det kan i øvrigt undre, at Udenrigsministeriet ikke er repræsenteret på

9. Socialistiske Økonomers Forening – i daglig tale Socialistiske Økonomer – var en faggruppe stiftet i 1933 (under navnet Socialistisk Polit.gruppe) som en studiekreds over Marx' *Das Kapital*. Foreningen var et forum, hvor politisk ligesindede (sådan da) med jævne mellemrum mødtes for at diskutere økonomiske og sociale problemstillinger. Socialistiske Økonomer talte ca. 50 medlemmer, foruden Isi Grünbaum bl.a. senere departementschef Erik Ib Schmidt, der fra 1941 fungerede som foreningens formand, Jens Otto Krag, Mogens Boserup og tre folk fra Frit Danmarks Tjenestemandsgupper, Viggo Kampmann, Jørgen Jensen og Bent Hansen. Se Erik Ib Schmidt *Fra psykopatklubben*, København 1993, s. 153-55.

10. Se f.eks. Viggo Kampmann og Jens Otto Krags karakteristik af Isi Grünbaum i hhv. Viggo Kampmann: *Mit forhenværende liv – i glimt*, København 1971, s. 49 og Bo Lidegaard: *Jens Otto Krag*, 1, København, s. 255.

listen over medlemmer, ikke mindst fordi en del af indholdet i Danske Tjenestemænd ser ud til at stamme netop herfra¹¹. Det har dog ikke været muligt at finde sikre oplysninger om kontakten med Udenrigsministeriet. Antageligt fordi netop dette ministerium i højere grad end de øvrige ministerier stod som samarbejdsstrategiens hjørnesten og derfor var præget af endnu større disciplin og modvilje omkring det illegale arbejde. Kontaktpersonen i Udenrigsministeriet har måske refereret direkte til Frihedsrådet, der efterfølgende har sendt de relevante oplysninger videre til modstandsorganisationerne – herunder til Frit Danmarks Tjenestemandsgupper. Denne metode blev eksempelvis anvendt når Gunnar Seidenfaden, der var ansat i Udenrigsministeriet, dristede sig til at aflevere oplysninger om danske industriforhold til faldskærmsorganisationen S.O.E. og sabotagestatistikker til Frihedsrådet¹².

Generelt gælder det, at adskillige andre end de folk der nævnes på listen ovenfor, har været involveret i arbejdet, herunder folk fra Sporvejerne. De er imidlertid alle forblevet anonyme i kildematerialet. Listen over medlemmer er altså ikke udtømmende – det er eksempelvis ikke muligt præcist at fastslå omfanget og udbredelsen af Tjenestemandsgruppernes folkelige basis i ministerierne og Magistraten – men den skaber dog grundlag for at fremhæve en række gruppebiografiske træk:

Inderkredsen bestod udelukkende af mandlige akademikere, og havde i 1943 en gennemsnitsalder på kun 31 år (undlader man at regne studenterne med, var den knap 34 år). Der var således tale om en københavnsk elite af unge mænd, som i lighed med Frihedsrådets medlemmer ikke var tilknyttet magtens formelle centrum. At godt halvdelen var økonomer giver en markant overrepræsentation af denne erhvervsgruppe i forhold til centraladministrationen generelt¹³ og der findes kun få oplysninger om deres politiske tilhørsforhold, men sandsynligvis var der mange partiløse medlemmer. Kredsen bestod af to kommunale kontorchefer, otte ministerielle fuldmægtige og sekretærer, en arkitekt og endelig tre universitetsstude-

11. Eksempelvis i forbindelse med mordet på 11 danske modstandsfolk i august 1944 (se Hæstrup 1966, bd. II, s. 15), hvor Danske Tjenestemænd gengiver interne drøftelser i Udenrigsministeriet om, hvorvidt man fra dansk side skulle udsende Werner Bests dementi til Udenrigsministeriet om, at oplysningerne om de 11 mord savnede ethvert grundlag. Ministeriets direktør besluttede at udsende Bests dementi, men erfarede kort tid efter, at det byggede på en løgn. Se *Danske Tjenestemænd*, nr. 10-11, september 1944.

12. Jørgen Hæstrup: ... *Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefstyrets virke 1934-45*, bd. II, s. 145.

13. Til sammenligning havde blot 7 % af de centraladministrative topchefer en økonomisk uddannelsesmæssig baggrund i både 1935 og 1950, jf. *Betænkning 1354 om forholdet mellem minister og embedsmænd*, København 1998.

rende. De færreste af medlemmerne besad altså en position, hvorfra der var kort afstand til beslutningstagerne i departementschefstyret og dermed til informationskilderne på den legale side. Det ændrede sig i efterkrigstiden, hvor mange karrieremæssigt klarede sig fremragende. Én blev finansminister og senere statsminister (Kampmann), en anden blev stiftamtmand (Martensen-Larsen), en tredje blev rigsrevisor (Bredsdorff) og en fjerde præsident for Sø- og Handelsretten (Topsøe-Jensen). De resterende ernærede sig som enten amtsforvalter (Grünbaum), som professor ved Handelshøjskolen (Milhøj) eller som ambassadør og bankdirektør (Kryger). På den baggrund er det vanskeligt at argumentere for, at deltagelse i det illegale modstandsarbejde var ødelæggende eller hæmmende for det videre karriereforløb. Samtidig dementerer medlemskredsen den franske historiker Henri Michels opfattelse af, at modstandsarbejde i de besatte lande under 2. Verdenskrig ikke var for de højtuddannede¹⁴. Set i lyset af medlemmernes sociale profil forekommer det naturligt, at det kommunistiske islæt var mindre dominerende end i Frit Danmark i øvrigt. I det mindste kan man fastslå, at Tjenestemandsgruupperne blev tegnet af en mindre skare rekrutteret fra stort set ensartede sociale lag.

Trods den begrænsede geografiske spredning og trods homogeniteten var det imidlertid langt fra sådan, at alle konfererede med hinanden. Som de fleste andre modstandsorganisationer var man organiseret på en sådan måde, at medlemmerne kendte hinanden så lidt som muligt. Ingen har formentlig anet, hvor mange eller hvor få, der samlet set var involveret i det illegale arbejde¹⁵. Man vidste det ikke, og af sikkerhedsmæssige årsager ønskede man ikke at vide det. Af samme årsag anvendte man hverken camouflerede medlemskort eller fortegnelser over de involverede, og de respektive medlemmer benyttede sig alle af dæknavne. Eksempelvis hed Viggo Kampmann »Sophus« og Michael Hartmann »Mikkel«. En del af Tjenestemandsgruuppernes organisatoriske historie står derfor i mørke. Alligevel dukker der hist og her et antal brikker op, der hver især gør det muligt at kaste lys over det samlede billede.

Det praktiske arbejde foregik ved, at Tjenestemandsgruuppernes kontaktpersoner rundt omkring i den offentlige administration i København hver især indsamlede oplysninger, der skønnedes nyttige for modstands-

14. Henri Michel: *The shadow war*, London 1972.

15. Isi Grünbaum har i en samtale med Hans Snitker oplyst, at der var tillidsmænd (der ikke må opfattes som deciderede medlemmer, men som sympatiserende hjælpere) i næsten hvert kontor i centraladministrationen, men at nogle ministerier var vanskelige at komme igennem til. Jf. samtale med Grünbaum, 1960. Snitkers privatarkiv, Rigsarkivet.

arbejdet. Medlemmerne udnyttede på den måde deres faglige tjeneste til at få indblik i det aktuelle politiske og samfundsmæssige landskab. Man forsøgte at indsamle og videreformidle de andenhåndsberetninger, der dukkede op i de respektive ministerier, styrelser og direktorater, efterhånden som beslutningerne på departementschefmøderne kom i cirkulation på Slotsholmen. Eksempelvis modtog Hans Topsøe-Jensen i Justitsministeriet uformelt og med jævne mellemrum informationer fra sin departementschef Eivind Larsen om de beslutninger man på departementschefmøderne var blevet enige om. Oplysningerne blev videregivet uden eksplicit antydning af, at de evt. kunne anvendes i modstandsarbejdet¹⁶. Tjenestemandsgruupperne fik derved indblik i de overvejelser og drøftelser, der lå til grund for flere af departementschefstyrets beslutninger. Michael Hartmann drog nytte af sin nære kontakt til Mogens Fog, men generelt måtte medlemmerne klare sig med andenhåndsberetninger. Ved de jævnlige møder gik de indsamlede oplysninger så videre til Kampmann og Grünbaum, der anvendte dem i forbindelse med fremstillingen af Danske Tjenestemænd.

Når der var opnået enighed om bladets indhold, afleverede Grünbaum materialet til Jørgen Jensen i den såkaldte rullegruppe. Denne gruppe stod for trykningen, som foregik i kontorerne hos betroede medhjælpere. Selve finansieringen blev organiseret ved, at Frit Danmarks hovedledelse i november 1943 udsendte cirkulære nr. 6, der skulle lægge indsamlingen af penge til Frit Danmark i faste rammer. Man solgte desuden kvitteringsmærker for økonomiske bidrag, der blev ført til regnskab, når medlemmerne løbende meldte sig hos senere rigsrevisor Jørgen Bredsdorff, som varetog rollen som kasserer¹⁷.

Resultatet blev til bladet *Danske Tjenestemænd*, der kom til at fungere som Tjenestemandsgruppernes illegale kontaktorgan. Bladet havde tre primære formål. For det første ønskede man på tjenestemændenes vegne at udøve kritik af departementschefstyrets dispositioner. Dermed håbede man at kunne gøre en indsats for, at departementscheferne blev holdt på »rette vej«, og ikke blev besættelsesmagtens medspillere. For det andet ønskede *Danske Tjenestemænd* løbende at informere læserne om kolleger, som angiveligt lagde et unationalt sindelag for dagen, dvs. tjeneste-

16. Jf. samtale mellem Hans Topsøe-Jensen og Ditlev Tamm 1978. Se Tamm: *Retsopgøret efter besættelsen*, København 1984, s. 515.

17. Interview med Jørgen Bredsdorff, juni 2001. En udskrift af interviews med Bredsdorff, Einer Engberg, Kai Lemberg og Fanny Hartmann findes i bilagssektionen i mit utrykte speciale.

mænd der ansås for at være nazister, eller som på anden måde oprådte som kollaboratører i forhold til besættelsesmagten. For det tredje ønskede man via artiklerne i *Danske Tjenestemænd* at instruere personalet i centraladministrationen (og senere også i Københavns kommune) i, hvorledes det skulle forholde sig i bestemte situationer, f.eks. i forbindelse med folkestrejken i København i juli 1944 eller i tilfælde af en allieret invasion. Men brodden i *Danske Tjenestemænd* var især rettet mod departementscheferne og kollegaerne. På flere måder videreførte *Danske Tjenestemænd* den linie, der blev praktiseret af Frit Danmark, og som i vidt omfang kritiserede den anvendte forvaltningsmæssige praksis. Eksempelvis gjorde også Frit Danmark inden bruddet den 29. august, meget ud af at stille især de mest fremtrædende ministre til ansvar for deres personlige andel i den førte samarbejdspolitik¹⁸. Protesterne mod den påståede underkastelse og forståelse for tyskernes fremgangsmåder blev gentaget i *Danske Tjenestemænd's* regi. Her var det imidlertid specifikt departementscheferne, der måtte tage imod de verbale øretæver.

De mest overordnede data vedrørende bladet fremgår af nedenstående tabel.

Frit Danmarks Tjenestemandsgruppers illegale blad Danske Tjenestemænd	
Sideantal	4-8 sider.
Trykkested	Forskellige steder i København.
Udbredelse	Primært til tjenestemænd i centraladministrationen og Københavns kommune, men blev efterhånden udbredt til provinsen via Frit Danmark.
Periode	November 1943 – april 1945.
Frekvens	Én gang om måneden.
Oplag pr. nummer	Ca. 5.300 eksemplarer ¹⁹ .
Bemærkninger	Nr. 1, 1. årg. udkom under navnet Frit Danmark Tjenestemandsgruppe.

18. Frit Danmark, marts 1943.

19. Hans Snitker: *Det illegale Frit Danmark – bladet og organisationen*, København 1977, s. 131.

Det der især irriterede folkene bag *Danske Tjenestemænd*, var opfattelsen af, at departementschefstyret illegitimt forsvarede en politisk linie, der var i strid med de demokratiske traditioner, og som man mente burde op-høre efter den 29. august 1943. Selve denne indsats for demokratiets til-stand honorerer i vid udstrækning Lennart Lundquists abstrakte forestil-ling om en offentlig etos der altså handler om, hvilken moralsk holdning og hvilke fundamentale menneskelige karakteregenskaber, der bør herske i den offentlige forvaltning. Tjenestemandsgruppernes virke står i denne sammenhæng som et historisk eksempel på, at embedsmændene i den of-fentlige forvaltning påtog sig et personligt og moralsk ansvar som følge af en handlingsetik, der udgjorde en central del af deres demokrativærdier. Når *Danske Tjenestemænd* med aktiv fokus på og appelleren til embeds-standens ansvarsforpligtigelse, fungerede som demokratiets vogtere, så tilnærmede man sig samtidig Lundquists normativitet.

Danske Tjenestemænds opfattelse af, hvad der var nationalt accepta-belt, og hvad der burde fordømmes, fulgte desuden nøje de retningslinier, Frihedsrådet forsøgte at udstikke gennem sine udtalelser og gennem Frit Danmarks hovedledelse. Disse anvisninger har næppe foranlediget store uoverensstemmelser, eftersom der herskede en udbredt konsensus om-kring, hvad man som embedsmand kunne tillade sig. Alle sværgede til en troskabspligt, der sikrede loyalitet over for de demokratiske spilleregler samt modstand overfor besættelsesmagten og det de opfattede som den-nes danske hjælpere. På sin vis var de på linie med departementschef og finansminister i Scavenius-regeringen 1942-43, K.H. Kofoed, der mente at tjenestemanden skulle udvise regelbundethed, stabilitet og solidaritet²⁰. Det standpunkt kunne mange i centraladministrationen formentlig tilslut-te sig, men uenigheden opstod i bedømmelsen af, hvilken adfærd der bedst opfyldte disse dyder²¹.

Danske Tjenestemænd forholdt sig naturligvis også til de aktuelle kri-ser, der opstod i sidste halvdel af 1944, først og fremmest den københavn-

20. Helmut Schledermann: »Protektion og nepotisme. Embedsmandsideologi og venskabs ideologi«, *Zise – Told- og Skatthehistorisk Tidsskrift*, nr. 1, 2002, s. 11.

21. Både en kommunistisk tjenestemand som Isi Grünbaum og en nazistisk ditto som Carl Popp-Madsen, har jo været af den opfattelse, at det man sagde og gjorde var til gavn for danske interesser. Af samme grund kan man anfægte modstandsbevægelsens entydige brug af begrebet 'de unationale'. For mange af de danske nazisympatisører var strengt ta-get ikke unationale, men tværtimod netop i besiddelse af en stærk nationalfølelse. Mod-standsfolkene og de nazistisk indstillede danskere kan derfor reelt set ikke adskilles ved hjælp af dikotomien national/unational. At den nazistiske strategi var en blindgyde definerer ikke automatisk dens tilhængere som unationale.

ske folkestrejke og arrestationen af det danske politi. Således handlede julinummeret 1944 næsten udelukkende om den massive strejke, der varede fra 26. juni til 4. juli og man gjorde meget ud af at beskrive den i relation til gruppen af tjenestemænd i såvel staten som i Københavns kommune. Herunder i relation til sporvejsfolkene, der jo havde en gruppe tilknyttet Tjenestemandsgruppernes organisation. Generelt gav Grünbaum, Kampmann og de øvrige medlemmer af redaktionen udtryk for, at de var yderst tilfredse med tjenestemændenes indsats i den forbindelse. I artiklen »Folkestrejken og Tjenestemændene« hed det, at »... DANSKE TJENESTEMÆND er stolt af at være Organ for en Samfundsgruppe, der som Helhed uden Vaklen har deltaget i Folkestrejken og paa visse Omraader, navnlig indenfor Trafikken, har været med til at gå i Spidsen for den«²². Overordnet set var der mere bemærkelsesværdigt også ros til departementscheferne for en fornuftig håndtering af strejken, dvs. for deres vrangvillighed i forhold til tyskernes pression og for ikke under de spændte forhandlinger, at have lagt pres på hverken tjenestemændene i centraladministrationen eller på befolkningen. Derimod var man stærkt utilfreds med nogle få enkeltpersoner. Det drejede sig, udover Statsbanernes generaldirektør Knutzen, om byretspræsident Rytter og Finansministeriets konstituerede departementschef, Ejnar Dige. Sidstnævnte, der også tidligere var blevet kritiseret i *Danske Tjenestemænd*, blev i denne forbindelse dadlet for angiveligt den 3. juli at have beordret sine kontorchefer til at tilbageholde de tjenestemænd, der evt. måtte dukke op i ministeriet (for at få løn eller lign.), og bede dem genoptage arbejdet. I følge bladet blev ordren ikke fulgt, og ingen andre departementschefer var så emsig som Dige. *Danske Tjenestemænd* fremstillede ham altså som en mand, der mere end sine kollegaer lagde afstand til modstandslinien. Det er umiddelbart vanskeligt at afgøre, i hvor høj grad Tjenestemandsgrupeerne i dette tilfælde yder Finansministeriets departementschef fuld retfærdighed. Man kan dog supplere en vurdering med konstateringen af, at Diges grundopfattelse var, at departementscheferne som statens øverste embedschefer med alle til rådighed stående midler måtte være ubetinget forpligtet til at blive på deres poster, så længe de kunne være til forsvar for danske interesser²³. I samarbejde med Socialministeriets departementschef, H.H. Koch, fik han desuden i løbet af sommeren 1944 etableret en ordning, så staten i hemme-

22. Danske Tjenestemænd nr. 9, juli 1944, s. 1.

23. Se Ejnar Diges upublicerede erindringer *Arbejdsglæden i mit liv*, der findes på Rigsarkivet. Her hentet fra Hans Henrik Høgsbro Østergaard: *At tjene og forme den nye tid. Finansministeriet 1848-1998*. København 1998, s. 120.

lighed kunne yde økonomisk støtte til familier med nære slægtninge i tyske fængsler og koncentrationslejre²⁴. Således blev der i juni lige før folkestrejken fra staten overført 10 mio. kr., og efter aktionen mod politiet tre måneder senere yderligere 30 mio. kr. til en hjælpefond. Disse midler blev herefter – med hjælp fra H.C. Hansen, der på det tidspunkt virkede som en slags kasserer for ordningen – kanaliseret videre til Frode Jakobsen og modstandsbevægelsen²⁵. Dige var nok aldrig blevet decideret populær i *Danske Tjenestemænd*, men han havde givetvis fået en blidere medfart, såfremt bladet havde haft kendskab til støtteordningen. At der tilsyneladende ikke var nogen i redaktionen, der besad den viden, fortæller imidlertid også, at der var en vis afstand mellem Tjenestemandsgupperne og Frihedsrådet.

For så vidt angik strejkens gennemførelse i kommunalt regi, fremhævede bladet Sporvejenes tjenestemænd for – i kraft af deres standsning af sporvejstrafikken – at være gået i spidsen for arbejdsnedlæggelsens praktiske gennemførelse. Til gengæld fandt man, at folkestrejken blottede væsentlige mangler i overborgmester Viggo Christensens nationale indstilling, fordi han straks fra strejkens begyndelse angiveligt hævdede, »... at det var Tjenestemændenes Pligt at forblive paa deres Poster«²⁶. Og i septembernummeret²⁷ gjorde Danske Tjenestemænd status over de strejkebrydere man havde fået oplysning om. Navnelisten fremhævede imidlertid blot fire personer og efterhånden var der kommet andre sager, der i højere grad påkaldte sig bladets interesse.

En af de største var spørgsmålet om departementschefstyrets fortsættelse efter politiets opløsning og deportation, som den 19. september 1944 blev udløst af en tysk utilfredshed med det danske politi, en utilfredshed det ikke lykkedes at forsone via politiforhandlingerne. Tyskerne frygtede politiets stilling ved en eventuel allieret invasion. Besættelsesmagtens valgte derfor at gennemføre en overrumplende aktion mod politiet, der betød at knap 2.000 mand i de større byer blev arresteret og efterfølgende deporteret til den tyske koncentrationslejr i Buchenwald²⁸. Den resterende

24. Dette usædvanlige finanspolitiske tiltag blev godkendt med tillægsbevillingsloven 1944-45 efter besættelsens ophør.

25. Se Ejnar Dige: *Politisk Revy – på langs og tværs*, København 1969, s. 21 og Østergaard 1998, s. 121.

26. Danske Tjenestemænd nr. 9, juli 1944, s. 6.

27. August måned 1944 bød kun på et enkelt-sidedt særnummer, der omhandlede tjenestemændenes lønforhold.

28. Efter ca. to måneder i Buchenwald opnåede politifolkene, bl.a. takket være et vedvarende pres fra de danske myndigheder, status som krigsfanger, hvilket betød, at de i slutningen af

del af styrken, ca. 7.000 mand, blev i et vist omfang afvæbnet og valgte derfor at gå under jorden frem for at fortsætte arbejdet under tysk kommando. Dermed blev det danske samfund yderligere svækket, og i resten af besættelsestiden var den danske stat uden sin sidste eksekutivmagt. Arrestationen prægede naturligt nok indholdet i de efterfølgende numre af *Danske Tjenestemænd*. Igen var det med fokus på, hvordan tjenestemændene nu måtte stå endnu mere sammen overfor departementschefstyret, der i denne situation angiveligt misforstod sin opgave. Departementscheferne blev derfor i oktobernummeret kritiseret for ikke at have fulgt Frihedsrådets opfordring til at træde tilbage umiddelbart efter arrestationen af politiet. Bladets holdning var, at hele den civile administration byggede på politiets udøvende magt og uden dette grundlag burde departementschefstyret ophøre med at fungere. I artiklen »Tjenestemændene og den 19. september 1944« hed det, at »Ansvaret for fortsat Administration i Danmark derfor maatte placeres hos Besættelsesmagten«²⁹. Ethvert samvirke med instanser udenfor centraladministrationen, der evt. måtte henlede tanken på departementschefstyret som en de facto regering, måtte omgående ophøre. Uden et dansk politi kunne *Danske Tjenestemænd* ikke længere se nogen mulighed for, at departementschefstyret med autoritet kunne fortsætte som kollektivets repræsentant.

Da departementscheferne alligevel valgte at forblive, anså *Danske Tjenestemænd* det for endnu mere påkrævet, at befolkningen og hele tjenestemandstanden stod skulder ved skulder i kampen mod undertrykkerne. I modsat fald risikerede man at svække frihedskampens hidtil opnåede resultater. Frit Danmarks Tjenestemandsgupper anmodede derfor tjenestemændene om – gennem øget demokratisk kontrol og via henvendelser til departementscheferne – at gøre en indsats for, at de politisk ansvarlige holdt sig til det, der kaldtes en ren dansk linie, dvs. en linie, der uden omsvøb fulgte Frihedsrådets anvisninger, og som angiveligt var i overensstemmelse med holdningen hos det danske folk.

Når man læser *Danske Tjenestemænd*'s stillingtagen til de her nævnte større sager, er det tydeligt, at tonen i bladets artikler fra og med den københavnske folkestrejke, var præget af den medvind som modstandsbevægelsen efter D-dag for alvor kunne konstatere i den folkelige opini-

ovember 1944 blev overført til værnemagtens mindre grusomme krigsfangelejre. Ikke mindst derfor overlevede ca. 1900 af de knap 2000 politibetjente den tyske deportation. Se *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945*, København 2002, s. 280, om danskere i tyske koncentrationslejre.

29. *Danske Tjenestemænd* nr. 12, oktober 1944, s. 1.

Viggo Kampmann, ca. 1945.

on. Artiklerne var i højere grad end tidligere præget af optimisme, og samtidig skete der et skift med hensyn til, hvilke emner der efterfølgende kom til at dominere bladet. Fra november 1944 rettede *Danske Tjenestemænd* jo især fokus mod de unationale embedsmænd og – i forlængelse heraf – mod efterkrigstidens retsopgør.

Bladet udkom for sidste gang i april 1945. I sammenligning med Frit Danmark, var *Danske Tjenestemænd* et lille blad. I 1945 kom Frit Danmark i et oplag på ca. 125.000 pr. nummer³⁰ og var, bortset fra Land og Folk, det største illegale blad, mens *Danske Tjenestemænd* som anført udkom i et oplag på gennemsnitligt 5.300 pr. nummer. Og mens Frit Danmark var et landsdækkende byfænomen, var *Danske Tjenestemænd* i alt væsentligt begrænset til hovedstadsregionen. Alligevel kunne Tjenestemandsgrupeerne i mange tilfælde trække på Frit Danmarks erfaringer med illegalt arbejde og ikke mindst derfor blev man da også i mange henseender præget af hovedorganisationen. Der var dog undtagelser.

30. Jf. *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945* om Frit Danmark, København 2002, s. 176.

Isi Grünbaum 1946.

3. Forholdet til Frit Danmark og DKP

De fleste historikere er i dag enige om at karakterisere Frit Danmark som et kommunistisk initiativ og et led i DKP's folkefrontsstrategi over for fascismen³¹. Det fremgår, at Frit Danmarks hovedledelse blev domineret af personer med et kommunistisk sindelag, og at Frit Danmark i starten i 1942 var afhængig af DKP for så vidt angik penge, rekruttering af medlemmer og teknisk bistand til bl.a. bladproduktionen. I det lys er det let at argumentere for, at der med Frit Danmark var tale om en kommunistisk dækorganisation eller – som det er fremført af Hans Kirchhoff og Aage Trommer – DKP's folkefrontsorganisation³². Betyder det også, at Frit

31. Palle Roslyng-Jensen: »Besættelsesforskningen 1995-2001. En national eller ideologisk historieskrivning«, *Historisk Tidsskrift*, 101, 2, København 2001, s. 499.

32. Hans Kirchhoff og Aage Trommer kalder i kildesamlingen *Vor Kamp vil vokse og styrkes* (2001) Frit Danmark for DKP's folkefrontsorganisation. Hans Snitker nøjes med at fastslå, at Frit Danmark som organisation ønskede at slå følge med DKP, men på egne vilkår. Han betegner således Frit Danmark som et modstandsinitiativ, der både var kommunisternes og de andres, dvs. personer fra det øvrige politiske landskab i Danmark. Se *Det illegale Frit Danmark – bladet og organisationen* (1977), s. 168.

Danmarks Tjenestemandsgupper i samme omfang hvilede på – og arbejdede ud fra – kommunistiske grundholdninger? Var Tjenestemandsgupperne tiltænkt en instrumentel rolle for DKP under og efter besættelsen, og udfyldte de den i så fald?

Da DKP i 1941 overgik til illegalitet, brugte partiet mange kræfter på at føre strategien om en bred national front ud i livet. Fra foråret 1942 foregik dette bl.a. gennem samarbejdet i modstandsorganisationen Frit Danmark. Nyere forskning peger på, at DKP's målsætning ikke blot handlede om modstandskampen, men også i løbet af 1944/45 om at opnå en såkaldt folkeregering og et folkedemokrati efter besættelsen, med modstandsbevægelsen som det omdrejningspunkt og den rampe, hvorfra den kommunistiske politik efterfølgende skulle føres igennem³³. DKP arbejdede muligvis ikke med konkrete planer om et decideret kup, men der er næppe tvivl om, at partiet håbede, at modstandskampen kunne anvendes til at mobilisere masserne så det på sigt kunne indsnævre demokratiet til egen fordel³⁴. Med frihedskampen som legitimeringsfaktor var man villig til at underordne de sædvanlige parlamentariske spilleregler med demokratiske valg, idet de aktive i frihedskampen for Danmark – i kraft af deres moralsk og politisk rigtige handlinger under besættelsen – havde erhvervet sig retten til magten, når den tilkæmpede fred indfandt sig. Sådan tog den DKP'ske selvforståelse sig i det mindste ud.

Som en følgelig del af partiets strategi indgik Frit Danmark. Selv om et af budskaberne i Hans Snitkers bog fra 1977 er, at organisationen under hele besættelsen fastholdt en tværpolitisk karakter, og selv om hensigten med Frit Danmark var at skabe et illegalt forum, der favnede mere end det kommunistiske miljø, så peger meget på, at Frit Danmark i realiteten langt hen ad vejen fungerede som en kommunistisk organisation. Åndeligt set var Frit Danmark især besjælet af den skønlitterære kommunistiske forfatter Børge Houmann, der fik organisationen placeret midt i det kulturradikale miljø³⁵. Fra den position skulle Frit Danmark som en del af folkefrontsstrategien forsøge at føre DKP's synspunkter frem – ikke

33. Se Michael Kjeldsens »Folkets vilje – landets lov«, i H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*, København 1998, s. 447-500.

34. Se Svend Rybner: »Cirkelns kvadratur. DKP under besættelsen« i Joachim Lund (red.): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*, København 2003, s. 229-257.

35. Palle Roslyng-Jensen 2001, s. 501. Se også Hans Hertels artikel »Det belejrede og det besatte åndsliv. Kulturkampen omkring fascisme og nazisme i dansk litteratur, presse og kulturdebat 1920-45«. H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*, København 1998, s. 25-92.

mindst i det borgerlige Danmark³⁶. Frit Danmark blev med andre ord anvendt som instrument i DKP's modstandskamp og senere også i partiets langsigtede bestræbelser på at etablere en folkeregering og et folkedemokrati. Under besættelsen var Frit Danmark og DKP derfor meget optaget af at udbrede kendskabet til den kommunistiske politik i håb om at vinde tilhængere i kampen mod de politiske og nationale modstandere. En række cirkulærer udsendt fra Frit Danmarks hovedledelse til alle organisationens underafdelinger, viser da også en tydelig forbindelse mellem DKP og Frit Danmark, selvom især sidstnævnte forsøgte at nedtone den. Frit Danmark (formentlig Mogens Fog) skrev i et af cirkulærene, der bl.a. vedrørte det netop overståede rigsdagsvalg i marts 1943, at organisationens opfordring til – som DKP – at stemme blankt skyldtes en sideløbende beslutning truffet på et internt redaktionsmøde og ikke »... nogen form for tryk fra kommunistisk side«³⁷. Hovedledelsen i Frit Danmark slog endvidere fast, at organisationens linie på ingen måde har dem påtvunget af DKP. Alene det forhold, at en sådan understregning overhovedet var nødvendig antyder, at forbindelsen mellem DKP og Frit Danmark besad en karakter, der ikke sidestillede parterne med hinanden. Ikke mindst når den viden vi har i dag kan fastslå, at bemærkninger som denne blev til i et samarbejde mellem kommunisten Børge Houmann og Mogens Fog, der om ikke af navn så af gavn må betegnes som kommunist. Begge havde utvivlsomt en klar fornemmelse af, at det ville svække Frit Danmark, såfremt omgivelserne begyndte at se på organisationen som andet end et tværpolitisk foretagende. For når en af de primære hensigter med Frit Danmark, jf. DKP's folkefrontsstrategi, netop var åndelig penetrering af det borgerlige Danmark, så kunne det aldrig gavne muligheden for succes, hvis opinionen betragtede Frit Danmark som et instrument for DKP. Ikke mindst af hensyn til sammenholdet i hele Frit Danmarks regi var hovedledelsen som udgangspunkt nødt til bekende sig til en accept af fraktionernes eventuelle afvigende politiske standpunkter. Det måtte ikke hedde sig, at Frit Danmark var intolerant over for ytringer, der var ufore-

36. Denne tese fremføres bl.a. i Aage Trommers artikel »Den danske modstandsbevægelse og efterkrigspolitikken«, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*, København 1998, s. 425-440.

37. Manuskript til cirkulære fra Frit Danmarks hovedledelse til grupperne, dateret 28. marts 1943 og fundet i Børge Houmanns arkiv. I Mogens Fogs arkiv findes et næsten identisk eksemplar, der antages at være et første udkast, der så efterfølgende er justeret både sprogligt og substantielt. Se dokument nr. 204 i Hans Kirchhoff og Aage Trommers *Vor Kamp vil vokse og styrkes. Dokumenter til belysning af Danmarks kommunistisk Partis og Frit Danmarks virksomhed 1939-1943/44*, København 2001, s. 629.

nelige med DKP's overordnede strategi, men omvendt var der også grænser for, hvor stort et spillerum hovedledelsen ønskede at tildele sine respektive underafdelinger. Så svaret på spørgsmålet om, hvor vidt Frit Danmarks Tjenestemandsgupper var instrument for DKP har to sider. Den ene side handler om, hvorvidt Tjenestemandsgupperne af DKP og Frit Danmark overhovedet var tiltænkt denne rolle. Den anden side handler om, hvordan de i så fald udfyldte denne rolle.

Når Frit Danmark var en kommunistisk dækorganisation, virker det logisk, at hensigten med oprettelsen af alle faggrupperne i Frit Danmarks regi skete som en del af den overordnede DKP'ske strategi. Det er derfor sandsynligt, at Tjenestemandsgupperne, der de første mange måneder balancerede mellem kommunistiske og socialdemokratiske synspunkter, i det mindste var tiltænkt en rolle som instrument for DKP. Til gengæld blev den rolle kun udfyldt i begrænset omfang.

Hans Snitker giver alligevel i sin bog om Frit Danmark læseren indtryk af, at Tjenestemandsgupperne og DKP var meget nært beslægtede. I et afsnit vedrørende de forskellige Frit Danmark-gruppers overvejelser om, hvordan den første efterkrigstids problemer burde løses, skriver han, at »I Tjenestemandsgruppens blad, Danske Tjenestemænd, fra marts 1944 finder man således et læserindlæg, der slår til lyd for, at man efter krigen udadtil opgiver den danske neutralitetspolitik og indadtil indleder en vidtgående økonomisk og social demokratiseringsproces for at skabe »et aktivt folkedemokrati«. Både forslagene og hele tankegangen ligger meget nær, hvad man finder i de debatoplæg, der udsendtes af det kommunistiske parti«³⁸. Ordene 'et aktivt folkedemokrati' stammer fra artiklen *Demokratiets aktivisering*, der blev bragt som et anonymt læserbrev. Snitker har ret i, at ordlyden nærmest er som taget ud af DKP's samtidige programskrifter, men han undlader at berette om samme indlægs passage midtvejs i artiklen, der netop eksplicit understreger, at indlægget kun må »betragtes som et personligt Indlæg i Diskussionen om Demokratiet efter Krigen«³⁹. Desuden snydes læseren af Snitkers afsnit for den ikke helt uvæsentlige oplysning om, at ordet folkedemokrati også udelukkende blev anvendt i en del af indlægget som redaktionen eksplicit ikke ønskede at vedkende sig. Snitker forbigår denne detalje, der netop er udtryk for, at Frit Danmarks Tjenestemandsgupper og DKP ikke trak på samme hammel.

38. Snitker 1977, s. 145.

39. *Danske Tjenestemænd*, nr. 5, marts 1944, s. 3.

Omvendt er der imidlertid heller ingen tvivl om, at den DKP'ske tankegang var repræsenteret i Tjenestemandsgrupperne. Det betød, at der langt fra altid var enighed om den fælles linie, og at der med jævne mellemrum opstod store interne uenigheder om *Danske Tjenestemænd's* profil, når de afgørende beslutninger skulle træffes. Viggo Kampmann har i den forbindelse berettet, at »som regel endte det med at Isi Grünbaum og jeg mødtes, hvor vi tog en mere eller mindre heftig munddrøftelse af, hvordan bladet skulle se ud«⁴⁰. Ofte står det dog uklart, hvem forfatterne af de enkelte artikler i *Danske Tjenestemænd* var. Grünbaum har senere oplyst, at han bl.a. stod bag artiklerne Dødsstraf for stikkere og landsforrædere (november 1944) og førnævnte *Demokratiets aktivisering*⁴¹. Ellers tilstræbte man, at også andre gruppemedlemmer skulle skrive eller indhente artikler fra folk, der var informeret om forskellige relevante emner. Eksempelvis blev senere statsminister Jens Otto Krag i 1944 engageret til med mellemrum at skrive artikler for *Danske Tjenestemænd*⁴². Herudover er de lettest identificerbare indlæg dem, der flere steder lægger sig op af stilen og tankegangen i nogle udsendte publikationer af Grünbaum. Her tænkes specielt på *Arbejderklassen og Krigen* fra juni 1944 (udgivet under pseudonymet Jens Grøn) og indholdet i det marxistiske hæfte *Clarté*, hvor Nogle grundbegreber i socialismens politiske økonomi (nr. 19, 1973) er sammenfaldende med dele af hans illegale artikler i *Danske Tjenestemænd*. Især *Arbejderklassen og Krigen* præges af samme retorik som man finder i flere af artiklerne i *Danske Tjenestemænd* (bl.a. i *Den økonomiske politik under departementschefstyret*, april 1944). Bogen udkom samtidig med, at Grünbaum stadig var meget aktiv i både Tjenestemandsgrupperne og i DKP og indeholdt en bemærkning i forordet om, at bogens indhold ikke har været genstand for kollektiv drøftelse og dermed skulle opfattes som et personligt bidrag⁴³. Og netop omkring dette tidspunkt begyndte de interne uoverensstemmelser i redaktionen hos *Danske Tjenestemænd* at dominere diskussionerne om den politiske linie. Bemærkningen i forordet var nok et forsøg på at forebygge uønskede diskussioner i såvel DKP som i Tjenestemand-

40. Interview med Viggo Kampmann, den 28. maj 1974, Det Kongelige Biblioteks båndsamling.

41. Jf. Isi Grünbaum: *Da mit hår blev grønt*, København 1984, s. 83 samt interview med Viggo Kampmann d. 28. maj, 1974. Det Kongelige Biblioteks båndsamling.

42. Krag var på det tidspunkt ansat som fuldmægtig i Direktoratet for Vareforsyning under Handelsministeriet og er den sandsynlige forfatter bag artiklen »Befolkningens Forsyninger – Kartoffelmisere«, der blev bragt i januar 1945. Se i øvrigt Jens Otto Krag: *Ung mand fra trediveerne*, København 1969, s. 178-179.

43. Isi Grünbaum: *Arbejderklassen og Krigen*, København 1944.

grupperne, der formentlig ikke delte bogens synspunkter og derfor ikke ønskede at blive tilskrevet disse af udenforstående. Det kommunistiske islæt i Danske Tjenestemænd levede således i høj grad i kraft af Isi Grünbaums indsats, men efterhånden måtte han lade sine kommentarer stå for egen regning. Det fremgik bl.a. af Demokratiets aktivisering, hvor man i lighed med DKP's senere fremsatte hensigtserklæringer i partiets efterkrigsprogram, *Folkets vilje – landets lov* fra slutningen af 1944, finder en række krav til demokratiet, iblandet en både forsvarspolitisk, en social og en økonomisk dimension. Artiklens omdrejningspunkt var som i Aksel Larsens retorik »folkets aktivitet« Igen uden det stod klart, om folkets flertal skulle være bestemmende på grundlag af enten flertalsprincippet og den almindelige valgret, eller på et andet mere totalitært grundlag. Med tvetydige formuleringer såede Grünbaum dermed tvivl om, hvor vidt han som kommunist ønskede en bevarelse af den parlamentariske styringskæde, der jo også dengang eksponerede den normative udmøntning af princippet om det repræsentative demokrati. Trods det udadtil gennemgående standpunkt om, at demokratiets redning lå i dets udfoldelse og ikke i dets beskæring, blev det ikke understreget, at et traditionelt demokratisk-parlamentarisk scenario var den vej man ønskede at gå. Artiklen gjorde det med andre ord ikke klart for læseren, hvilken styreform demokratiet definerede i denne sammenhæng. På den måde er *Demokratiets aktivisering*, som DKP's demokratibegreb, diffus og utydelig i sit konkrete budskab.

Når Viggo Kampmann senere påpegede, at de politiske uoverensstemmelser ind i mellem førte til heftige diskussioner mellem ham selv og Grünbaum, er der næppe tvivl om, at netop denne artikel har været et varmt emne. I dette tilfælde endte diskussionen med et kompromis, der sikrede artiklen antagelse i *Danske Tjenestemænd*, men altså ikke uden en tydelig understregning af, at indholdet ikke var et udtryk for den redaktionelle holdning. Andre artikler i *Danske Tjenestemænd* afspejler ligeledes et tydeligt kommunistisk islæt, som undertiden, men bestemt ikke konsekvent, prægede indholdet i bladet. Dette interne skisma mellem to forskellige politiske opfattelser, førte i slutningen af 1944 til et logisk og uundgåeligt brud. Den kommunistiske linie som Grünbaum ville føre igennem, var en linie som ikke blot Kampmann, men også Hans Topsøe-Jensen, Jørgen Bredsdorff og Florian Martensen-Larsen var meget imod. Hvor Michael Hartmann stod i denne sag er mere uklart⁴⁴. Under alle om-

44. Kampmann har oplyst, at Hartmann var en stærk tilhænger af Mogens Fog og som sådan søgte et kompromis mellem de to opfattelser, jf. interview med Viggo Kampmann, d. 28. maj, 1974, Det Kongelige Biblioteks båndsamling. Udsagnet støttes i øvrigt af det faktum,

stændigheder kom der i løbet af 1944 så megen uro i inderkredsen, at den selv indberettede til hovedledelsen af Frit Danmark, at man ønskede orden på tingene og en ledelse, der i højere grad var enig om, hvad der skulle ske i opløbet til den ventede befrielse⁴⁵. Der blev derfor omkring årsskiftet 1944/45 arrangeret et møde med Frit Danmarks Børge Houmann, som her blev orienteret om den tilspidsede situation. Få dage senere blev Kampmann sat stævne af to andre repræsentanter fra Frit Danmarks hovedledelse, Elias Bredsdorff og Teit Kærn, der kunne meddele, at Isi Grünbaum som følge af de mange uoverensstemmelser, var blevet flyttet til anden beskæftigelse inden for Frit Danmark⁴⁶. Dermed var stifteren kørt ud på et sidespor og i stedet blev Kampmann tildelt formandskabet. Tjenestemandsgrupeerne stod herefter som en mere homogen og stabil enhed, og det influerede også på indholdet i *Danske Tjenestemænd*, hvor det kommunistiske islæt endegyldigt forsvandt.

Opgøret om lederskabet markerede, at Frit Danmarks hovedledelse trods alt havde det sidste ord i selve organiseringen af Tjenestemandsgrupeerne. Mere væsentligt er det imidlertid at hæfte sig ved det forhold, at Frit Danmark i slutningen af 1944 hellere så Kampmann som leder frem for Grünbaum. Det kan skyldes flere årsager. For det første, at Frit Danmarks hovedledelse på det tidspunkt også oplevede samarbejdsvanskeligheder med den hidtidige formand. For da Mogens Fog i oktober 1944 blev arresteret af tyskerne og efterfølgende anbragt i Shellhuset, trådte anglicisten C.A. Bodelsen i hans sted som ordfører i Frit Danmark og som dettes repræsentant i Frihedsrådet. Det er ikke utænkeligt, at Bodelsens vikarieren – til Grünbaums ugunst – har trukket Frit Danmarks synspunkter mod den politiske midte. For det andet erkendte Frit Danmark måske nytteværdien i, at Tjenestemandsgrupeerne stod som en stabil og velfungerende enhed, når arbejdet i forbindelse med retsopgøret skulle indledes. Under alle omstændigheder signalerede Frit Danmarks præference i denne sag en vis realisme i den selvforståelse, der generelt prægede Tjenestemandsgrupeerne. En selvforståelse, der handlede om, at man ikke opfattede sig som et instrument i DKP's overordnede strategi.

at Michael Hartmann efter besættelsen blev kontorchef i Ministeriet for særlige anliggender, hvor Mogens Fog som Frit Danmarks repræsentant i Befrielsesregeringen netop var blevet minister.

45. Isi Grünbaum 1984, s. 80 og Kampmann 1971, s. 51.

46. Elias Bredsdorff: *Min egen kurs. Erindringer 1912-46*. København 1983, s. 199.

DANSKE TJENESTEMÆND

Nr. 5

Udgivet af Frit Danmarks Tjenestemandsgruppe

Marts 1944

DEDSSTRAF FOR ETIKKERE OG LANSKFORRIDERE!

I Besættelsestidens første Aar var det vel den overvejende Opfattelse her i Landet, at der ved Plademejsling af de Forbrydelser, der er begaaet i Besættelsestiden, ikke skulde anvendes strengere Straffarter end dem, der findes i vor normale Straffelovgivning, og at Dedsstraf altsaa ikke skulde komme til Anvendelse. Vi maatte være interesseret i et fastholdt dansk Straffesystem, som vi her i Landet kunde haabe var et tilbage.

HVAD SKAL VI GØRE MED DE KVAL-DEMOKRATISKE TJENESTEMÆND?

Naar denne Krig er slut og Nazityskland besejret, staar det endnu tilbage at vinde Friheden af de vigtigste Betingelser herfor er en saadan Reorganisering af Demokratiet, at dette bliver mere modstandskraftigt overfor fascistiske Angreb end Førkrigstidens Demokrati viste sig værlig Betydning, at den offentlige Administration, Statens og Kommunes, er i Haandene paa Folk, om hvis aktive Interesser for Demokratiet der ikke kan være tale.

Tjenestemændene og Invasionen.

Med de billige Landgang i Nordfrankrig nærmer den Tids sig, hvor ogsaa det danske Folk med Vaaben i Haand vil hjælpe vore allierede med at gøre op med den nazistiske Post. Under den Tidens danske Idag de Formationer af Landsmænd, der er rede til at ofre deres Liv for Danmarks Frihed. af gode Grunde maatte de Arbejde foregaa i det skjulte, dette er rigtigt og nødvendigt, men om af Ulemperne endelige Bofrielse maatte de være aktive og boldige heller Dette medfører en vis Passivisering. Det er vort Indtryk, at netop blandt Tjenestemændene er den Mening alt for udbredt, at vor Bofrielse alene maatte være store allierede Sag, med det Resultat, at man ser med nogen Skæppe paa det illegale Arbejde og i alt Fald langt fra yder den aktive Indsats, som man dog med Rette maatte vente af dem.

FOLKESTREJKENS OG TJENESTEMÆNDE.

Den Københavnske Folkestrejke fra Fredag d. 30. Juni til Tirsdag d. 4. Juli, der efterfulgtes af Støtteaktioner fra en Række af Landets store Købstæder, var en smukke Demonstration af vort danske Folks friaarne demokratiske Rækkerygghed. Det var ikke en aktion startet af en organiseret Ledelse for at opnaa bestemte Formaal, men hele Folkets spontane Reaktion imod den tyske Lovløshed, der i de lange Aar efter den 9. April 1940 havde spredt sig som en smigende Pest over Landet, havde taget rigtig Fart efter d. 29. August 1943, for sluttelig mod det meningsløse Udgangsforbud og Schalburgbanditternes Hængen at naa det Punkt, hvor det danske Folk som en Mand sagde Stop. - Først startet viste Folket sin demokratiske Disciplin saavel under Strejkens Forløb ved sin smukke gensidige Hjelpehed og Sammenhold og ved om med enkelte uventede Undtagelser at frige Frihedsraadets Opfordring til at undgaas væbnede Sammenstød som navnlig ved i fuld Mæghed at genoptage Arbejdet paa Frihedsraadets Opfordring, da det Punkt var naaet, hvor Strejken paa den ene Side kunde medføre Fare for en Videreudvikling til væbnet Kamp mellem Besættelsesmagten og de illegale væbnede Stykker, hvad der for enhver Pris

En forside af Frit Danmarks Tjenestemandsgruppers illegale blad Danske Tjenestemænd.

4. Mod befrielse og retsopgør

Efterhånden som den danske befolkning i sidste halvdel af 1944 mere og mere fornemmede krigens afslutning, blev Tjenestemandsgrupeerne i højere grad optaget af overvejelser vedrørende en reformering af især centraladministrationen. De nye tanker blev første gang præsenteret i den 30 sider store og principielle pjece *Tjenestemændene og Demokratiet*, der i et oplag på 10.000 stk. blev udsendt i april 1945, og som på mange områder fortsatte operationaliseringen af den offentlige etos. Som en del af demokratiseringsprocessen ønskede tjenestemændene, at efterkrigstidens politikere skulle gennemføre en omfattende reformering af den offentlige forvaltning. Hensynet til demokratiet blev efter deres opfattelse alt for ofte underordnet hensynet til individet. Man krævede bl.a., at den daværende fuldstændigt lukkede forvaltning – efter svensk forbillede – fik dokumentoffentlighed så presse og borgere kunne kontrollere, hvad der foregik i administrationen. Desuden blev der stillet krav om, at der blev oprettet en ombudsmandsinstitution til kontrol af, at forvaltningen efterlevede lovgivningen. Forvaltningen skulle ikke kontrollere sig selv, hvilket også var den bærende filosofi bag idéen om at løsrive de fire hovedrevisorater fra Finansministeriet og i stedet overføre dem til Rigsdagen. Kravet om offentlighed i forvaltningen levede i øvrigt videre i mange år efter besættelsen, indtil det delvist blev imødekommet med loven om offentlighed i forvaltningen af 1970. Ombudsmandsinstitutionen blev muliggjort ved ændringen af grundloven i 1953 og effektueret to år senere, og så sent som i 1991 blev rigsrevisionen underlagt Folketinget. Frit Danmarks Tjenestemandsgrupeer var således i høj grad med til at formulere en række af de forvaltningsmæssige tiltag, som blev realiseret i løbet af de følgende 50 år⁴⁷.

Derved gjorde man sig til fortalere for princippet om et repræsentativt, folkestyret demokrati og derved for en opretholdelse af den parlamentariske styringskæde. Ovennævnte pjece var et forsøg på at hindre embedsstandens reduktion til et værktøj uden autonomi. Med besættelsestiden som bagtæppe for debatten om fremtidens forvaltning tog Tjenestemandsgrupeerne teten i overvejelserne om demokratiets vilkår i administrationen⁴⁸. Efterkrigstidens diskussion om demokratisering blev dog in-

47. Tim Knudsen og Jesper Skov: »Embedsmænds rolle«, kronik i *Politiken*, 29. august 2001.

48. Tim Knudsen: *Offentlighed i det offentlige – Om historiens magt*. Magtudredningen. Århus 2003, s. 73.

den længe afløst af debatten om administrationens rationalisering. Så trods etableringen af en Forvaltningskommission i 1946, hvis kommissorium stort set var et udtræk af *Tjenestemændene og Demokratiet*, kom økonomiværdierne alligevel i det lange løb til at dominere demokrativærdierne. Alligevel kan det med en vis rimelighed fastslås, at det – i kraft af såvel det illegale blad som pjecen – ubevidst lykkedes at transformere den offentlige etos til praktisk handling.

Var man stoppet her, havde Frit Danmarks Tjenestemandsgrupper udgjort et skoleeksempel på, hvordan Lundquists idealtipe kan omsættes til virkelighed. Men det gjorde man ikke. For pjecen indeholdt endvidere et vidtgående afsnit om afskedigelse af de tjenestemænd, der angiveligt havde svigtet fællesskabets interesser. Grundtanken var, at personer der under besættelsen havde været medlem af et nazistisk parti eller en nazistisk organisation, hørte til i gruppen af tjenestemænd, der havde fejlet, og som derfor måtte afskediges uden pension og give plads til nye kræfter med en større demokratisk bevidsthed og ansvarsfølelse. Man gik så vidt som til at tale om et svigt, der gik imod ubestridelige og selvindlysende objektive garantier for demokratiet. I sig selv var der ikke tale om et angreb, der underminerede opfyldelsen af den offentlige etos, men rollen som demokratiets vogtere svigtes i konklusionerne af, hvilke handlinger der stred mod en demokratisk grundopfattelse. Under henvisning til Tjenestemandsloven formanede pjecen, at de uønskede tjenestemænd skulle opdeles i fire grupper med a) egentlige forbrydere, der havde gjort sig skyldige i landsforræderi⁴⁹, mord, vold osv., b) personer, der under besættelsen var medlem af nazistiske partier uden at kunne overbevises om deltagelse i forbrydelser, c) tjenestemænd, der af politisk indstilling viste sig som antidemokrater, men som meldte sig ud af nazistpartiet på et tidspunkt, og som aldrig gjorde sig skyldig i andet end offentligt at udtale sin antidemokratiske overbevisning, og endelig d) de upolitiske tjenestemænd, der havde alt for let ved at føje sig efter de nye herrer, dvs. besættelsesmagten. Derudover fokuserede *Tjenestemændene og Demokratiet* også på et opgør med de ledende tjenestemænd, dvs. departementschefer, styrelseschefer osv. Det blev fremhævet, at der udover et juridisk ansvar også tilkom de

49. I juridisk forstand forudsatte en anklage for landsforræderi imidlertid, at der herskede krig mellem mindst to stater. Umiddelbart ikke noget problem, for krig var vel netop hvad der gik for sig i Danmark under besættelsen. Lige bortset fra, at der i særtilfældet Danmark var tale om en fredsbesættelse. Rent juridisk blev fiktionen om, at Danmark ikke var i krig jo opretholdt og derfor var det – igen rent juridisk – dybt problematisk at tale om landsforræderi, ikke mindst i relation til Forræderiloven, der blev gennemført med tilbagevirkende kraft i forbindelse med retsopgøret.

ledende tjenestemænd et selvstændigt ansvar over for det danske demokrati i forholdet til tyskerne⁵⁰. Dette blev udgangspunktet for en gennemførelse af tjenestemandsopgøret, dog med den tilføjelse, at man – i modsætning til Frihedsrådets generelle holdning til det forestående retsopgør – ønskede at skelne mellem handlinger begået før og efter regeringens demission den 29. august 1943, idet man mente, at der i en række tilfælde før denne dato kunne henvises til, at man blot havde fulgt politikernes samarbejdende linie⁵¹.

5. Lov nr. 322 af 7. juli 1945 om oprettelsen af den ekstraordinære Tjenestemandsdømstol

På mange måder blev Frit Danmarks Tjenestemandsgupper den primære drivkraft i det forberedende lovarbejde, der allerede under besættelsen blev udført i forbindelse med oprettelsen af en ekstraordinær tjenestemandsdømstol, som skulle indgå i efterkrigstidens retsopgør⁵². Ifølge Mogens Fog var Kampmann den ledende kraft bag tjenestemandsopgøret⁵³, men også Hans Topsøe-Jensen var stærkt involveret i arbejdet. Resultatet kom en uge efter befrielsen i form af et »Udkast til lov om udrensning af tjenestemænd m.v.«, dateret den 12. maj 1945⁵⁴.

De retningslinier, der her blev skitseret, lændede sig i vidt omfang op af de kategorier af unationale tjenestemænd, som blev præsenteret i *Tjenestemændene og Demokratiet*. Udkastet opstillede fire kategorier af tjenestemænd, der skulle straffes såfremt de under besættelsen 1) havde været medlem af et nazistisk parti eller anden lignende organisation, som mod landets interesser havde samarbejdet med besættelsesmagten, 2) ved deres adfærd i eller udenfor tjenesten havde udvist uværdig national optræden, 3) havde ydet besættelsesmagten unødigt hjælp eller 4) uden for tje-

50. Pjecen *Tjenestemændene og Demokratiet*, april 1945, s. 17.

51. Grundprincippet i retsopgørets hovedlov – det såkaldte straffelovstillæg – var, at loven havde tilbagevirkende kraft regnet fra den 9. april 1940. Dog kunne det tilskrives formildende omstændigheder, hvis en handling før retsopgørets anden skæringsdato, den 29. august 1943, var gennemført i henhold til lov, ordre eller anvisning fra lovlig dansk myndighed.

52. Mogens Fog: *Efterskrift. 1904-45*, København 1976, s. 137.

53. Jf. referat af samtale mellem Mogens Fog og Ditlev Tamm den 30. august 1978. Referatet stammer fra den del af sidstnævntes arkiv, der vedrører hans bog om retsopgøret. Arkivet befinder sig på Retsvidenskabeligt Institut, København Universitet

54. Se i den forbindelse Hans Topsøe-Jensen: »Om Tjenestemandsudrensningen«, *Ugeskrift for Retsvæsen* 1945, afd. B, s. 257-259.

nesten havde haft samkvem med medlemmer af besættelsesmagten, der lå udenfor det såkaldt nødvendige. Det skulle altså i følge Tjenestemandsgrepperne være strafbart at være medlem af et ellers lovligt politisk parti. Argumentet var, at tjenestemændene stod i et særligt forhold til staten og holdningen var angiveligt, at det for enhver tjenestemand burde være indlysende, at tilslutning til et nazistisk parti, der arbejdede imod det grundlovsforankrede demokrati, var i strid med en tjenestemands naturlige pligt til at vise loyalitet overfor den danske stat og dens befolkning⁵⁵. Dette kontroversielle punkt adskilte udrensningen i administrationen fra det øvrige retsopgør.

Lovudkastet foreslog, at man oprettede en ekstraordinær tjenestemandsdømstol bestående af en dommer samt repræsentanter for centraladministrationen og for tjenestemandsgrepperne⁵⁶. Udkastet berørte også spørgsmålet om, hvilken skæringsdato, der skulle tages udgangspunkt i, samt i vurderingerne af de involverede tjenestemænds skyldighed. *Tjenestemændene og Demokratiet* argumenterede for, at der kunne være god grund til at se med mildere øjne på handlinger begået før regerings demission den 29. august 1943. Den holdning var som nævnt i klar modstrid med Frihedsrådets ytringer om, at den 9. april 1940 burde være skæringsdato og måske derfor ændrede man holdning i dette spørgsmål. I hvert fald står der i udkastet, at en tjenestemand ansat i stat eller kommune og tilhørende en af de tre ovennævnte kategorier »... fra og med den 9. April 1940 ... kan idømmes Bøde, Forsættelse til anden Tjeneste, Forflyttelse, Degradation eller Afskedigelse med eller uden Pension«⁵⁷. Tjenestemandsgrepperne rettede dermed ind efter Frihedsrådet, hvor Mogens Fog i følge eget udsagn havde overopsynet med Frit Danmarks Tjenestemandsgrepper⁵⁸. Det er derfor sandsynligvis ham, der har overbevist ikke mindst Viggo Kampmann om det rigtige i at vælge 9. april som skæringsdato.

Udkastet blev straks fremsendt til befrielsesregeringen, hvor den nyudnævnte justitsminister, landsretssagfører og medlem af modstandsorganisationen Ringen, Niels Busch-Jensen, drøftede dets indhold med kommunisten og juristen Carl Madsen, som var medlem af Frihedsrådets endnu

55. Hans Salicath: »Om tjenestemænds loyalitet overfor demokratiet«, *Nordisk Administrativ Tidsskrift*, 1945, s. 180.

56. Ditlev Tamm, 1984, bd. II, s. 516.

57. Jf. § 1, stk. 1 i Frit Danmarks Tjenestemandsgreppers *Udkast til lov om udrensning af tjenestemænd m.v.*, dateret den 12. maj 1945.

58. Jf. referat af samtale mellem Mogens Fog og Ditlev Tamm den 30. august 1978. Tamms arkiv.

eksisterende lovudvalg. Sidstnævnte kontaktede herefter Topsøe-Jensen og på et møde enedes man om, at et endeligt lovudkast – der nu repræsenterede den samlede modstandsbevægelse – skulle udarbejdes af et udvalg af tjenestemænd, der repræsenterede hver af de fire modstandsgrupperinger, DKP, Dansk Samling, Ringen og Frit Danmark⁵⁹. Sidstnævntes repræsentant var netop Topsøe-Jensen samt sekretær i Københavns kommune, Poul Kryger⁶⁰, mens Madsen var kommunisternes repræsentant. Dansk Samling og Ringen var repræsenteret ved henholdsvis kontorchef Niels Banke og ekspeditionssekretær Søren Gammelgaard-Jacobsen, begge ansat i Prisdirektoratet. Umiddelbart virker det logisk, at DKP, som på det tidspunkt nød en pæn del af befolkningens støtte, stod med en betydelig indflydelse i udvalgets interne diskussioner. Ditlev Tamm har dog påvist, at både Carl Madsen og Niels Busch-Jensen var uden afgørende gennemslagskraft i det eksterne spil med den samlede regering. Kun ganske få af førstnævntes vigtigste synspunkter blev således effektueret, da loven trådte i kraft⁶¹. Men heller ikke det samlede udvalg havde uindskrænket indflydelse. Eksempelvis ønskede man tjenestemandssudrensningen henlagt under Justitsministeriet og ikke Finansministeriet⁶². Forhåbningen var, at man i så fald gav tjenestemandssopgøret en mere udtalt karakter af strafferetlig forfølgelse, og desuden blev netop Busch-Jensen som modstandsmand mødt med større tillid end den rendyrkede politiker H.C. Hansen, der netop var blevet udpeget som finansminister. Tillid handlede i dette tilfælde om, hvem der kunne gennemføre de forestående tjenestemandssager med størst kraft, så skuffelsen var stor, da man både i udvalget og i Tjenestemandssgrupperne erfarede, at den følgende udarbejdelse blev henlagt under Finansministeriet, hvor tjenestemandssanliggerne da også traditionelt hørte hjemme. Modstandsbevægelsens indvendinger om, at retsopgøret overordnet set sorterede under Justitsministeriet, var derfor forgæves. Befrielsesregeringen foretrak H.C. Hansen. At mange politikere var mest trygge ved denne ordning, skal ses som et udtryk for, at de delte udvalgets opfattelse af, hvor tjenestemandssagerne ville

59. Brev af 19. maj 1945 fra Carl Madsen til Frode Jakobsen.

60. Ditlev Tamm, 1984, bd. II, s. 520.

61. I Frode Jakobsens arkiv, der opbevares på Rigsarkivet, findes en kopi af lovudkastet påført enkelte håndskrevne bemærkninger, der efter alt at dømme stammer fra Carl Madsen. Eksempelvis opregner loven de tjenestemænd, der »har været Medlem af et nazistisk Parti«. Denne sætning er med håndskrift tilføjet ordet »organisation«. Madsens udvidende tilføjelse blev taget til efterfølgelse og indskrevet i den endelige lov.

62. Jf. brev af 25. Maj 1945 fra Søren Gammelgaard-Jacobsen til Frode Jakobsen. Brevet forefindes i Frode Jakobsens arkiv på Rigsarkivet. Jeg har fundet en kopi i Tamms arkiv.

blive håndteret mest skånsomt, og at de netop derfor valgte en anden løsning. Da den endelige version blev vedtaget, kunne det til gengæld konstateres, at Finansministeriet i vidt omfang havde fulgt det oprindelige udkast af 12. maj, der altså først og fremmest var udarbejdet af Frit Danmarks Tjenestemandsgrupper⁶³. Lov nr. 322 af 7. juli 1945 om oprettelsen af en ekstraordinær tjenestemandsdomstol m.v. blev altså vedtaget blot to måneder efter Danmarks befrielse.

Derved lå det også endegyldigt fast, at udrensningen blandt tjenestemændene ville gå efter at ramme de personer, som stod registreret som medlem af et nazistisk parti. Dette punkt forårsagede flere gange både under og efter besættelsen, at loven og dermed hele tjenestemandsopgøret blev ramt af en omfattende kritik. Det skabte undren, at den lovhjæmmel til at sanktionere og afskedige tjenestemænd, der kunne findes i Tjenestemandslovens § 60, ikke blev taget i anvendelse⁶⁴. § 60 bestemte, at den tjenestemand, der afskediges fordi han har begået en i den offentlige mening vanærende handling, mister retten til pension. Man kunne uden problemer have holdt sig til Tjenestemandslovens almindelige regler. Det synes derfor oplagt, at andre end juridiske årsager foranledigede såvel lovsaberne som lovgiverne til at kriminalisere en tjenestemands grundlovs-sikrede ret til at tilhøre et lovligt stiftet parti, som f.eks. DNSAP. Fuldmægtig i Finansministeriet, Hans Degen, skrev i den forbindelse, at man ikke uden videre kunne »... antage, at det skulde være [nazi]Partiets menige Medlemmer bekendte hvorvidt der mellem Partiet (ved dets Ledelse eller enkelte Medlemmer) og Besættelsesmagten bestod et ulovligt og derfor strafbart Samarbejde«⁶⁵. Hans Topsøe-Jensen svarede kritikken med en bemærkning om, at »... en nazist, der med rette kan fremkomme med dette argument, maatte være saa aandssløv og naiv, at han allerede af den grund for længst var afskediget af statens tjeneste«⁶⁶. Ikke det mest overbevisende argument for, at udrensningen blandt tjenestemændene også ville gå efter at ramme personer der var medlem af et lovligt politisk parti. Det er trods alt sagen uvedkommende, hvorvidt det var visse personers politiske smalsporethed, der hindrede dem i at indse nødvendigheden af i tide at bryde med deres politiske fortid. Topsøe-Jensen undlod da også at kommentere det forhold, at loven indeholdt bestemmelser, der var i

63. Tamm 1984, bd. II, s. 520.

64. Se Salicath 1945, s. 173-194.

65. Hans Degen: »Nogle Bemærkninger vedrørende Loven om Oprettelse af en ekstraordinær Tjenestemands-domstol m.v.«, *Ugeskrift for Retsvæsen*, 1945 B, s. 208.

66. Hans Topsøe-Jensen 1945, s. 258.

strid med grundloven. Et forhold disse velkvalificerede folk næppe var uvidende om.

Lov nr. 322 er derfor et eksempel på, hvor problematisk det kan være, når personer eller grupper med et stort politisk engagement bedriver jura. Selv stor faglig kompetence kan som regel domineres af dedikerede personlige præferencer, hvilket syntes at have været tilfældet for Hans Topsøe-Jensen, der fra alle sider betegnes som en særdeles kompetent jurist. Tjenestemandsgruupperne svigtede derfor i dette tilfælde Lundquists handlingsetik og dermed den offentlige etos' demokrativærdier, idet man i arbejdet med lovforslaget slet ikke levede op til det moralske ansvar, der følger indsigten i, at loven kriminaliserede personer på baggrund af et lovligt forhold.

Udrensningsloven blev dog gennemført, og i naturlig forlængelse af tjenestemandsdømstolens oprettelse blev der i løbet af befrielsessommeren iværksat en række tiltag, der skulle bidrage til afviklingen af retsopgøret. Frit Danmarks Tjenestemandsgruupper fortsatte derfor som en legal forening sit virke i den første efterkrigstid og derfor blev der i november 1945 afholdt en uformel, stiftende generalforsamling. Allerede nogle uger før vedtagelsen af lov nr. 322 blev der dog taget initiativ til oprettelsen af et fællesudvalg, der skulle modtage, registrere og videregive indberetninger om tjenestemænd, der angiveligt havde gjort sig skyldig i uværdig national optræden. I begyndelsen af juni måned afholdt man derfor et møde med deltagelse af ca. 60 tillidsmænd fra en række forskellige administrationsgrene under såvel stat som kommune, som under krigen i forskelligt omfang havde stået i forbindelse med Tjenestemandsgruupperne. Her endes man om at oprette et fællesudvalg, der blev konstitueret den 20. juni og som skulle tjene opgøret med de unationale tjenestemænd. Det er ikke meget, vi yderligere ved om de 60 tillidsmænd, men de har sandsynligvis været en del af den folkelige basis i den offentlige administration, der støttede modstandsarbejdet Tjenestemandsgruupperne.

I en redegørelse, der mest minder om et udkast til en pjece eller en folder, orienterede Hans Topsøe-Jensen en måned senere om tjenestemandstandens ønske om en retfærdig udrensning samt om det konstituerede fællesudvalg, der blev kendt som Tjenestemændenes Udrensningsudvalg⁶⁷. Udvalget talte 17 mand, og af Tjenestemandsgruuppernes medlem-

67. Jf. bl.a. en artikel i *Land og Folk*, den 20. september 1945, der i øvrigt med en vis overdriivelse tillagde Frit Danmarks Tjenestemandsgruupper hele æren for udfærdigelsen af lovforslaget vedrørende udrensning af unationale tjenestemænd.

mer deltog Viggo Kampmann, Hans Topsøe-Jensen, Michael Hartmann og Jørgen Bredsdorff, der alle repræsenterede centraladministrationen, samt Flemming Teisen og Erling Pedersen, der begge var ansat i Københavns kommune⁶⁸. Topsøe-Jensen fremhævede endvidere en tilfredshed med, at lov nr. 322 »... paa saa mange Punkter følger det af Grupperne udarbejdede Lovforslag«⁶⁹. Fællesudvalget gik straks i gang med at anmode samtlige tjenestemænd om bistand i arbejdet med at indberette oplysninger. Dernæst skulle sagerne mod danske tjenestemænd, som Jørgen Jensen på vegne af Tjenestemandsgupperne både under og efter besættelsen modtog indberetninger om, så behandles. Opgaven bestod derefter i at overbringe auditøren ved tjenestemandsdømstolen det indgåede materiale, for at man gennem en systematisk og ensartet behandling af alle tjenestemandssagerne kunne opfylde ambitionen om en tjenestemandsstand, der kun talte ukompromitterede ansatte som befolkningen kunne have tilid til⁷⁰.

Som bekendt forløb det følelsesladede tjenestemandssopgør alligevel ikke problemfrit. Auditøren blev forelagt knap 1.100 sager, hvoraf omkring 600 førte til tiltalerejsning. Godt 300 tjenestemænd blev afskediget, ca. 100 blev mødt med en mildere sanktion, mens ca. 200 sager førte til frifindelse⁷¹. I løbet af efteråret 1945 opstod imidlertid flere sager, hvor tjenestemandsdømstolens afgørelser syntes at have været på kanten af, hvad der kunne inddrages under lovens område. Derfor blev der på Rigsdagen forgæves fremført ønske om at lade dømstolens afgørelser efterprøve af en højere juridisk instans. Det fik den konsekvens, at fuldbyrdelsen af en række af tjenestemandsdømstolens kendelser blev udskudt i nogle måneder, hvilket utvivlsomt var til stor fordel for de anklagede. Kritikken af udrensningslovene – og dermed indirekte af det arbejde Frit Danmarks Tjenestemandsgupper leverede i den forbindelse – fortsatte imidlertid og kan føres helt frem til i dag, men i mange år efter besættelsen blev det nærmest anset for unationalt at kritisere retsopgøret. En holdning der – da den politiske og folkelige interesse fortonede sig –

68. En komplet medlemsliste kan findes i bilagssektionen til mit speciale.

69. Jf. skrivelse af 20. juli 1945 fra Hans Topsøe-Jensen. Mogens Fogs arkiv på Rigsarkivet. Artiklen blev også bragt i Frit Danmark den 27. juli 1945.

70. Hans Topsøe-Jensen var egentlig blevet tilbudt stillingen som auditør for tjenestemandsdømstolen, men han afslog med henvisning til, at hans engagement i det lovforberedende arbejde i Frit Danmarks Tjenestemandsgupper, kunne svække tilliden til hans objektivitet. Topsøe-Jensens svar forekommer indlysende fornuftigt og man kan undre sig over, at han overhovedet blev overvejet som en mulighed. Tamm 1984, bd. II, s. 529.

71. Tamm 1984, bd. II, s. 580.

ikke blev afløst af en bearbejdning eller en revision, men af tavshed. Kritikken handlede (og handler) især om udrensningslovenes brud på hidtil anerkendte retsprincipper og for tjenestemandsdømstolens vedkommende om den uforholdsmæssige hårdhed, der blev udvist i starten af retsopgøret.

På et heuristisk plan er Lundquists teoretiske overvejelser med til at anskueliggøre de aspekter og mønstre, der karakteriserede Frit Danmarks Tjenestemandsgupper. Opfyldelsen af den offentlige etos skete først og fremmest på baggrund af pjecen *Tjenestemændene og Demokratiet*, og delvist via *Danske Tjenestemænd*. Begge kilder markerer eksempler på tjenestemændenes stillingtagen og kollektive moralske ansvarsforpligtigelse over for samfundet og dets borgere. Omvendt svigtes handlingsetikken og demokrativærdierne i arbejdet med lov nr. 322 i en grad, der giver den initierende opsang til de kollegaer, der lod hånt om demokratiet, en hul klang. Men besættelsestidens valg skal selvfølgelig ses i datidens optik. Store dele af den danske befolkning var under befrielsessommeren præget af en særlig opstemthed, der inkluderede en iver i opgøret med dem, der havde trådt ved siden af under besættelsen. Det er også i lyset af denne særlige stemning, man skal vurdere Tjenestemandsguppernes indsats.

En indsats, der fortsatte i nogle få år efter befrielsen. Den legale version af Frit Danmarks Tjenestemandsgupper havde som erklæret mål at fortsætte den illegale sammenslutnings arbejde. Viggo Kampmann skrev i december 1945 i datidens DJØF-blad *Samraadet*, at man ville virke for en demokratisering af den offentlige administration⁷². Desuden fremhævede han spørgsmålet om, hvordan offentlighed i forvaltningen kunne fremmes. Fællesledelsen udsendte herefter – i december 1945 – folderen *Henvendelse til alle beskæftigede inden for Stat, Kommuner og koncessionerede Virksomheder*, der redegjorde for reformønskerne. Flere af de idéer, der opstod allerede under besættelsen, f.eks. om oprettelsen af en ombudsmandsinstitution for Rigsdagen og rigsrevisionens løsrivelse fra det ministerielle område, har som nævnt trukket dybe spor i de seneste 50 års forvaltningshistorie. Disse tanker blev i marts 1946 yderligere konkretiseret i en kronikrække i *Information*, der fulgte temaet om demokratiseringen af den udøvende magt op. Her fremlagde ikke blot Viggo Kampmann, men også Jørgen Bredsdorff og Florian Martensen-Larsen i udvidet form

72. Viggo Kampmann: »En Tjenestemandsgruppe under Landsorganisationen Frit Danmark«, *Samraadet*, nr. 12/45, s. 63-64.

det, der under besættelsen havde været Tjenestemandsgruppernes hovedsynspunkter vedrørende administrationen⁷³.

Nutidens embedsmænd kunne på flere områder lære en hel del af drivkræfterne bag Frit Danmarks Tjenestemandsgupper. Grünbaum, Kampmann og de øvrige medlemmer af inderkredsen skal æres for deres samfundsmæssige engagement og ansvarsfølelse, men også bebrejdes manglen på besindighed i forbindelse med tjenestemandsudrensningen, der tilsidesatte netop de demokratiske værdier, man i sensommeren 1943 var trådt i karakter for at forsvare. Historien har da også i et vist omfang fældet sin dom over retsopgørets indre substans, men som Poul Andersen har påpeget, hjælper det ikke de personer, der måtte lide under udrensningens hårdhed – og for de ansvarlige var pinen jo kun moralsk⁷⁴.

Summary

Jesper Skov: The Civil Servant's Ethos. The Free Denmark's Groups of Civil Service Employees«and the retsopgøret 1943-45

»The Free Denmark's Groups of Civil Service Employees« (Frit Danmarks Tjenestemandsgupper) were established shortly after the decisive 29th of August 1943. To the resistance movement in general it was a huge disappointment to see the collaboration continued on an administrative level and as a consequence »The Free Denmark's groups of civil service employees« came to life. Led by the communist Isi Grünbaum supported by the Social Democrat and later Prime Minister Viggo Kampmann, the groups of civil service employees wanted to mobilize resistance among colleagues in the central administration itself and, on a minor scale, in the city government of Copenhagen. In the earlier part of the period things worked out fine. But soon in 1944 internal disagreements between Grünbaum and Kampmann grew bigger and before the end of the year, »The Free Denmark« – a mainly communist organisation – had removed the first from the groups of civil service employees and installed the latter as new leader.

73. Jørgen Bredsdorff: »Forvaltning under demokratisk kontrol«, kronik i *Information*, 27. marts 1946, Viggo Kampmann: »Kan demokratiet befæstes inden for Administrationen?«, kronik i *Information*, 25. marts 1946 og Florian Martensen-Larsen: »Mere søgelys på forvaltningen«, kronik i *Information*, d. 28. marts 1946.

74. Poul Andersen: »Bør Udrensningen skrives i Glemmebogen?«, *Højskolebladet*, 17. september, 1959, s. 590-592.

In the fall of 1945, all political parties together with the triumphant resistance movement, demanded an immediate, swift and thorough purge of those citizens who had defected the national cause during the war. Popular emotions ran high, demanding draconian punishments of any traitor, any offender of the national cause. It was as if a wave of public rage swept through the formerly occupied countries demanding a heavy cleansing of society before normal policies could be pursued. Therefore a trial of collaborators were prepared and later carried out. In writing one of the laws, Viggo Kampmann and other members of the groups of civil servants employees played an important role in the trial against their so called unnational colleagues.

To this day their struggle for justice and freedom stands as an unique effort among civil servants to improve the state of the democracy. But a closer look on the law concerning the trial against civil service collaborators, shows a violation of the general constitution, which on a moral level partly dismantles their efforts to defend democratic values. By punishing Danish members of any Nazi political party just for being members, the court at the same time punished members of a legal political organisation. Responsible and competent civil servants were probably carried away by the strong popular emotions and thereby violating the same values they always took pride in defending.

Den glemte periferi og de glemte korstog

Grønland og korstogene 1400-1536¹

Af Janus Møller Jensen

De danskes Vei til Roes og Magt
Sortladne Hav²

Grønland sættes sjældent i forbindelse med korstogsbevægelsen. På den ene side er det ganske forståeligt. Generelt har den danske historiografi set noget skævt til korstogsinstitutionen, denne maskerade, der ikke gik ud på at omvende nogen til Kristendommen, men på at røve og plyndre. Så hvem skulle man dog føre korstog mod på Grønland? Når man dertil lægger, at det skulle være foregået i 1400- og 1500-tallet, synes ideen måske helt urimelig, da man traditionelt har ment, at korstogstiden for længst var ophørt på det tidspunkt. Desuden var forbindelsen med de gamle norrøne bosættelser på Grønland netop i 1400-tallet blevet afbrudt og bosættelserne enten uddøde eller måske mere korrekt forladt. På den anden side er der flere tvingende grunde til, at man netop burde forsøge at inddrage Grønland i korstogenes historie. Korstogsbegrebet er blevet udvidet både kronologisk og geografisk, hvilket har medført en øget interesse for studiet af korstog i den latinske kristendoms grænseegne – heriblandt ikke mindst i Skandinavien – samt i senmiddelal-

1. Oprindeligt holdt som foredrag på seminaret Land og By, Osby, Sverige, oktober 2003. Indledende betragtninger over korstog i senmiddelalderens Skandinavien og korstog til Grønland indgår også i min artikel »Fra korstog til religionskrig? Korstogstanken i Skandinavien 1400-1600«, i *Konge, adel og militærmagt, 1400-1600*, red. Knut. P. L. Arstad, Forsvarsmuseets småskrifter, 39, Oslo 2004. En stor tak skal rettes til Jette Arneborg, Lars Bisgaard og John H. Lind for gode råd undervejs. I nærværende artikel vil blive benyttet flg. ofte forekommende forkortelser:

AP: *Acta Pontificum Danica. Aktstykker vedrørende Danmark 1316-1536*, red. L. Moltesen, Alfred Krarup & Johannes Lindbæk, 7 bd., København 1904-43.

DD: *Diplomatarium Danicum*, red. C. A. Christensen et al., 1. rk., bd. Iff, København 1957ff.

DN: *Diplomatarium Norvegicum*, red. C. C. A. Lange et al., 21 bd., Kristiania 1847-1976.

GHM: *Grønlands Historiske Mindesmærker*, red. Finn Magnussen et al., 3 bd., København 1838-45.

MoG: *Meddelelser om Grønland*.

2. Indledningsordene i GHM, I:iii. Det er den helt grundlæggende kildesamling, men kommentarerne skal benyttes med nogen forsigtighed. Jf. Jette Arneborg, »Nordboarkæologiens historie – og fremtid«, *Grønland*, 37 (1989), s. 121-37 og eksempelvis n. 35 nedenfor.

deren. Grønland – Tåkeheimen, som Fridtjof Nansen malerisk kaldte det³ – lå placeret på verdens yderste rand, hvor is og tåge herskede, og hvor mærkelige søuhyrer tumlede sig i bølgerne. Så hvis periferi og korstog har noget med hinanden at gøre, burde man oplagt se nærmere efter her. Ikke mindst fordi Grønland var en grænse til hedenskabets. Denne grænse var både virkelig og forestillet, men fik i senmiddelalderen stor betydning. Selvom tågen tætnedes om de grønlandske kyster i løbet af 1400 og 1500-tallet, og der ikke længere var tale om en permanent bosættelse eller forbindelse, blev det ikke til et uigennemtrængeligt mørke. Skibe vedblev at lande på de grønlandske kyster både ved uheld og af egen fri vilje. Dog ikke nødvendigvis fra Norden, selvom der både i Norge og i Danmark var stærke kræfter på spil for at vinde det tabte tilbage. Det må imidlertid sættes ind i en større kontekst, der viser, at disse bestræbelser blev opfattet og legitimeret som korstog. Formålet med denne artikel er at vise, at der derfor er al mulig grund til at få Grønland placeret inden for rammerne af den generelle korstogsbevægelse, og at der særligt i perioden fra 1400 indtil Reformationen i 1536 blev ført eller planlagt deciderede danske korstog mod hedenskabets på Grønland.

1. Den glemte periferi

En undersøgelse af Grønland og korstogene vil naturligt skulle ses i relation til spørgsmålet om tilstedeværelsen af en kristen bosættelse – ikke mindst ud fra en betragtning om Grønland som kristen periferi og grænse til hedenskabets. Almindeligvis har man betragtet de nordiske bosættelser på Grønland som beboet frem til omkring år 1500, først og fremmest baseret på arkæologiske fund af beklædningsgenstande.⁴ Nye analyser af fundmaterialet peger imidlertid snarere på første halvdel af 1400-tallet for bosættelsernes affolkning.⁵ Selvom det primært er perioden efter bosæt-

3. Fridtjof Nansen, *Nord i Tåkeheimen*, Kristiania 1911.

4. Poul Nørlund, »Buried Norsemen at Herjolfsnes. An Archeological and Historical Study«, *MoG*, 67, København 1927, s. 1-270. For generelle fremstillinger af Grønlands historie i middelalderen se Daniel Bruun, *Erik den Røde og Nordbokolonierne i Grønland*, 2. udg., København 1931; Poul Nørlund, *De gamle nordbobygder ved Verdens ende. Skildringer fra Grønlands middelalder*, København 1967 (opr. 1934); Knud J. Krogh, *Erik den Rødes Grønland*, 2. udg., København 1982; Finn Gad, *Grønlands Historie*, bd. 1: *Indtil 1700*, København 1967; Jette Arneborg, »Vikingerne i Nordatlanten. De nordiske samfund i Island og Grønland og Europa«, i *Norden og Europa i vikingetid og tidlig middelalder*, red. Niels Lund, København 1993, s. 179-94.

5. Else Østergård, *Som syet til jorden. Tekstifund fra det norrøne Grønland*, Århus 2003; Jette Arneborg, »Burgunderhuer, baskere og døde nordboer i Herjolfsnæs, Grønland«, *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1996, s. 75-83. Den sidste efterretning om nordboerne i Grønland i de skriftlige kilder er omtale af et bryllup i 1408, som lyses i Island i 1409, og som tilstedeværende senere bevidner i 1414 og 1424, *GHM*, 3:145-50, 151-54 og 155-58 (nr. 49, 52 og 57).

telsernes affolkning, der skal behandles nærmere her, vil spørgsmålet om den tidligere periode indledningsvist blive taget op, både fordi det kunne være et oplæg til at få inddraget det sparsomme kildemateriale i debatten om korstogsbevægelsens indflydelse i *hele* den skandinaviske kulturkreds, og fordi bosættelsernes undergang allerede i samtiden blev sat i forbindelse med hedningenes angreb i Grønland. Det vil derfor være naturligt også at se nærmere på forudsætningerne for denne antagelse.

Det første spørgsmål er naturligvis, om der deltog folk fra Grønland i korstogene i det øvrige Europa? Der kan ikke herske tvivl om, at korstog og pilgrimsrejser til Jerusalem var en almindelig praksis blandt skandinaverne i Nordatlanten. Fra Norge, Orkneyøerne og Island deltog hele flåder i korstogene, og forbindelsen mellem landene var tæt og miljøerne meget ens.⁶ Det er vel nærmest utænkeligt, at der blandt de nordiske korstogsflåder ikke har befundet sig folk fra Grønland, men de optræder ikke direkte i kilderne. Enkelte pilgrimsrejser af grønlændere til Rom omtales, og en enkelt islandsk pilgrim fra Jerusalem drev i 1385 i land på Grønland, hvor han formodentligt har fortalt og fremvist de mange »helgen-historier og relikvier«, han bragte med hjem fra sin rejse – hvis historien altså står til troende.⁷

På et andet område har korstogsbevægelsen haft en meget reel indflydelse på det grønlandske samfund. De korstogsskatter, der blev udskrevet og indsamlet i 1200- og 1300-tallet i Skandinavien, blev også indsamlet i

6. Nogle enkelte eksempler er Jarl Håkon af Orkney i 1120'erne, Jarl Rognval af Orkney og Erling Skakkens korstog i 1150'erne, jf. *Orkneyinga saga*, red. Finnbogi Gudmundsson, Íslenzk fornrit, 34, Reykjavík 1965, kap. 86-90; *Magnúss saga skemmrí*, i *Orkneyinga saga*, s. 309-32 (jf. engelsk oversættelse af denne: *Magnus' Saga. The Life of St Magnus of Orkney 1075-1116*, red. H. Palsson & P. Edwards, Oxford 1987). Jf. Haki Antonsson, »Insigne Crucis: A European Motif in a Nordic Setting«, i *The North Sea World in the Middle Ages. Studies in the Cultural History of North-Western Europe*, red. Thomas R. Liszka & Lorna E. M. Walker, Dublin 2001, s. 15-32; Gary B. Doxey, »Norwegian Crusaders and the Balearic Islands«, *Scandinavian Studies*, 68 (1996), s. 139-60; Ingrid De Geer, *Earl, Saint, Bishop, Skald – and Music. The Orkney Earldom of the Twelfth Century. A Musiological Study*, Uppsala 1985, s. 89; John H. Lind, »De russiske ægteskaber. Dynasti- og alliancepolitik i 1130'ernes danske borgerkrig«, *Historisk Tidsskrift*, 92 (1992), s. 225-263, her s. 238-42. *Orkneyinga saga* fortæller om en yderligere pilgrimsfærd til Jerusalem (»hann for ut í Jórslaheim«), kap. 54, s. 117.

7. GHM, 3:35 og 435-41. Bjørn Jorsalafarer havde været i Rom to gange før sin Jerusalemrejse. Historien stammer fra den såkaldte *Grænlands annál* samlet i Island o. 1623, hvor den angives at stamme fra en nu tabt rejsebog, men teksten kan ikke spores længere tilbage end anden halvdel af 1500-tallet, jf. Ólafur Halldórsson, *Grænland í midelaldaritum*, Reykjavík 1978, s. 44-46, 242-53. I begyndelsen af 1000-tallet blev to grønlændere omvendt i Hedeby og drog på pilgrimsrejse til Rom, men vendte ikke tilbage, GHM, 2:605. Biskop Jon af Gardar drog på pilgrimsrejse til Rom mellem 1203 og 1209, GHM, 2:765 og 3:9.

Grønland. I 1274 blev der på konciliet i Lyon vedtaget en korstogstiende af gejstligheden, der skulle bidrage til omkostningerne ved at udruste et nyt stort korstog til hjælp for det Hellige Land. Skriftefædre skulle pålægge syndere at give pengebidrag til korstog som bod, ligesom præsterne i kirkerne skulle opfordre til at give pengebidrag til korstoget til syndernes forladelse under messen. Alle verdslige autoriteter fra konger og fyrster nedefter skulle opfordre deres undersåtter til at donere penge årligt, så ingen kunne undskylde sig for denne skat eller ville blive udelukket fra nåden.⁸ Blandt deltagerne på konciliet var Biskop Jon II af Trondheim. På grund af de farer han mødte på sin hjemrejse, kom han sent hjem til sit ærkesæde, hvorfor paven tilstod ham, at tiendeindsamlingen først skulle træde i kraft et år senere end planlagt. I 1276 fik Jon tilladelse til at indsamle denne skat på Grønland over fem år, pga. den vanskelige sejlads og Grønlands fjerne placering.⁹ Skatten blev indsamlet, men blev deponeret ved ærkesædet og hos underkolektorerne, da Jon måtte forlade landet i 1282 pga. en konflikt med Kong Erik Magnussen af Norge. Sådan stod sagerne, indtil kapellanen Huguicio blev udnævnt til pavelig legat i 1287 med bemyndigelse til at indsamle tienden.¹⁰ I 1282 havde pave Martin IV dog givet tilladelse til, at ærkebiskoppen af Nidaros måtte omsætte den indsamlede korstogstiende fra Island, Færøerne og Grønland til guld og sølv, da huder, sælskind og hvalrostænder kun dårligt kunne sendes til Rom.¹¹ Kong Erik var særdeles modvillig, og måtte flere gange opfordres til ikke at stille sig i vejen for indsamlingen eller forhindre, at det indsamlede måtte føres ud af landet.¹²

Indsamling af korstogstiende og prædiken af korstog var et stadigt tilbagevendende fænomen i Skandinavien helt frem til Reformationen.¹³ Det Hellige Land gik tabt i 1291, men at det var tabt for altid kunne man ikke vide, og der blev gentagne gange fremlagt planer for dets tilbageero-

8. *Conciliorum oecumenicorum decreta*, red. Joseph Alberigo, 3. udg, Bologna 1973, s. 309-11.

9. DN 6:35-36 (nr. 36). Uddrag GHM, 3:90-91 (nr. 13).

10. GHM, 3:93-94 (nr. 16). Jf. DN, 1:67-70, 71 (nr. 75, 78).

11. DN, 1:64 (nr. 71).

12. DN, 1:64-65, 70-71 (nr. 72, 77); DN, 17:15 (nr. 14). Jf. Norman Housley, »The Crusading Movement, 1274-1700«, i *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, red. Jonathan Riley-Smith, Oxford 1995, s. 260-93, her s. 265-67.

13. Kurt Villads Jensen, »Korstogstanken i dansk senmiddelalder«, i *Danmark og Europa i senmiddelalderen*, red. Per Ingesman & Bjørn Poulsen, Århus 2000, s. 39-63. Jf. Johannes Lindbæk, *Pavernes Forhold til Danmark under Kongerne Kristiern I og Hans*, København 1907; L. J. Moltesen, *De avignonske Pavers Forhold til Danmark*, København 1896.

bring.¹⁴ Ved koncilet i Vienne i 1311-12 var hovedpunkterne retssagen mod Tempelherrerne og planerne for et nyt korstog. Der blev udskrevet en ny seksårstiende til brug for kampen mod troens fjender og et nyt korstog, der skulle tilbageerobre det Hellige Land.¹⁵ Denne seksårstiende »til hjælp for de Kristne paa den anden Side Havet, som plages grusomt af de Vantro« blev indsamlet i hele Norden.¹⁶ I 1326 var Johannes de Serone og Bertrand de Ortolis blevet udnævnt til pavelige legater og indsamlere af korstogstien i Norge og Sverige.¹⁷ De modtog tienden fra Grønland i hvalrostænder, som flamske købmænd omsatte til kontanter, der kunne bruges til korstoget.¹⁸ I 1326 ansøgte man fra norsk side om få andel af korstogstien til at føre korstog mod de kætterske russere og deres forbundsfæller, de hedenske karelere, og Kong Magnus Smek blev bevilget halvdelen eller en tredjedel af det indsamlede af paven.¹⁹ I 1327 understregede paven, at der kun var tale om *en vis del* og ikke *hele* korstogstien,²⁰ hvad kongen synes at have bøjet sig for. Kongen aflagde i hvert fald et nøje regnskab, og blandt de indsamlede summer fra kongens riger nævntes også tienden fra Grønland, der modsvarede den sum penge, som hvalrostænderne i 1327 havde indbragt på det europæiske marked.²¹ Der var tilsyneladende fore-

14. Antony Leopold, *How to Recover the Holy Land. The Crusade Proposals of the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Aldershot 2000; Sylvia Schein, *Fideles Crucis. The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land 1274-1314*, Oxford 1991; Christopher J. Tyerman, »The Holy Land and the Crusades of the Thirteenth and Fourteenth Centuries«, i *Crusade and Settlement: Papers read at the First Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East and Presented to R. C. Smail*, red. Peter W. Edbury, Cardiff 1985, s. 105-112; Christopher J. Tyerman, »Sed Nihil Fecit? The Last Capetians and the Recovery of the Holy Land«, i *War and Government in the Middle Ages. Essays in Honour of J. O. Prestwich*, red. John Gillingham & J. C. Holt, Woodbridge 1984, s. 170-81.

15. *Conciliarum oecumenicorum decreta*, s. 336-60.

16. I Danmark, DD 2. rk., 9:23-25 (nr. 27-29); DD 2. rk., 10:145-51, 215-17 og 218-19 (nr. 139-46, 226 og 228-29). Det indsamlede i Sverige blev det i 1323 pålagt Johanniterprien i Eskilstuna at overføre til Danmark, DD 2. rk., 9:8 (nr. 10). For Norge jf. DN, 6:119-29, 137-38 og 140-43 (nr. 112-18, 123 og 126-27). Jf. Norman Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades, 1305-1378*, Oxford 1986.

17. DN, 6:120-21 (nr. 112).

18. GHM, 3:112-13 (nr. 27). Hvalrostænder og skind betegnes som de vigtigste grønlandske produkter i Kongespejlet (GHM 3:326-27). Se om handel og hvalrostænder, Arneborg 1993, s. 181 og Else Roesdahl, *Hvalrostand, elfenben og nordboerne i Grønland*, Odense 1995.

19. DN, 6:121-23 (nr. 113); *Samlinger til det Norske Folks Sprog og Historie*, 6 bd., Christiania 1833-39, 5:551-53.

20. DN, 6:146 (nr. 129).

21. *Diplomatarium Suecanum*, red. Bror Emil Hildebrand et al., 9 bd., Stockholm 1829-2000, 5:70-73 (nr. 2675). Uddrag i GHM, 3:113-14 (nr. 28) og referat i P. F. Suhm, *Historie af Danmark*, 14 bd., København 1782-1828, 12:173-74.

gået en mere effektiv indsamling på Grønland end eksempelvis i Jylland, hvor det gik meget trægt med at få samlet korstogstienden ind.²² Således endte grønlandske hvalrostænder, efter at være blevet omsat til kontanter af flamske købmænd, som finansiering af korstog mod kristendommens fjender både i Nordnorge og så langt væk som i det Hellige Land.

Fik korstogsbevægelsen indflydelse på Nordboernes møde med hedenske folk af eskimoisk eller indiansk oprindelse, som de med en fællesbetegnelse kaldte skrællinger, i Nordamerika eller Grønland? Det er naturligvis rigtigt, at de første folk på Grønland formodentligt for størstedelens vedkommende selv var hedninge, men kirken var med fra første færd. Blandt de skibe, der fulgte med Erik den Røde til Grønland i 986, var i hvert fald mindst en kristen mand, der digtede et kvad om rejsen. Sagaerne fortæller, at Eriks søn, Leif, tog imod kristendommen i Norge af Olav den Hellige og indvilligede i at arbejde for at omvende grønlanderne.²³ Erik selv var ikke meget for den nye tro. Hans hustru blev derimod kristen og byggede en lille kirke ved deres store gård, Bratthalid. Hun nægtede Erik adgang til sovekammeret, førend han havde omvendt sig. Som sagaen siger: »Det var ham meget imod«.²⁴ Første gang Grønland optræder i pavelige buller er i 1053 og 1055, hvor det nævnes som ærkesædet Hamborg-Bremens missionsmark, og Adam af Bremen fortæller ligefrem om missionærer fra ærkesædet til Grønland.²⁵ Det er klart, at omtalen af Grønland i diplomerne og Adam af Bremens omtale af missionærer er et udtryk for ærkesædets politiske ambitioner snarere end de faktiske forhold,²⁶ men der er ingen grund til at tro, at folk på Grønland i 1000-tallet var mindre krist-

22. *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagböger førte under Tiendeopkrævningen i Norden, 1282-1334*, red. P. A. Munch, Christiania 1864, s. 80-134. Jf. Jensen 2000a, s. 46-50.

23. GHM, 1:206-9, 386-89, 2:221-50.

24. GHM, 1:388-89.

25. DD I. rk., 2:1-7 (nr. 1-2) (kun bullen fra 1055 er anført GHM, 3:74-76 (nr. 6)). Det er muligt, at Grønland er ment mellem de unavngivne øer, der hører til Danmark, Sverige, Norge og Island i et diplom fra 1044, DD I. rk., 1:193 (nr. 484) (GMH, 3:73-74 (nr. 5)), men det er formodentligt uægte. Jf. *Adam af Bremens Krønike*, oversat og kommenteret af Allan A. Lund, Højbjerg 2000, s. 156 og 193, der nævner missionærer fra ærkesædet til Grønland. Adam havde sine oplysninger om Grønland fra Svend Estridsen og den islandske biskop Isleph, hvis forbindelser med ærkesædet er beskrevet i *Húngrvaka*, men den faktuelle viden om Grønland var ikke stor, jf. *ibid.* s. 231-32 og *Húngrvaka*, i *Biskupa Sögur*, red. Jón Sigurdson & Gudbrandur Vigfússon, 2 bd., København 1858-78.

26. Henrik M. Jansen, »A Critical Account of the Written and Archeological Sources' Evidence Concerning the Norse Settlements in Greenland«, MoG, 182/2, København 1972, s. 15-25. Om dette aspekt i Adams krønike se også Henrik Janson, *Templum Nobilissimum. Adam av Bremen, Uppsalatemplet och konfliktlinjerna i Europa kring år 1075*, Avhandlingar från Historiska Institutionen i Göteborg, 21, Göteborg 1998.

ne end i Island eller Norge. Så hvad enten Adam eller sagaernes beretning om Grønlands kristning er fiktioner med politisk og ideologisk sigte, eller hvor meget det var Erik den Røde imod: I løbet af 1000-tallet er langt de fleste blevet omvendt til Kristendommen, og de arkæologiske fund vidner om, at folkene i Grønland var lige så religiøse som alle andre steder.²⁷ Kirken som institution etableredes vel forholdsvis hurtigt.²⁸ De skriftlige kilder angiver med nogen variation, at der var 12 kirker i Østerbygden og 3 i Vesterbygden, som de to områder på den sydlige vestkyst af Grønland, hvor bosættelserne fandt sted, blev kaldt.²⁹ Et billede der til en vis grad stemmer overens med de arkæologiske udgravninger.³⁰

Grønland fik sin første biskop i 1121, Erik Upse, der muligvis havde sit bispesæde i Vesterbygden.³¹ Han forlod imidlertid straks Grønland for at drage til Vinland og hans videre skæbne er ukendt.³² Grønlænderne besluttede, at de ikke skulle undvære en biskop og sendte Einar Sokkesøn til

27. Nørlund 1967, s. 26-51.

28. Se generelt Jette Arneborg, »The Roman Church in Norse Greenland«, *Acta Archaeologica*, 61 (1990), 142-150.

29. GHM, 3:246-47. Se J. P. Trap, *Danmark*, red. Niels Nielsen, Peter Skautrup & Christian Vibe, bd. 14: *Grønland*, København, 1970, s. 405-8 og 466-67 med kort; Finnur Jónsson, »Grønlands gamle Topografi efter Kilderne«, MoG, 20, København 1899, s. 265-336.

30. Mogens Clemmesen, »Kirkeruiner fra Nordbotiden m.m. i Julianehåb Distrikt. Undersøgelsesrejse i 1910«, MoG, 47, København 1911, s. 283-358; Aage Roussel, »Farms and Churches in the Medieval Norse Settlements of Greenland«, MoG, 89/1, København 1941, s. 94-135; C. L. Vebæk, »The Church Topography of the Eastern Settlement and the Excavation of the Benedictine Convent at Narssassuaq in the Unartoq Fjord«, MoG. Man and Society, 14, København 1991, s. 5-20. Jf. Jansen, s. 102-18. For de arkæologiske udgravninger generelt på Grønland har jeg benyttet flg. afhandlinger til orientering: G. F. Holm, »Beskrivelse af Ruiner i Julianehaabs Distrikt, undersøgte i Aaret 1880«, MoG, 6, København 1883, s. 57-145; Daniel Bruun, »Arkæologiske Undersøgelser i Julianehaabs Distrikt«, MoG, 16, København 1895, s. 171-461; Daniel Bruun, »Oversigt over Nordborruiner i Godthaab- og Frederikshaab-Distrikter«, MoG, 56, København 1918, s. 55-147; Poul Nørlund med Aage Roussel, »Norse Ruins at Gardar. The Episcopal Seat of Medieval Greenland«, MoG, 76, København 1930, s. 1-170; Poul Nørlund og Mårten Stensberger, »Brattahlid«, MoG, 88/1, København 1934; Aage Roussel, »Sandnes and the Neighbouring Farms«, MoG, 88/2, København 1936. For nyere udgravninger og vurderinger af materialet med direkte relevans for nærværende problemstilling, jf. gennemgangen hos Jette Arneborg, *Kultur mødet mellem nordboer og eskimoer – En kritisk analyse af kilderne til belysning af kultur mødet mellem nordboer og eskimoer i Grønland. Vurderet i Norrønt perspektiv*, Upubliceret Ph.D.-afhandling, Københavns Universitet, 1991, s. 96-149.

31. GHM, 3:7; Ivar Bárðarson, *Det gamle Grønlands Beskrivelse*, red. Finnur Jónsson, København 1930, s. 29 (GHM, 3:258-59). Ifølge de islandske annaler foretog Erik en rejse i 1112, der muligvis er gået til Grønland, men det er vel lige så sandsynligt, at han var i Norge og Danmark, hvor han skulle indvie i Lund.

32. GHM, 3:6-7 og n. 44 s. 43-44. Udgiverne foreslår, at han eventuelt var blevet udnævnt til biskop over både Grønland og Vinland eller »tildeels in partibus infidelium«. Det er vel usandsynligt, at der stadig var tale om en nordisk bosættelse i Vinland, men at rejsen skal

Norge med rige gaver af hvalrostand og skind, for at formå Sigurd Jorsalafarer til at udstyre dem med en ny biskop. Han udpegede Arnald og sendte ham til ærkebiskop Asser i Lund for at blive viet. Han kom i 1126 til Grønland, hvor han og efterfølgende biskopper fik sæde i Gardar i Østerbygden.³³ Desuden var der to klosterstiftelser på Grønland: De augustinske kannikker i Ketilsfjord (Tasermiut) og et benediktinsk nonnekloster i Hrafnarfjord (Unartoq ved Narssassuaq).³⁴

Mødet med skrællingerne på Nordamerika og New Foundlands kyster er beskrevet i sagaerne, der som bekendt er skrevet ned længe efter de faktiske begivenheder. I *Grænlandings saga* afslører historien da også en klar kristen påvirkning. Leifs broder Thorvald fandt under sit ophold i Nordamerika på land tre skindbåde med tre mennesker under hver. Han og hans folk angreb dem straks og dræbte dem alle på nær en, der slap væk. Da de efterfølgende undersøgte området, blev de overmandet af træthed og faldt i søvn. Men et overnaturligt råb vækkede dem og advarede dem om en nærtstående fare. En stor mængde skindbåde var dukket op ude på fjorden. Thorvald og hans mænd sejlede væk under dække af stridsskærme, men Thorvald blev dødeligt såret af en af skrællingernes pile. Han opfordrede sine mænd til at rejse tilbage til Grønland, men begrave ham på det forbjerg, han havde valgt at slå sig ned og rejse to kors – et ved hans fødder og et ved hans hoved og herefter kalde stedet »Kros-sanes«.³⁵ Senere under et storstilet forsøg på at kolonisere landene vest for Grønland under ledelse af Thorfinn Karlsefne og Snorre, som det beskrives i *Erik den Rødes saga*, kom det til et møde med landets beboere. Man begyndte at handle og skrællingerne var stærkt interesserede i nordboernes våben, som Karlsefne og Snorre forbød deres mænd at sælge til dem. Hurtigt kom det til konflikt og et stort væbnet opgør. Derefter besluttede man at opgive bosættelsen på grund af frygten for landets tidligere beboere. Man stødte på flere skrællinger under sejladsen væk, fem blev dræbt, tre slap væk og to blev omvendt til kristendommen.³⁶ I denne saga blev Thorvalds død også beskrevet, blot blev han i denne version dræbt af en

sættes i forbindelse med mission på baggrund af et eventuelt møde med skrællinger i Nordamerika (jf. nedenfor) er vel egentlig ikke urimelig. Det ved vi bare ikke noget om.

33. GHM, 2:680-87.

34. Ívar Bárðarson, s. 23. Jf. Vebæk, s. 22-81 for udgravninger af nonneklostret.

35. GHM, 1:228-30. Denne saga er overleveret i *Flateyjarbók* og kaldes i GHM for *Erik den Rødes saga*. Den saga, der nu kaldes *Erik den Rødes saga* er overleveret i to versioner i *Hauksbók* og *Skalholtsbók*. Den har det misvisende navn *Thorfinn Karlsefnes saga* i GHM. Jf. Sven B. F. Jansson, »Eiríks saga rauda«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, 22 bd., København 1956-78, 3:536-40.

36. GHM, 1:238-47, 422-33 og 436-39. Jf. foregående note.

enfoding, der slap væk, og det foregik samtidigt med Karlsefnes ekspedition.³⁷ Ellers omtales et andet tilfældigt møde, hvor en person ved navn Thorgils fik øje på to »troldkoner« i færd med at partere et »sødyr«. Med det samme løb han hen og huggede mod den ene med sit sværd, så hun mistede hånden, tabte sin bylt og løb væk.³⁸ I modsætning til de andre kilder, var denne hændelse henlagt til Grønland.³⁹

Hvis man anlægger et kritisk synspunkt, er det klart, at disse kilder er meget dårlige kilder til et eventuelt møde med skrællinger i Nordamerika i første halvdel af 1000-tallet.⁴⁰ Derimod er kilderne vigtige for forestillingen om et møde med hedenske folk nord for Grønland i 1200- og 1300-tallet, hvor mødet klart beskrives i en kristen kontekst. De overnaturlige og umenneskelige træk er kendetegnende for beskrivelsen af hedenske folk i den kristne litteratur i det øvrige Europa. Eksempelvis Saxos velkendte beskrivelser af de hedenske vendere.⁴¹ Det er dog ikke ensbetydende med, at dette møde aldrig havde fundet sted. Traditionen fandt nedslag i den latinske historieskrivning i Norden før den form, den fik i sagaerne, også selvom omtalen var meget kort.

De ældste nedskrevne beretninger om mødet stammer fra 1100-tallet. Den lærde islænding Ari Porgilsson berettede i sin *Íslendingabók* fra ca. 1122-33, at da Erik den Røde i slutningen af 900-tallet tog Grønland i besiddelse, fandt man spor af »den slags folk, som har beboet Vinland og som grønlænderne kalder skrællinger«. ⁴² Mødet er beskrevet i den anonyme *Historia Norvegiæ* forfattet o. 1180, der fortalte, at »Nord for Grønland bor der nogle små mennesker (homunciones), som kaldes skrællinger. Når de såres med våben, bliver deres sår hvide og bløder ikke, men hvis de dræbes, holder blodet ikke op med at løbe. De kender ikke til jern, men bruger hvalrostænder og sten som kasteskyts«. ⁴³ Det er muligt, at

37. GHM, 1:432-35. Kampene i Vinland omtales også GHM 1:716-19. Jf. for sejladserne til Vinland og nordboernes opholdssted, *Vikingernes sejlads til Nordamerika*, red. Birthe L. Clausen, Roskilde 1992.

38. GHM, 2:108-9.

39. Sagaernes omtale af mødet med skrællingerne er behandlet i Arneborg 1991, s. 24-27. I det følgende danner Arneborgs afhandling og kildegennemgang baggrund for fremstillingen.

40. Jf. diskussion hos Arneborg 1991, s. 39-42. Se den hyperkritiske Jansen, s. 49-67.

41. Se f.eks. Kurt Villads Jensen, »Saxos grænser. Dehumaniseringen af venderne«, i *Venderne og Danmark. Et tværfagligt seminar*, red. Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen & John H. Lind, Mindre Skrifter udgivet af Center for Middelalderstudier, Syddansk Universitet, Odense Universitet, 20, Odense 2000, s. 6-12.

42. GHM, 1:168-71.

43. *Historia Norvegiæ*, i *Monumenta Historica Norvegiæ. Latinske Kildeskrifter til Norges Historie i Middelalderen*, red. Gustav Storm, Kristiania 1880, s. 69-124, her s. 76.

denne beskrivelse ikke er resultatet af et egentligt møde, men blot bygger på Aris tekst samt fortællinger, der senere er kendt i sagaernes form.⁴⁴ Det vidner dog om, at man forestillede sig tilstedeværelsen af et hedensk folk på Grønland mod nord i 1100-tallet, og det beskrives ikke som et fredeligt bekendtskab. De arkæologiske kilder er meget tvetydige, men vidner tidligst om en egentlig kontakt i første halvdel af 1200-tallet. Den er formodentlig foregået under fangstrejser nordpå i det nordlige Grønland eller højarktisk Canada. I 1200-tallet ledte spor efter disse folk til en ekspedition nordpå i forsøget på at få kontakt til dem. Den var udsendt fra bispesædet i Gardar – »af præsterne« – og i den form vi kender beretningen, var det uden tvivl formålet at få kontakt til skrællingerne.⁴⁵ Først i 1300-tallet tyder kilderne på, at skrællingerne oftere kom i kontakt med de grønlandske bosættelser uden dog, at et egentligt naboskab var på tale. I 1364 sendtes den norske ombudsmand Ívar Bárðarson til Grønland, og han efterlod sig en beretning om forholdene på Grønland. Det hedder her, at »nu haffue Skrelinge all Vesterbijgden vdt, tha er ther nog heste, geder, nød och faar, alt vilt, och inthet folck enthen christen eller heden«. I et efterskrift til teksten fortælles det, at han var »vdneffnder aff laugmader ath fare till Vesterbijgdt emod the Skrelinge, ath udriffve the Skrelinge vdaff Vesterbijgdt«. ⁴⁶ Vi kender kun denne tekst fra meget senere afskrifter, og det er stærkt tvivlsomt, om den kan tages til indtægt for, at det var skrællingernes angreb, der ledte til Vesterbygdens undergang.⁴⁷ Muligvis havde skrællingerne taget ophold i den forladte bygd, men så var de i hvert fald væk igen, da Ívar nåede frem. Der eksisterer imidlertid vidnesbyrd om, at der fandt fjendtligheder sted. I 1379 fortæller de islandske annaler, at skrællingerne gjorde fjendtlige anfald på grønlænderne, dræbte 18 mand og fangede to drenge og gjorde dem til trælle.⁴⁸ Om det var et hævn tog, en isoleret hændelse eller et udtryk for en generel fjendtlighed mellem de

44. Den særlige omtale af skrællingernes våben kan måske være vidnesbyrd om et møde på Grønland. Se også Jette Arneborg, »Nordboerne i Grønland. Et bidrag til diskussionen om eskimoernes rolle i Vesterbygdens affolkning«, *Hikuin*, 14 (1988), s. 297-312; Jette Arneborg, »Contact between Eskimoes and Norsemen in Greenland – a review of the Evidence«, *Beretning fra det tolvte tværfaglige vikingesymposium*, red. Else Roesdahl & Preben Meulengracht-Sørensen, Århus 1993, s. 23-35.

45. GHM, 3:234-46. Jf. Arneborg 1991, s. 35-36.

46. Ívar Bárðarson, s. 29-30 (GHM, 3:256-59). Er det virkelig Johanniterkors, der blev fundet på trægenstande fra Vesterbygden? Det vil ikke indgå i argumentationen her, men de – samt nordbofiguren med indridset kors på brystet fundet på Baffin Island – kan ikke undgå at vække interesse i denne sammenhæng, jf. Roussel 1936, s. 137, 145, 192 og 203.

47. Arneborg 1991; Arneborg 1988; Arneborg 1993.

48. GHM, 3:32-33.

to folk, er det stort set umuligt at sige noget om, men der er ingen grund til at betvivle rigtigheden af oplysningen. Om man skal finde hovedårsagen til bosættelsernes undergang i skrællingernes angreb er mere usandsynligt. Det har utvivlsomt været et samspil af flere forskellige faktorer, der til sidst gjorde det umuligt at opretholde livet i bygderne ved verdens yderste rand.⁴⁹ Tilbage bliver et noget sløret billede af, at man var sig et hedensk folk nord for de norrøne bosættelser bevidst formodentligt så tidligt som i 1100-tallet. Beskrivelserne kan skyldes enkelte tilfældige møder, men kan også være en refleksion af et tidligere møde under rejserne i 1000-tallet.

Korstogstanken var en central og integreret del af det religiøse liv og den politiske dagsorden i middelalderen, også i Skandinavien. Det havde den været lige siden pave Urban II prædikede det første korstog i 1095. Folk fra Skandinavien deltog i korstogene til det Hellige Land, men fra første færd fik korstogstanken også en stor betydning for opfattelsen af de kristne skandinaviske kongerigers hedenske nabofolk, en udvikling der havde rødder i 1000-tallet.⁵⁰ Om mødet med skrællingerne er foregået inden for samme rammer er vanskeligere at sige. Det virker ikke urimeligt at antage, at et møde med hedenskabet på Grønland ikke blevet opfattet anderledes dér, end i den øvrige skandinaviske kulturkreds. Men forestillingen om et hedensk folk nord for Grønland blev ikke forladt med bosættelserne i første halvdel af 1400-tallet.

2. Hedningene i nord

Siden 1200-tallet havde den norske konge ført korstog mod russerne og deres forbundsfæller, de hedenske karelere.⁵¹ Som tidligere omtalt blev disse korstog også ført for korstogsmidler indsamlet på Grønland. Fra

49. Jf. også gennemgangen af de forskellige teorier gennem tiderne i Frode Fyllingsnes, *Undergangen til dei norrøne bygderne på Grønland i seinmellomalderen. Eit forskningshistorisk oversyn*, Middelalderforum, Skrifter, 2, Oslo 1990.

50. *Adam af Bremens Krønike*, s. 151, 154-56; Kurt Villads Jensen, »Korstog og kolonisering. Ideologi og praksis i skandinaviske krige i højmiddelalderen«, i *Krigføring i middelalderen. Strategi, Ideologi og organisasjon ca. 1100-1400*, red. Knut P. L. Arstad, Forsvarsmuseets Småskrifter, 35, Oslo 2003, s. 128-45; Janus Møller Jensen, »Danmark og den hellige krig. En undersøgelse af korstogsbevægelsens indflydelse på Danmark, ca. 1070-1169«, *Historisk Tidsskrift*, 100 (2000), s. 285-328.

51. Jf. Oscar Albert Johnsen, *Finmarkens politiske Historie aktmæssigt fremstillet*, Videnskapselskapets Skrifter, 2. rk., 3, Kristiania 1923, s. 24-40. I 1323 tilstod pave Johannes XXII de troende i Norge, der faldt i kampen mod de hedenske samer, samme aflad som

1384 var der mere eller mindre åben krig. Fra Kalmarunionens grundlæggelse i 1397 var denne krig naturligvis et anliggende for de danske regenter. I første halvdel af 1400-tallet fortæller de russiske krøniker om sammenstød mellem nordmændene og karelerne, med gensidige hævn- og plyndringstogter. Det var ikke ubetydelige grænsesammenstød. I 1419 bestod den norske hær af 500 mand på skibe og både. Konflikten havde også et klart religiøst element, hvor ortodokse kirker og klostre afbrændtes.⁵² Men Nordnorge var ikke det eneste sted, hvor karelerne angreb den danske konges riger.

I 1420'erne berettede Claudius Clavus Swart fra landsbyen Salling på Fyn, at han med egne øjne havde set, hvorledes de vantro kareler stadigt kom ned på Grønland i store hærskarer og det uden tvivl fra den danske side af Nordpolen.⁵³ Opfattelsen skyldtes, at man forestillede sig, at Grønland var landfast med Europa gennem et ukendt land oppe ved Nordpolen. Opfattelsen gik mindst tilbage til Kongespejlet, hvor det argumenteredes, at fordi der levede dyr, der kun fandtes på fastland og ikke på øer, måtte Grønland have forbindelse til fastlandet.⁵⁴ Mod nordøst, fortalte Clavus, stod et kors, der markerede den yderste grænse, »for at de kristne ikke skulle understå sig i, uden kongens tilladelse, at gå videre, ikke engang med stort følge«. På den anden side af korset over et vidtstrakt landområde boede de vilde lapper, som var vildtlevende mennesker, der var helt behårede og betalte kongen en årlig skat. Efter dem længere mod vest kom de små pygmæer, en alen lange, som Clavus havde set, efter at de var blevet fanget på havet i en skindbåd, som nu hang i domkirken i Trond-

dem, der drog det Hellige Land til undsætning, DN, 6:111 (nr. 106). Jf. DN, 6:235-37 (nr. 200-1).

52. *The Chronicle of Novgorod 1016-1471*, oversat fra russisk af Robert Michell & Nevill Forbes, med introduktion af C. Raymond Beazley og en redegørelse for teksten af A. A. Shakhmatov, Camden Third Series, 25, London 1914, s. 181, 189, 200-1, 203. Jf. Johnsen, s. 28-29; Gustav Storm, »Om opdagelsen af »Nordkap« og veien til »det hvide hav«, *Det Norske Geografiske Selskabs Årbog*, 5 (1893-94), s. 91-106, her s. 100
53. Axel Anton Bjørnbo & Carl S. Petersen, *Fyenboen Claudius Claussøn Swart (Claudius Clavus), Norden ældste Kartograf. En Monografi*, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter, 6. rk., 6. hf. 2, s. 43-302, København 1904, s. 179. Clavus biografien kom også i en tysk oversættelse: *Der Däne Claudius Claussön Swart (Claudius Clavus): Der älteste Kartograph des Nordens, der erste Ptolomäus-Epigon der Renaissance: eine Monographie*, Innsbruck 1909. I det følgende henvises til den danske version.
54. GHM, 3:324-27. I sagaerne beretter en enkelt legende, at en mand ved navn Hall Ged, havde gået hele vejen fra Grønland til Norge over dette land. Navnet havde han fået, fordi han havde overlevet ved at medbringe en ged, som han malkede undervejs og på den måde havde mad til turen, GHM, 3:524-26.

heim. Dér var ligeledes et langt fartøj af skind, som også engang blev taget med sådanne pygmæer i.⁵⁵

Både kort og tekst er overleveret i en ældre og yngre version.⁵⁶ Clavus besøgte mellem de to arbejder måske Norge og kan derfor selv have set skindbådene i Trondheim. Det er derimod temmelig sikkert, at han ikke har været på Grønland, som hans tekst flere steder synes at indikere.⁵⁷ Den ældre version blev til i Rom efter 1413, hvor Clavus opholdt sig i 1424, og hvor han var kendt i de finere kredse tæt omkring paven.⁵⁸ Både kort og tekst er overleveret sammen i en afskrift foretaget i Rom ved Kardinal Filastre og siden bragt til Nancy i Frankrig.⁵⁹ Den yngre version har en mere kompliceret historie idet kort og tekst er overleveret hver for sig. Det yngre kort var kendt i Norditalien omkring 1470 af to kortegnere Germanus og Martellus, men er nu tabt.⁶⁰ Den yngre tekst blev fundet i Wien, og havde dannet baggrund for to tyske kortegners beskrivelse af Norden, Johann Schöner og Franz Friedlieb (Irenicus), hvis værker udkom i 1515 og 1518. Teksten var kommet til Tyskland i begyndelsen af 1500-tallet måske gennem matematikeren Johannes Virdung fra Hasfurt, der var blevet kaldt til Danmark af Christian II og muligvis bragte en kopi af Wienerteksten ud af landet. Friedlieb fortæller, at Virdung havde adskilligt at berette om Norden, og oplyser, at Clavus tegnede sit kort på opfordring af Erik af Pommern.⁶¹ Hvor Virdung havde den oplysning fra kan nu ikke siges, men det er påfaldende, at Erik af Pommern på sin pilgrimsfærd til Jerusalem netop i 1424 var i Rom.

Det er klart, at Clavus både med kareler og pygmæer henviser til skrællinger. Navnet kareler i forbindelse med det nordlige Grønland skyldes formodentlig et itinerarium fra Brygge fra o. 1380, der fortæller, at nord for Island ligger Grønland, hvorefter man kommer til karelerne, der er et »monstruosus« folk.⁶² Forvekslingen skal måske føres tilbage til de kort,

55. Bjørnbo & Petersen, s. 178-79.

56. *Ibid.*, s. 70-132; Axel Anton Bjørnbo, »Cartographia Groenlandica«, MoG, 48, København 1912, s. 89-119.

57. Bjørnbo synes at have ændret mening i forhold til sin tekst (Bjørnbo & Petersen, s. 208f. og Bjørnbo 1912, s. 110f.) i sin private korrespondance med Fridtjof Nansen kort inden sin død, men nåede ikke at få dette indarbejdet i manuskriptet, se udgiverens forord i Bjørnbo 1912, s. xi.

58. Gustav Storm, »Den danske Geograf Claudius Clavus eller Nicolaus Niger«, *Ymer*, 1889 og 1891, s. 129-46 og 13-37.

59. Dansk tekst i Bjørnbo 1912, s. 92. og kort s. 91 fig. 9.

60. *Ibid.*, s. 102-6 og 129-52, rekonstruktion af kortet, s. 105, fig. 11.

61. Bjørnbo & Petersen, s. 99-130.

62. Joachim Lelewel, *Épilogue de la géographie du moyen age*, Bruxelles 1857, s. 281-308,

som den professionelle kompaskorttegner, Pietro Vesconte, i Venedig udfærdigede til Marino Sanudos *Liber Secretorum fidelium Crucis*.⁶³ Et værk, der indeholdt planer for at vinde det Hellige Land tilbage gennem et stort fælles europæisk korstog, som Sanudo arbejdede hårdt på at få realiseret.⁶⁴ Det fortælles også heri, at forfatteren havde været bl.a. i Holsten for at prædike korstog.⁶⁵ Disse kort blev spredt over hele Europa og karelerne af og til placeret korrekt, men til tider blot ude i havet nord for Norge.⁶⁶ Clavus havde altså sammenbragt de to oplysninger om hedningenes overfald i nord og karelernes placering nord for Grønland, forbundet dem ud fra sin tids geografiske viden og draget den konklusion, at karelerne måtte være kommet til Grønland via fastlandsforbindelsen mellem Nordnorge og Grønland.

Man har anset oplysningen om Erik af Pommerns opfordring til Clavus om at fremstille kortet for tvivlsom, først og fremmest fordi oplysningen er sen. Det er vel ikke usandsynligt, at Erik skulle have været interesseret i hvert fald i Clavus arbejde, hvis ikke direkte ophavsmanden bag. Han var stærkt interesseret i at gøre sine handelsrettigheder gældende i Nordatlanten og klagede på det kraftigste til den engelske konge over dennes undersåtters uprivilegerede handel, plyndring og sejlads på den norske kronens lande, Island, Grønland, Færøerne, Shetlandsøerne, Orkneyøerne, Finmarken foruden Norge selv både i 1413 og 1431.⁶⁷ Det mundede ud i en traktat i 1432, hvor parterne gensidigt lovede ikke at føre illegal handel på den anden parts lande. Traktaten gentoges i 1444 under Christoffer af Bayern og under Christian I fra 1449-51.⁶⁸ Det er i så fald interessant at

her s. 287: »De Ysland usque Groenland per mare ... deinde usque kareli ... est enim populus monstruosus«. Manuskriptet er en kopi fra o. 1500. Indeholder flere geografiske tekster, bl.a. flere itinerarier til Jerusalem. Jf. Bjørnbo 1912, s. 99-100.

63. Marino Sanudo dictus Torsellus [d.æ.], *Liber Secretorum fidelium Crucis*, i *Gesta Dei per Francos sive Orientalium Expeditionem et Regni Francorum Hierosolimitani Historia a Variis sed illius ævi scriptoribus litteris commendata*, red. Jacques Bongars, 2 bd., Hannover 1611, 2:1-288, hvor også hans breve (2:289-316) og flere af kortene er trykt, jf. Axel Anton Bjørnbo, »Adam af Bremens Nordensopfattelse«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 2. rk., 24 (1909), s. 120-244, her s. 210-12.

64. Christopher J. Tyerman, »Marino Sanudo Torsello and the Lost Crusade: Lobbying in the Fourteenth Century«, *Transactions of the Royal Historical Society*, 5. rk., 32 (1982), s. 57-73

65. Marino Sanudo, s. 72 og jf. brevet s. 304-7. Sanudo forklarer, at folkene i rigerne Danmark, Sverige og Norge ville være særligt velegnede til at tage på korstog, fordi rigerne bestod af halvøer og øer, der gjorde indbyggerne til stærke og modige søfolk.

66. Bjørnbo 1912, s. 120 og kortene, s. 122-23, fig. 12-13.

67. GHM, 3:160-63 (nr. 59).

68. GHM, 3:163. Jf. Kirsten A. Seaver, *The Frozen Echo. Greenland and the Exploration of North America, ca. A.D. 1000-1500*, Stanford 1996, s. 159-91.

bemærke, at oplysningen om karelernes angreb først optræder i den yngre tekst, der ikke kan dateres nærmere end efter 1425.⁶⁹

I 1448 var Pave Nikolaus V blevet rystet og foruroliget over at høre, at på Grønland havde »barbarerne fra hedningenes tilstødende kyster for 30 år siden grusomt angrebet folket dér [de kristne på Grønland] og ødelagt landet og de hellige bygninger med ild og sværd«. ⁷⁰ De kristne på Grønland havde derfor i 30 år manglet både præster og en biskop, hvorfor der ikke var blevet forrettet gudstjeneste. Derfor bad de nu paven om at gindsætte begge dele. Men da paven ikke havde fuldstændig kendskab til sagen og til de nærmere omstændigheder, pålagde han nu biskopperne af Skalholt og Holar at sørge for at skaffe indbyggerne i Grønland præster og en biskop efter nøje at have undersøgt sagen og fundet, at det var gavnligt og tilrådeligt. Historikere har anset dette brev for at være resultatet af et svindelnummer og oplysningerne derfor utroværdige, men det er ikke sikkert.⁷¹ Det er derimod meget usikkert, om de kan tages til indtægt for faktiske angreb på, hvad der måtte være den sidste rest af nordboer på Grønland.

I denne sammenhæng er det imidlertid mindre interessant om disse angreb, som Clavus og pavebrevet omtaler, overhovedet har fundet sted. Det væsentlige er, at det argumenterede man for i 1400-tallet. Samtidigt med dette pavebrev blev der i 1448 sendt et brev til pave Nicolaus V fra Norden, der beskrev kongeriget Norge. Det fortalte, at der boede pygmæer på Grønland, og at Norge mod nord grænsede op til slettelande, hvor der boede tre slags hedninger, Laprener, Rebiener og Hergroner. Det blev angivet, om de var skatskyldige til kongen, og deres religiøse praksis blev beskrevet.⁷² Formodentlig var der en forbindelse mellem denne indberetning og de hedninge, som Christian I nævnte i et brev til kong Alfonso af Aragonien i 1456.⁷³ Det er usikkert om denne indberetning bygger på Clavus eller ældre kilder, der beskriver Norden,⁷⁴ men den viser, at beskrivelsen af hedningene på Grønland var en del af en større politisk sammenhæng. I

69. Bjørnbo & Petersen, s. 132.

70. DN, 6:554-56 (nr. 527): »ex finitimis littoribus pagnanorum ante annos triginta classe nauali barbarj insurgentes cunctum habitatorum ibidem populum crudeli inuasione aggressi et ipsam patriam edesque sacras igne et gladio deuastantes«. Jf. GHM, 3:165-76 (nr. 62).

71. Helge Ingstad, *Landet under Leidarstjernen. En ferd til Grønlands norrøne bygder*, Oslo 1959, s. 523-28; Gad, s. 192-93. Modsat f.eks. Storm 1892, s. 399.

72. Gustav Storm, »Et brev til Pave Nicolaus den 5te om Norges beliggenhed og undre«, *Det Norske Geografiske Selskabs Årbog*, 10 (1898-99), s. 1-13.

73. *Scriptores Rerum Danicarum Medii Ævi*, red. J. Langebek & P. F. Suhm et al., 9 bd., København 1772-1878, 8:367-69. Jf. Storm 1898-99, s. 2.

74. Bjørnbo & Petersen, s. 238.

det nordlige Atlanterhav lå en klar grænse til hedenskabet, de kristne besiddelser var gået tabt eller var hårdt presset som følge af disse hedninges angreb – og det var man klar over også i Rom. Kristendommens fjender angreb også i det yderste nord og i tidens geografiske og geopolitiske tænkning har det ikke været så besynderligt, som det virker på os i dag. Der var en god grund til at understrege Grønlands tab til hedenskabet. I 1400-tallet var det kun paven, der kunne afgøre, om en krig var et korstog, fordi kun paven eller en af paven udpeget person kunne uddele korstogsaflad.⁷⁵ Fra 1400-tallets begyndelse dukkede en mere og mere udtalt reservation over for pavens rolle som bagmand for en kristen ekspansion op – ikke mindst når den vesteuropæiske ekspansion begyndte at række længere ud end til lande, der kunne argumenteres var gammelt kristent land.⁷⁶ Argumentet, at Grønland var gået tabt for den danske konge på grund af hedningenes angreb, var derfor ekstremt vigtigt. Ethvert forsøg på at vinde det tabte tilbage kunne ikke blot fremlægges som en retfærdig krig, men som korstog. Og det tyder netop på, at det var hensigten.

3. Korstog i Skandinavien 1400-1536

Perioden 1400-1536 er en periode med stor korstogsaktivitet i hele Europa – ikke mindst i Norden. Danske regenter var i en ubrudt række fra Valdemar Atterdag og indtil Reformationen alle involveret i korstog. Korstog var en fuldt integreret og helt central del af tidens religiøse liv og politiske tænkning lige indtil Reformationen, hvor den sidste sending korstogspenge fra Norden blev sendt til Kurien.⁷⁷ Ustandselig blev der samlet penge ind til krigen mod de fremrykkende osmanniske tyrkere. Dette foregik

75. Nikolaus Paulus, *Geschichte des Ablasses am Ausgang des Mittelalters*, 2. udg., Darmstadt 2000, især s. 166-88 for korstogsaflad.

76. Peter Russel, *Prince Henry 'The Navigator'. A Life*, New Haven 2001, s. 135-66; James Muldoon, *Popes, Lawyers, and Infidels. The Church and the Non-Christian World 1250-1550*, Philadelphia 1979. Jf. *Documents on the Later Crusades, 1274-1580*, red. og oversat Norman Housley, London 1996, s. 108-15 (nr. 35-36), for tilsvarende argumenter for og imod i forbindelse med den Tyske Ordens korstog.

77. For indledende undersøgelser af korstogstanken i senmiddelalderens Skandinavien, se Jensen 2000a; Jacob W. F. Sundberg, »Kalmarunionen och korstågen«, i *Antologin Kalmarunionen*, red. Jacob W. F. Sundberg, Kristianstad 2002, s. 113-27; Thomas Lindkvist, »Crusades and Crusading Ideology in the Political History of Sweden, 1140-1500«, i *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier, 1150-1500*, red. Alan V. Murray, Aldershot 2001, s. 119-30. Se generelt Norman Housley, *The Later Crusades, 1274-1580. From Lyons to Alcazar*, Oxford 1992; Norman Housley, *Religious Warfare in Europe 1400-1536*, Oxford 2002. Jf. også for det flg. Møller Jensen 2004.

både i form af regulære skatter som de omtalte korstogstiender og fromme gaver. Både mænd og kvinder bidrog. Man bidrog i Skandinavien også til korstog på en lang række andre fronter, som for eksempel mod de kætterske hussitter i Böhmen, mod de skismatiske russere, der i 1400-tallet ofte blev beskrevet som kættere, og ikke mindst mod de hedenske folk, som de nordiske riger grænsede op til.

Fra 1397 og Kalmarunionens oprettelse regerede de danske konger over et meget stort rige, der mod nord og øst var omgivet af troens fjender. Det skrev Dronning Margrethe til paven, og beklagede Unionens sørgelige geopolitiske stilling, omgivet af vand på alle sider og nemt tilgængeligt for nabolandene, hvor store mængder af kristne såvel som hedninge overfaldt Danmarks, Norges og Sveriges kyster, hvor de brændte, hærgede og slog ihjel. Hun kunne intet stille op, hvis ikke der blev ydet hurtigt hjælp. Paven befalede derfor ærkebisperne i Lund, Uppsala og Trondheim at lade prædike korstog mod Margrethes fjender.⁷⁸ Erik af Pommern var involveret i korstogsplaner i Baltikum og drog selv til Jerusalem.⁷⁹ I 1445 gav paven tilladelse til ægteskab mellem Christoffer af Bayern – der selv havde været på korstog i Böhmen – og Dorothea, selvom de var beslægtede i tredje grad, med den begrundelse, at kongens riger dagligt var udsat for hedningernes angreb og hærgen. Hvis ikke kongen modsatte sig dem med hære, ville det føre til rigernes ødelæggelse og affolkning, ja, den kristne tros formindskelse!⁸⁰ Christian I skrev i 1456 og 1457 flere breve til paven og andre europæiske fyrster og konger, der berettede om de uafsladelige angreb på hans riger af hedninger og russere, der forhindrede ham i at deltage i korstoget, der blev planlagt efter Konstantinopels fald i 1453. Han fortalte, at de ofte samlede sig i skarer på 150.000 mand og overfaldt rigerne, men anslog alligevel, at han ville kunne stille med 200.000 mand til korstoget. Han kunne derfor ikke give møde på Pave Pius II's store korstogskongres i Mantua, der samledes i 1459.⁸¹ Christian havde tidligere givet tilladelse til, at 6.000 af sine mænd kunne drage gennem Ungarn mod tyrken, men Karl

78. DN, 17:197-200 (nr. 215). Jf. Jensen 2000a, s. 55.

79. Jensen 2000a, s. 53 med n. 73.

80. AP, 3:134-35 (nr. 1868).

81. DN, 17:1027 (nr. 1062); *Scriptores Rerum Danicarum*, 8:367-69, 377-78, 380-82. Jf. Jensen 2000a, s. 56-57. Se også Ludvig XI af Frankrigs overdrivelser, da han i 1462 lovede at udruste 40.000 ryttere og 30.000 bueskytter, der kunne fordrive 'Mahomet' fra Europa samt genvinde Syrien og den mest hellige Kristi Grav 'for anden gang', for at vinde paven støtte til sine politiske og dynastiske planer i Italien. Paven, Pius II, lod sig dog ikke overbevise, Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, 4 bd., *Memoirs of the American Philosophical Association*, 114, 161-62, Philadelphia 1976-84, 2:232.

Knutsson havde sammensvoret sig med hedningerne og russerne og hindret dem passagen.⁸² I 1471 fremlagde Christian I på rigsdagen i Regensburg en storstilet plan for et korstog mod tyrkerne. Planen gik ud på, at føre en hær på 10.000 mand til hest og til fods på en venetiansk flåde, der skulle angribe tyrkerne i ryggen, mens de var i gang med felttog på Balkan. Christian skulle selv lede en stærk hær ad landvejen gennem Rusland ned mod Jerusalem, forstærket med tropper fra England, Skotland og Brandenburg. Han håbede med denne plan at fuldbyrde en af den Hellige Birgittas åbenbaringer, at den Hellige Grav igen skulle komme på kristne hænder, og at det skulle ske under en kejser ved navn Frederik – og netop nu sad Frederik III på kejsertronen.⁸³ Desværre led Christian nederlag til svenskerne 1471 og planen blev ikke realiseret. I 1472 fik han af paven tildelt halvdelen af, hvad den pavelige legat Marinus Fregeno havde indsamlet af korstogspenge, fordi kongens lande ofte blev hjem søgt af kættere og vantro.⁸⁴ Christians engagement som korstogskonge blev også understreget af Filippo Nuvolini i sit hyldestdigt til kongen under dennes rejse til Rom i 1474, hvor Christian af paven modtog den gyldne rose, et symbol på, at han var kristenhedens beskytter.⁸⁵

Den svenske rigsforsender Sten Sture fik en korstogsbulle vendt mod de kætterske russere og Kong Hans, der havde indledt en politisk alliance med russerne vendt mod Sverige.⁸⁶ Russerne angreb de svenske områder i Finland, og Sten Sture drog på korstog mod dem, men endte med at lide personligt nederlag, selv om han havde fået indviet Skt. Eriks korstogsfane i Domkirken i Stockholm ved den store statue af korstogshelgenen Skt. Georg, som paven havde udstyret med relikvier af helgenen.⁸⁷ Fæstningen

82. DN, 17:1027-29 (nr. 1062).

83. *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Friedrich III. Achte Abteilung, zweite Hälfte: 1471*, red. Helmut Wolff, Deutsche Reichstagsakten, 22/2, Göttingen 1999. Jf. Vilho Niitema, *Der Kaiser und die nordische Union bis zu den Burgunderkriegen*, Helsinki 1960, s. 242-60. Negroponte var faldet til Tyrkerne i 1470, hvilket ledte til intense forhandlinger om et nyt korstog, Setton 1976-84, 2:301-13.

84. AP, 4:12 (nr. 2472) = DN, 17:1059-61 (nr. 1091).

85. Vivian Etting, Rodolfo Signorini & Birgitte Werdelin, *Fra Christian I's Italiensrejse 1474*, København 1984. Jf. Stephen Turk Christensen, »Christian I's promovning af Rom som pilgrimsby«, i *Danmark og Europa i senmiddelalderen*, red. Per Ingesman & Bjørn Poulsen, Århus 2000, s. 134-159; Anette Kruse, »Hvad er det, Christian I holder i hånden?«, *Historisk Årbog fra Roskilde Amt*, 1998, s. 79-90.

86. Jensen 2000a, s. 57-58. Jf. Carsten Pape, »In fraternitate, amicitia et confederacione. Det dansk-russiske forbund af 1493 og striden om Kalmarunionen ca. 1490-1506«, i *Dansk-russiske forbindelser gennem 500 år*, red. Michael Jensen, Århus 1993, s. 11-22.

87. Sundberg, s. 121-23. Jf. liturgien, der skulle bruges ved indvielsen af Kong Sigismund af Ungarns korstogsfane, før dennes korstog mod hussitterne i 1422, *Documents on the Later Crusades*, s. 115-17 (nr. 37).

Viborg holdt imidlertid stand, ikke mindst fordi et lysende Andreaskors viste sig på himlen og gav forsvarerne nyt mod, da det så sortest ud.⁸⁸ Foruden krige med svenskerne havde Kong Hans meget andet at se til, bl.a. kaperkrigen med englænderne, det uheldige tog til Ditmarsken i 1500 og krig med Lybæk. Disse krige forhindrede ham også i at deltage i de fælles korstog mod tyrkerne, som paverne i første del af 1500-tallet fortsat arbejdede intenst på skulle blive til virkelighed.⁸⁹ Kong Hans talte derfor af god erfaring, da han rådede sin slægtning, den unge Kong James IV af Skotland, til ikke at drage på korstog.⁹⁰ Flere kritiske røster havde rejst sig mod aflad og særligt det pavelige korsaflad – også i Norden.⁹¹ Paverne bestræbte sig ikke desto mindre stadig på at formå Hans til at deltage i korstoget mod tyrkerne. I 1503 blev Julius II valgt til pave og i hans valgkapitulation blev det indskærpet, at han inden for to år skulle afholde et stort koncil for at genskabe fred i Kristenheden, reformere kirken og organisere et nyt korstog mod tyrken.⁹² I 1505 skrev han til Kong Hans og huskede ham på korstoget mod tyrken, som nu blev muligt efter fredsslutningen med Lybæk i 1505.⁹³ Men igen kom svenskerne i vejen. Så var det heldigt, at nonnerne i Bosø med »gudfrugtighets öfningar« forsøgte at formilde Gud, så han ikke ville tillade, at tyrkens onde forsæt ville få fremgang.⁹⁴ I januar 1513 skrev paven til biskoppen i Roskilde, Lauge Urne, at han var glad for at høre om fredsforhandlingerne mellem Danmark og Sverige, så man nu ville stoppe udgydelsen af kristent blod, og i stedet vende våbnene mod tyrken og forhåbentligt i sidste ende vinde Jerusalem tilbage.⁹⁵ Budskabet blev gentaget i generelle vendinger i februar samme år, da paven appellerede til fred i kristenheden og foreslog, at hvis

88. *Finlands medeltidsurkunder*, red. Reinhard Hausen, 8 bd., Helsinki 1910-35, 6:3-4 (nr. 4648); Sundberg, s. 115; *Svenska medeltidens rimkrönikar*, red. G. E. Klemming, 3 bd., Stockholm 1865-68, 3:132. For felttoget og belejringen af Viborg, se *ibid.*, s. 122-34.

89. Han havde dog givet tilsagn om dansk deltagelse i det store korstog planlagt i 1490, jf. *Documents on the Later Crusades*, s. 165-68 (nr. 53).

90. »Kong Hans's Brevbog«, *Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearkiv*, 1 (1852-55), s. 3-50, her s. 14-15 (nr. 22). For James IV og korstogene, se Alan Macquarrie, *Scotland and the Crusades, 1095-1560*, Edinburgh 1984, s. 105-21, der dog nok med urette blot beskriver korstogsbestræbelserne som »luftkasteller«.

91. Eksempelvis Povl Helgesen, *Den Skibyske Krønike*, i *Monumenta Historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie. Især fra det 16. Aarhundrede*, red. Holger F. Rørdam, 4 bd., København 1873-87, 1. rk., 1:1-107, her s. 27. Jf. *Documents on the Later Crusades*, s. 173-78 (nr. 55).

92. Setton 1976-84, 3:10 med n. 54.

93. AP, 5:413 (nr. 3993-94).

94. AP, 6:555 (nr. 5203).

95. AP, 5:624 (nr. 4343).

kristne skulle føre krig med henblik på at få syndsforladelse, så skulle man hellere gøre det på et korstog mod tyrken.⁹⁶ Desværre døde Hans samme år. Da Christian II blev konge i 1513, lykønskede pave Leo X med hans tronbestigelse og anmodede ham om ikke at føre krig mod Henrik VIII af England, da paven ønskede, at alle kristne fyrster skulle stå sammen mod tyrkerne.⁹⁷ Og i 1518 gav Christian II sit tilsagn til at deltage i den storstilede korstogsplan, som efter flere års forhandlinger blev offentliggjort i Rom.⁹⁸ Alle disse forhandlinger om korstog spillede en stor politisk rolle både for de interne og eksterne politiske forhold og relationer i Skandinavien. Det er derfor ikke underligt, hvis en politisk ekspansion blev legitimeret og opfattet som korstog, også hvis den skulle blive rettet mod Grønland. Netop i 1400-tallet åbnedes en ny korstogsgrænse i Atlanten.

4. Korstog i Atlanten

Der skal ikke herske tvivl om, at der lå økonomiske og magtpolitiske motiver bag portugisernes ekspansion i Nordafrika, Atlanten og langs det Afrikanske kontinents Atlanterhavskyst. Internt i Portugal var der stærke kræfter imod ekspansionen, fordi man anså det for alt for risikabelt og frygtede, at det ville strække landets ressourcer alt for hårdt. På den anden side blev denne ekspansion forstået og legitimeret politisk og ideologisk fuldstændigt som korstog. Ekspeditionerne var udstyret med pavelige afladsbuller og sanktionering.⁹⁹ Det var samtidigt utroligt vigtigt for både igangsætterne, Henrik Søfareren og Alfonso V af Portugal, og deltagerne. Korstogsidealene var de helt centrale temaer i de ridderromaner, der omhandlede ekspansionen.¹⁰⁰ For Henrik Søfareren handlede det først og fremmest om korstog, men det var også et forsøg på at finde en anden vej til Indien og dets rigdomme. Det lokkede naturligvis også en masse eventyrere til, i hvis hænder ekspansionen blev »udliciteret«.¹⁰¹ Det var blandt

96. Setton 1976-84, 3:138.

97. AP, 6:8 (nr. 4354); AP, 7:667 (nr. 6320). Jf. *Conciliarum oecumenicorum decreta*, s. 606-14. Om Leo X og korstoget se Setton 1976-84, 3:142-97; Kenneth M. Setton, »Pope Leo X and the Turkish Peril«, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 113 (1969), s. 367-424.

98. Setton 1976-84, 3:180. Jf. AP, 6:214-15, 216 (nr. 4656, 4658-59).

99. Russel, *passim*; Felipe Fernández-Armesto, *Before Columbus. Exploration and Colonization from the Mediterranean to the Atlantic 1229-1492*, London 1987, s. 151-222.

100. Jennifer R. Goodman, *Chivalry and Exploration, 1298-1630*, Woodbridge 1998.

101. Russel, *passim*.

andet to franske riddere, Jean de Bethancourt og Gadifer de la Salle, der stod for erobringen af de Kanariske Øer, men de fremlagde både ekspeditionerne, krigen mod øernes oprindelige indbyggere og deres egen rolle inden for rammerne af korstogsideologien, og de var udstyret med pavelige korstogsbuller.¹⁰²

Kilderne er ekstremt sparsomme og vanskelige, men det lader til, at det danske og portugisiske kongehus havde en form for samarbejde om at finde søvejen til Indien i 1400-tallet.¹⁰³ Det gjorde man på to fronter. Danske adelsmænd deltog i portugisiske korstog i Afrika. I 1448 omtaler den spanske krønikeskriver og ansvarlige for de kongelige arkiver i Portugal, Azurara, at en gesandt ved navn Vallarte fra den danske konge, deltog i et korstog til Guinea. Udgangen blev for Vallarte ganske ulykkelig, da han under forhandlinger med indfødte pludseligt blev taget til fange, ført væk og aldrig set siden.¹⁰⁴ Så gik det bedre for persevanten Lolland, der deltog i Alfonso V's korstog i Nordafrika o. 1460 og her udmærkede sig i en sådan grad, at han blev slået til ridder af Alfonso selv.¹⁰⁵ Det er værd at understrege, at som deltager i korstoget fik man også del i den korstogsaf-lad, der var blevet givet til alle, der selv deltog eller blot gav sin støtte til ekspeditionerne.¹⁰⁶

-
102. *Le Canarien. Cronicas francescas de la conquista de Canarias*, red. Elias Serra Rafols Y Alejandro Cioranescu, 3 bd., *Fontes Rerum Canariarum*, 8, 9 og 11, Las Palmas 1959-65. Krønikerne er behandlet Goodman, s. 105-48. Bethencourts tekst er oversat i *The Canarian or, Book of the Conquest and Conversion of the Canarians in the Year 1402*, oversat Richard Henry Major, The Hakluyt Society, 1. rk., 46, New York 1872, genoptrykt 1971. Afladsbulle til ekspeditionen trykt *Le Canarien*, 1:412-14. For de Kanariske Øers videre skæbne under Henrik Søfareren, se Russel, s. 264-90.
103. Sofus Larsen, »Danmark og Portugal i det 15de Aarhundrede«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 3. rk., 9 (1919), s. 236-312; Sven Svensson, »Kristian den Andres planer på en Arktisk expedition och deras förutsättningar. Ett bidrag till de geografiske upptäckternas ideologi«, *Lunds Universitets Årsskrift*, Ny række, Afd. 1, 54/5, Lund 1960. Larsens afhandling kom i en engelsk oversættelse, *The Discovery of North America Twenty Years Before Columbus*, London 1924 og en portugisisk i 1983. Her citeres efter den danske udgave.
104. Gomes Eannes de Azurara, *The Chronicle of the Discovery and Conquest of Guinea*, oversat Charles Raymond Beazley & Edgar Prestage, The Hakluyt Society, 99-100, New York 1896-99, genoptryk u.å., 2:280-86.
105. *Diplomatarium Christierni I*, red. Hans Knudsen, København 1856, s. 134-35. Jf. Troels Dahlerup, *De fire stænder, 1400-1500*, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, 6, 2. udg., København 2003, s. 122-24. Desuden nævnes en dansk ridder ved navn Abelhardt i de portugisiske kilder, Russel, s. 213-14.
106. Se eksempelvis de pavelige buller trykt *Bullarium patronatus Portugaliæ regum in ecclesiis Africae, Asiæ atque Oceaniæ bullas, brevis, epistolas, decreta actaque sanctæ sedis ab Alexandro III ad hoc usque tempus amplectens*, red. Levy Maria Jordão, 2 bd., Olisipone 1868-70, 1:19, 23-24 og *passim*.

Pour ce que iadis souloit on mettre
 en escript les bonnes chevaleries q̄
 les princes et les conquereurs souloient
 faire ainsi que on treuve es anciens
 hystoires voulons nous cy faire ma
 aon de l'empreinte que gadifer de la

Salte et bechencourt cheuaheys nez du roy aume de france
 lui p̄teuz du pais de conarloys lautre uornit du pais de caux

Den anden front lå i Nordatlanten og gik over Grønland. Det berettes, at to skippere dvs. admiraler, Pinning og Pothorst, var sendt ud for at finde nye lande af Christian I, på opfordring af Alfonso V af Portugal. Oplysningen findes i et brev, som borgmesteren i Kiel, Carsten Grypp, i 1551 skrev til Kong Christian III.¹⁰⁷ Han beskrev i brevet, hvordan han ifølge sin ordre om at købe malerier og bøger til kongen nu havde købt og sendte to verdenskort, af hvilke kongen kunne se, at hans land Grønland strakte sig hen imod den nye verden og de øer, som portugiserne og spaniolerne havde fundet, så man over land kunne komme dertil, ligesom man fra fæstningen Vardøhus i Lapland kunne komme til Grønland. Oplysningen om Pinning og Pothorst stod på et kort over Island. Didrik Pinning og Hans Pothorst kom fra Hildesheim. Der vides meget lidt om dem, bortset fra, at de var i den danske konges tjeneste som kaperkaptajner – først Christian I og siden Hans – og ifølge Poul Helgesen kom voldsomt af dage, ligesom andre af tidens kaperkaptajner.¹⁰⁸ Didrik Pinning synes dog at have haft en betydningsfuld position. Han var en periode statholder på Island og høvedsmand på fæstningen Vardøhus. Han var tilstede ved Christian II's hyldning i Norge i 1489 og befandt sig sammen med Kong Hans ombord på flagskibet, der i spidsen for en dansk flåde i 1487 drog til Gotland.¹⁰⁹

O. 1473 ledte Didrik Pinning en fælles dansk-portugisisk ekspedition for at finde søvejen til Indien mod Nordvest sammen med danskeren Johannes Scolvus og den portugisiske udsending João Vaz Corte-Real. Denne dristige hypotese blev fremsat første gang af Sofus Larsen i 1919. Larsens hovedsigte var at vise, at Nordamerika blev opdaget af denne ekspedition sendt ud af Christian I i samarbejde med Alfonso V 20 år inden, Columbus opdagede Amerika. Det behøver man ikke være enig i for at se,

107. *Diplomatarium Groenlandicum 1492-1814*, red. Louis Bobé, MoG, 55/3, København 1936, s. 5-6 (nr. 4). Også udgivet *Aktstykker til Oplysning om Grønlands Besejling 1521-1607*, red. Louis Bobé, *Danske Magasin*, 5. rk., 6 (1905), s. 303-324, her s. 309-11.

108. Petrus Paruus Rosefontanus [Hans Svanning], *Chronicon sive historia Iohannis Regis Dania*, København 1560, fol. O4'-P1; Povl Helgesen, *Den skibyske Krønike*, s. 44-45. Jf. Richard Hennig, *Terræ Inkognita. Eine Zusammenstellung und kritische Bewertung der wichtigsten vorcolombianischen Entdeckungsreisen an Hand der darüber vorliegenden Originalberichte*, 4 bd., Leiden 1944-56, 4:247-82; Paul Pini, *Der Hildesheimer Didrik Pinning als Entdecker Amerikas, als Admiral und als Gouverneur von Island im Dienst der Könige von Dänemark, Norwegen und Schweden*, Schriftenreihe des Stadtarchivs und der Stadtbibliothek Hildesheim, 5, Hildesheim 1971; Ludvig Daae, »Didrik Pinning«, *Historisk Tidsskrift (Oslo)*, 2. rk., 3 (1882), s. 233-45.

109. Paul Pini's forsøg på at identificere persevanten Lolland med Pinning er interessant, men kan kun forblive et gæt, Pini, s. 18-19.

at kilderne virkelig peger på sandsynligheden for en dansk-portugisisk opdagelsesekspedition.¹¹⁰ Kritikere har påpeget, at oplysningen om Corte-Reals ekspedition stammer fra en portugisisk krønikeskriver, der ud over at være en sen kilde ofte kan vises at være upålidelig og derfor blankt bør afvises.¹¹¹ Andre er mindre kategoriske, men mener, at det vitale kildemateriale mangler for at verificere hypotesen.¹¹² Kirsten Seaver mener derfor, at man burde opgive tanken om fælles dansk-portugisiske bestræbelser i Atlanten, først og fremmest fordi hun ikke kan forestille sig, at man fra dansk eller portugisisk side skulle have særlige interesser nogen af stederne. De danske personer, der var involveret i de portugisiske korstog var enkelte eventyrere enten på flugt fra ballade eller efter rigdomme, ligesom Pinning og Pothorst blot meledede deres egen kage i Nordatlanten.¹¹³ Billedet er misvisende af flere grunde. For det første var Christian I ganske rigtigt af nødvendige politiske grunde vendt mod Sverige og Nordtyskland, men at han slet ikke havde råd til storstilede ekspeditioner mod nord virker som et bagvendt argument. Hvordan man end vender og drejer det, spillede Pinning og Pothorst en rolle i Nordatlanten og havde tilsyneladende ordrer om at opsøge nye lande. En sådan udlicitering var den normale måde at finansiere ekspeditioner på, og portugiserne havde gjort det med stor succes gennem hele århundredet. For det andet er det spørgsmålet om man overhovedet havde råd til at lade være i kapløbet om at komme først til Indiens umådelige rigdomme. Formodentligt var ekspeditionen en stor fiasko. Men der var gode grunde til at gøre forsøget. Det er ikke fuldstændigt entydigt om kilderne vidner om en eller flere ekspeditioner, men de er vidnesbyrd om, at man også i Danmark var engageret i bestræbelserne på at nå frem til Indien, muligvis i direkte samarbejde med det portugisiske kongehus, som man jo også var beslægtet med. Under alle omstændigheder bliver det vanskeligt ikke at se de danske ekspedi-

110. Jf. Svensson, s. 110-67 og nedenfor.

111. Samuel Eliot Morison, *Portuguese Voyages to America in the Fifteenth Century*, Cambridge, Mass. 1940, s. 32-43; Samuel Eliot Morison, *The European Discovery of America*, bd. 1: *The Northern Voyages A.D. 500-1600*, New York 1971, s. 89-94. Morison ønsker først og fremmest at vise, at Corte-Real ikke opdagede Amerika før Columbus og tager ikke stilling til dansk deltagelse i de portugisiske korstog.

112. David B. Quinn, *North America from Earliest Discovery to First Settlements. The Norse Voyages to 1612*, New York 1975, s. 58-59.

113. Seaver, s. 199-205 og 256-57. Quinn, s. 59 siger blot, at den fælles ekspedition er højst usandsynlig, men ikke hvorfor. Jf. også C. F. Allen, *De tre nordiske Rigers Historie*, 5 bd., København 1864-72, 2:285-88, der sætter det i relation til håb om rig handel på Grønland. Det har givet også spillet ind, men jeg mener, man skal tage det større perspektiv med.

tioner i lyset af portugisernes korstog. Hvorfor skulle en korstogskonge som Christian I, udnævnt af paven til Kristenhedens beskytter, der selv fremlagde en storstilet korstogsplan på rigsdagen i Regensburg i 1471, se anderledes på tingene end Alfonso V? Det har vi sikre vidnesbyrd på, at man ikke gjorde i begyndelsen af 1500-tallet.

I 1514 ansøgte Christian II om aflad for de folk, der skulle deltage i en påtænkt ekspedition, hvis formål var at opsøge »øerne på den anden side af Ishavet«. ¹¹⁴ Det tyder på, at han har forfulgt drømmen om at finde frem til Indien ved at sejle mod nord. En tanke, der datidens geografiske viden taget i betragtning ikke var urimelig, selvom beskrivelsen af den nye verden som »øer« i nogen sammenhænge var forældet på det tidspunkt. ¹¹⁵ Det forhindrede dog ikke Grypp i at skrive det samme små 40 år senere til Christian III. Igen må den pavelige afladsbulle tages som udtryk for, at det er foregået i forlængelse af korstogsbestrebelse, der på denne tid var nået til »den nye verden«. ¹¹⁶ Christian II's planer gik få år senere over Grønland. Det var mere i tråd med tidens nyeste viden, der var samlet i Ruysch verdenskort fra 1508, hvor Grønland var en halvø længst mod nord på det asiatiske kontinent og derfor et oplagt brohoved for dansk ekspansion i Indien. ¹¹⁷ I 1519 skrev paven, Leo X, at han udnævnte Vincenz Petersen til biskop af Gardar, fordi Christian II agtede at tilbageerobre staden Gardar fra hedningenes hænder med en mægtig flåde. ¹¹⁸ Lederen af det danske korstog til Grønland skulle være Søren Nordby. Han skrev i februar 1521 til kongen, at han var villig til at gøre sine skibe rede og begive sig til Grønland, men han kunne pga. reparationer, der skulle udføres, og mangel på mastetræ ikke få skibene klar før efter påske. ¹¹⁹ Korstoget blev ikke til noget på grund af oprøret i Sverige og blodbadet i Stockholm, men planen om at tilbageerobre Grønland med et korstog var virkelig nok.

Christian II havde som vicekonge i Norge fra 1506 været tæt på ærkebiskoppen af Trondheim, Erik Valkendorff, der arbejdede på at samle ma-

114. DN, 17:1259-60 (nr. 1260) = AP, 6:76-78 (nr. 4457).

115. Jf. OT-kortet indsat i Thott 797 2°, fol. 277, der er en kopi af et kort formodentligt tegnet af Christiern Pedersen, hvor Grønland er en ø nord for Scandinavian og »syd« for Indien står skrevet »Indiske haff og Ører« og Bjørnbo 1909, s. 191-93.

116. Jf. Goodman, s. 149-67.

117. Se kortet trykt A. E. Nordenskiöld, *Facsimili-Atlas*, Stockholm 1889, pl. 32. Jf. Svensson, s. 179-81. Jf. *Portugaliae monumenta cartographica*, 6 bd. red. Armando Cortesão & Avelino Teixeira da Mota, Lissabon 1960, 1:11 og planche 4.

118. DN, 17:1164-66 (nr. 1184). Jf. Gad, s. 224-28

119. *Diplomatarium Groenlandicum*, s. 4 (nr. 2).

teriale om Grønland for at få landet tilbage under sin bispestol. Han opholdt sig netop i 1520 i Rom – som landsforvist ganske vist. Blandt hans optegnelser og noter finder man blandt andet, at man skulle hugge store kors i sten og skære kors i træerne, når man kom til Grønland.¹²⁰ Det er muligt, at oplysningen om Vesterbygdens undergang som følge af skrællingernes angreb skal tilskrives Valkendorff – i hvert fald er Bardarsons Grønlandsbeskrivelse overleveret i en form fra begyndelsen af 1500-tallet, der sandsynligvis stammede fra Valkendorffs undersøgelser.¹²¹ Tyskeren Jakob Ziegler, der traf Valkendorff i Rom, skrev efter Valkendorffs og andre nordiske prælaters oplysninger, at missionen var blevet misrøgtet, og folkene på Grønland derfor næsten var faldet tilbage til hedenskabet.¹²² Ziegler var blevet fortalt, at lapperne og skrællingernes tro var så ens, at det for Ziegler tydede på fastlandsforbindelse. Desuden kom pygmærne ned fra det ukendte land ved Nordpolen på røvertogter. Ziegler berettede ligeledes om de små skindbåde, som de brugte til at angribe store skibe med, ligesom den måske mere velkendte beskrivelse af Olaus Magnus.¹²³ Med beskrivelsen af hedningenes tilstedeværelse og overgreb kunne man altid retfærdiggøre danske ekspeditioner som korstog – også selvom deres overordnede mål var at finde en vej til Indiens umådelige rigdomme. I denne forbindelse var der nemlig en særlig god grund til, at man fra dansk side ikke blot selv arbejdede på at nå frem til Indien, men også skulle deltage i de portugisiske ekspeditioner.

5. Jon Præst og danske korstog i Indien

Blandt de erklærede mål for portugisernes ekspansion optrådte eksplicit håbet om at få kontakt til Jon Præsts rige.¹²⁴ Man håbede, at Jon Præst i spidsen for en stor kristen hær ville komme de kristne til hjælp i kampen mod muslimerne. Historierne om dette sagnomspundne rige, der lå i det fjerne øst grænsende op til Paradis, skal man nok være forsigtig med blot

120. GHM, 3:482-97.

121. Ívar Bardarson, s. 9.

122. Jacob Ziegler, *Terræ Sanctæ*, Strassburg 1536, fol. 85-86, 92-93 og om lapperne fol. 94-96. Grønlandsbeskrivelsen er oversat Bjørnbo 1912, s. 237-39 og jf. GHM, 3:497-503. Det er et sjovt sammentræf i denne sammenhæng, at Ziegler medtager et kort over Grønland i en kortsamling over det Hellige Land.

123. Jacob Ziegler, fol. 92', oversat Bjørnbo 1912, s. 237. For Olaus Magnus se Bjørnbo 1912, s. 265-80, kort, s. 266, fig. 48 og s. 14.

124. Eksempelvis Gomes Azurara, 1:55. Jf. Svensson, s. 56ff.

at betragte som »munkefabler« – som ren fiktion og underholdende lystlæsning uden videre værdi.¹²⁵ I samtiden var det autoritative tekster, der var kilder til tidens geografiske viden og opfattelse. Historien om Jon Præst og hans kristne rige og store hær, der ville kunne åbne en tofronts-krig mod muslimerne, gik tilbage til anden halvdel af 1100-tallet. I 1400-tallet dukkede gesandter op fra Jon Præst ved pavehoffet,¹²⁶ og det har været en virkelig og rationel politisk vurdering at finde frem til dette rige. I dansk sammenhæng er det særligt interessant, for Danmarkshistorien blev fra 1400-tallet tæt forbundet til opkomsten af dette rige og korstogstanken.

Jon Præsts rige blev beskrevet i Mandevilles rejser, der i begyndelsen af 1400-tallet blev oversat til latin. Den latinske version adskilte sig på flere interessante punkter fra 'originalen'. Blandt andet spillede historien om Holger Danske en langt mere central rolle. Den blev i midten af 1400-tallet oversat til dansk af franciskanerne.¹²⁷ Det hedder her, at i år 800 drog Holger Danske med »andæ femten herræ aff sith slektæ ok met tyuæ tusindæ wæpnæræ« over det græske hav og underlagde sig hele østen fra Jerusalem indtil Paradis med Guds hjælp og gennem mange kampe.¹²⁸ Blandt de 15 herrer var en frisisk kongesøn, der hed Johannes. Han gik så ofte og gerne i kirke, at han af de andre for sjov blev kaldt Jon Præst. Holger Danske delte sine store erobringer mellem sine følgesvende, og gav dem hver et rige de skulle være herre over, for at kristendommen måtte blive mere udbredt i den del af verden. Jon Præst gav han Indien med fire tusind øer og riger, og gjorde ham til kejser over de andre af sine frænder. Alle Jon Præsts efterkommere hed derefter således. Siden blev riget delt ved giftermål og mellem flere sønner, hvorfor mange omkringliggende riger og øer igen faldt fra Kristendommen og tilbage til deres fædres hedenske sæder.¹²⁹ Holger Danskes levnedsløb, fra hans fødsel indtil han på mystisk vis forsvandt ved Karl den Stores hof, og for Kristendommens skyld efterfølgende havde vundet alle riger fra Jerusalem

125. Se indledningsordene til *Historie om Jon Prest, trykt i Kiøbenhavn 1510, Danske Magazin*, 3 (1747), s. 171-76, her s. 172; August Fjeldstrup, *Gotfred af Ghemens Udgave af Historien om Jon Præst*, København 1910.

126. Svensson, s. 69f. Jeg læner mig i det følgende op ad Svenssons afhandling.

127. *Mandevilles Rejse i Gammeldansk Oversættelse tillige med en Vejleder for Pilgrimme*, red. M. Lorenzen, København 1882; *The Danish Version of »Mandeville's Travels« in Sixteenth-Century Epitome*, red. med introduktion, noter og engelsk oversættelse af S. A. J. Bradley, *Scandinavian Studies*, 4, Lewiston 1999; *Mandeville's Travels. Texts and Translations*, red. Malcolm Letts, 2 bd., Hakluyt Society, 2. rk., 101-2, London 1953.

128. *Mandevilles Rejse*, s. 162.

129. *Ibid.*, s. 162-63.

indtil Paradis, var beskrevet i den ypperste sal i et palads i riget Jana, som det fortælles i Mandevilles rejser.¹³⁰ Forfatteren skrev også om Holger Danske, at nogle uforstandige mennesker mente, at han stadig levede et sted på jorden: »Jek tror bætær, at han lefuer met gudh udi hemmærigæ, effter thy at han arbeydede sa megit for then helly troo oc cristendoms merelssæ skill«. ¹³¹ Det ældste danske håndskrift daterer sig til 1444 under Christoffer af Bayern, og det er oplagt med Sven Svensson at se en forbindelse mellem den danske gesandts Vallartes deltagelse i de portugisiske bestræbelser på at nå frem til det sagnomspundne rige og interessen for historien i Danmark.¹³² Også forordet til den danske version udtrykte håbet om, at historien måtte inspirere til at drage på korstog for at befri Jerusalem.

Det havde Jon Præst selv givet udtryk for at han ville i sit brev, der var sendt til Kejser Manuel Komnenos i 1160'erne.¹³³ Brevet er naturligvis et litterært produkt. Dets indflydelse rækker dog langt ud over dette. Det var en kilde til information om Jon Præst og hans rige. Det omtales i Kongespejlet og var selvfølgelig kendt i Skandinavien. Det kom i en svensk oversættelse i 1400-tallet og blev oversat til dansk to gange. Den ene blev trykt af Gotfred af Ghemen i København i 1510 og hører til samme tradition som den svenske. Den anden dateres palæografisk til slutningen af 1400-tallet eller lidt senere.¹³⁴ Jon Præst skrev i den danske trykte oversættelse, at han »haffue acht at søghe then heligræff mz meghel ære oc stride emodh gutz vwenner«. ¹³⁵ Når han gik i krig, lod han føre 30 guld-kors besat med ædelstene foran hæren, og under hvert kors var 20.000 rid-dere og 20.000 fodsoldater foruden hele trodset. Når hæren vendte hjem, førtes derimod et trækors foran hæren til minde om Jesu død og den pine, han led for vore synder, og et guldkar med jord, der skulle minde om, at vi kom af muld.¹³⁶ Ellers blev Jon Præsts riges store rigdomme beskrevet samt en fantastisk beretning om, hvorledes man høstede pepper. Den danske forbindelse har naturligvis spillet en stor rolle, fordi det ville give Danmark gode kort på hånden i fremtidige forhandlinger om rettigheder til handlen i Indien.

130. Ibid., s. 98-99.

131. Ibid., s. 191.

132. Svensson, s. 84

133. *Jon Præst. Presbyter Johannes' brev til Emanuell Komnenos. Synoptisk udgivet på latin, dansk og svensk*, red. Allan Karker, København 1978, s. 13a-13b.

134. Ibid., s. 5-11.

135. Ibid., s. 13b. Ikke med i den utrykte version, *ibid.*, s. 13a.

136. Ibid., s. 17a-17b.

Under Christian II skete der to ændringer med historien, der knyttede ikke bare historien om Jon præst men også Holger Danske tættere til kongens person: Jon Præst blev til en dansk mand og Holger Danske til en dansk kongesøn, som Saxo skulle have omtalt. I Christian II's »hofhistoriograf« Christiern Pedersens samlede skrifter er udgivet en besynderlig historie om »Folk og høvdinger, der i fordom tid for ud af Danmark og siden vandt stor magt«, der er dateret til 1521.¹³⁷ Her fortælles om de tre største danske fyrster, der drog ud i verden: Den romerske kejser Aurelianus, der var født i Ribe, Holger Danske og Jon Præst. Holger Danskes bestræber i krig for den kristne tro understregedes stærkt, da han »idelige bestride hedninge ... och wdgaff sit blod for Guds skyld«. ¹³⁸ Men mere interessant skiftede Jon Præst nationalitet i denne version fra frisisk til dansk.¹³⁹ Hvad enten det er Christiern Pedersen selv, der er ophavsmand til teksten eller ej, var den udtryk for den ideologi, der var fremherskende omkring kongen. Historien om Holger Danske, der lå til grund for den latinske version af Mandeville blev oversat og trykt af Christien Pedersen i 1534, som *Holger Danskes Krønike*. Christiern Pedersen gjorde i denne oversættelse Holger Danske til en søn af den danske Kong Gøtrik, som blev beskrevet hos Saxo, og lød det danske navn Oluf.¹⁴⁰ Krigen mod troens fjender var også gjort tidssvarende: Nu kæmpedes imod tyrkerne uden for Rom fremfor mod saracenerne i Spanien. Kejser Karl med følge kom til Rom for at slå mod tyrkerne, for at »bevisde at de vaare Cristne mend«, og Holger Danske kæmpede mod tyrkerne for den hellige kristelige tro.¹⁴¹ Christiern Pedersen havde formodentligt først oversat denne tekst under eksilet og sit andet ophold i Paris o. 1527.¹⁴² Historien blev også sat ind i en åbenlys protestantisk kontekst, men korstog og protestantisme var under ingen omstændigheder uforenelige, som både Christiern Pedersen og tiden efter Reformation i Skandinavien viste.¹⁴³ Det

137. *En wdschrifft aff gamle krönnicker, om nogle slaugs folck och höffdingar, som i fordom tiid haffuer faret wd aff Danmarck och der effier fuaet stor regimente i werden*, i *Christiern Pedersens Danske Skrifter*, red. C. J. Brandt & R. T. Fenger, 5 bd., København 1850-56, 5:334-353. Om Christiern Pedersen i rollen som hofhistoriograf, se C. J. Brandt, *Lunde-Kanniken Christiern Pedersen og hans Skrifter*, København 1882. Jf. Svensson, s. 168-93.

138. *En wdschrifft*, s. 336, 350-53.

139. *Ibid.*, s. 352-53.

140. *Kong Olger Danskes Krønike*, i *Christiern Pedersens Danske Skrifter*, 5:129-314, her s. 133-41 og 308-14.

141. *Ibid.*, s. 146-47.

142. *Christiern Pedersens Danske Skrifter*, 5:532-35

143. Jf. Martin Schwartz Lausten, *Christian 2. mellem paven og Luther. Tro og politik om-*

knyttede det danske kongehus og Christian II endnu tættere til denne proto-korsfarer, og det kaster nyt lys over ikke bare Christian II's tilsagn om at deltage i korstogene mod tyrkerne og til det Hellige Land, men også hans planer for de arktiske ekspeditioner, og bestræbelserne på at vinde sit rige tilbage. Når Christian I's korstogsengagement fremhævedes i Christiern Pedersens oversættelse af Filippo Nuvolinis hyldestdigt, refererede det naturligvis igen til Christian II's bestræbelser på at fremstille sig som en korstogskonge.¹⁴⁴ Under sit ophold i Holland fik Christian II fremstillet et billede af sig selv, der viste ham som en ny Konstantin med en gengivelse af slaget ved Lydanisse i baggrunden.¹⁴⁵ Det siger sig selv, at det var i rollen som korstogskonge, Christian II optrådte, når han fremstilledes på titelbladet til den af Christiern Pedersen trykte Saxo-krønike i 1514. Korsfanen er muligvis Dannebrog, men det var netop en korstogsfane givet af Gud til de danske konger på korstog, og Christiern Pedersen beskrev det danske våben som bestående af »Jesu Christj korss och iii stompede nagle«. ¹⁴⁶

Christian II's planer først i 1514 og siden i 1519 var at finde søvejen til Indien. Det ville bringe ikke alene hæder, pris og ære, men også stor og evig profit, som Klaus Pedersen mindede kongen om i et brev af 21. september 1521.¹⁴⁷ Og det hastede. Klaus Pedersen mindede også kongen om, at spaniolerne rykkede tættere og tættere på Grønland; et rygte Ziegler også gengav.¹⁴⁸ Grønland blev formodentligt opfattet som landfast

kring »den røde konge« i eksilet og fangenskabet (1523-1559), Kirkehistoriske Studier, 3. rk., 3, København 1995 og Møller Jensen 2004. I Thott 797 2° er fol. 276^v angivet den trosbekendelse, som danskerne havde brugt under deres erobringer lige fra de tidligste tider. Det var selvfølgelig Fader Vor!

144. Etting, s. 66-67.

145. Lars Auth Hendrikman, »Christiaan II als Scandinavische Constantijn«, *Millennium*, 15 (2001), s. 30-57. Konstantinlegenden var en integreret del af messen i festen til det Hellige Kors, se f.eks. *Breviarium Lundense nuper reuisum atque castigatum a Chr. Petri*, Paris 1517, fol. 277^{r-v}.

146. Etting, s. 71. Jf. Erik af Pommerns våben gengivet Dahlerup, s. 123. Igen giver Christiern Pedersen en temmelig fri oversættelse af Nuvolinis tale, der siger, at kongen havde et billede af Jomfru Maria, Kristi tre nagler og tornekrone i sit våben. På Christian I's tid ville et billede af Jomfru Maria naturligt lede tankerne hen på Konstantinopels fald, hvor muslimerne skændede og ødelagde billedet af hende, som plejede at blive dyrket der. Korstogsprædikanter blev instrueret i at bruge denne episode til at gøre folk vrede og opflamme dem til hævn, så de ville tage korset, jf. Kardinal Bessarions instruktioner til sine korstogsprædikanter, *Documents on the Later Crusades*, s. 147-54 (nr. 48), her s. 148-49.

147. *Diplomatarium Groenlandicum*, s. 4-5 (nr. 3).

148. *Ibid.*; Jacob Ziegler, fol. 92'-93. For opdagelserne i Nord i slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet og engelske og portugisiske ekspeditioner, der landede på Grønland, se Seaver, s. 192-224, 254-311.

med Asien og ville derfor være et logisk brohoved for videre ekspansion. Formodentlig derfor planlagde Christian II et korstog til Grønland i 1519, og Christian II fremstilledes ikke blot som korstogskonge, men som efterfølger af en anden dansk heroisk korstogsskikkelse, Holger Danske, der havde grundlagt det rige, som Christian havde sat sig for at komme frem til: Indien og den danske Jon Præsts sagnomspundne rige.

6. Konklusion: De glemte korstog

Bestræbelserne på at finde vejen til Indien over Grønland fortsatte i 1500 og 1600-tallet. I Karsten Grypps brev til Christian III skrev han, at kongens land rakte over mod den nye verden, og det gjaldt om at gøre sine interesser gældende før det var for sent.¹⁴⁹ Både Frederik II og Christian IV sendte ekspeditioner afsted, men som bekendt lykkedes det ikke.¹⁵⁰ Det er en anden historie. Kildematerialet er sparsomt og fragmentarisk overleveret. Men der tegner sig et billede af en kontinuerlig dansk politik, der gik ud på at gøre sine interesser gældende på Grønland fra 1400-tallets begyndelse, der i hvert fald fra Christoffer af Bayerns tid blev knyttet til bestræbelserne på at finde frem til Jon Præsts rige. Indtil Reformationen foregik dette naturligvis inden for rammerne af den generelle korstogsbevægelse. De ekspeditioner, der sendtes ud fra Danmark i 1400-tallet, ved vi meget lidt om. Der er ingen som helst grund til at antage, at de skulle være blevet opfattet anderledes end eksempelvis portugisernes samtidige ekspeditioner i Afrika. Bestræbelserne på at finde frem til Indien og Jon Præsts sagnomspundne rige var tæt knyttet sammen med korstogens historie og forhåbningerne om, at Jon Præst i spidsen for en stor korstogshær ville hjælpe med at tilbageerobre Jerusalem. I historierne om dette rige havde Danmark en særlig rolle i 1400-tallet, fordi riget var grundlagt af Holger Danske, da han underlagde sig landet fra Jerusalem til Paradis og omvendte alle derboende folk til kristendommen. Denne ideologiske dimension spillede en meget vigtig rolle i den danske selvforståelse og politik. Det kommer tydeligst til udtryk under Christian II og hans korstogsplaner for Grønland, hvor Christian forbandt historierne om Holger Danske og Jon Præst til en historisk baggrund for sin egen kongemagt og politik. Men der er ingen grund til at antage, at man har set meget ander-

149. *Diplomatarium Groenlandicum*, s. 5-6 (nr. 4).

150. *Aktstykker til Oplysning om Grønlands Besejling*, s. 311-24; *Diplomatarium Groenlandicum*, s. 6-19 (nr. 5-23); Gad, s. 228-313.

ledes på tingene gennem hele 1400-tallet, hvor korstogsideologi og korstogsplaner var et yderst vigtigt politisk instrument for de danske konger. Ønsket om hæder og evig profit er under ingen omstændigheder uforeneligt med tanken om missionen og korstoget. Som Jennifer Goodman, der har skrevet om portugisernes ekspeditioner, meget præcist siger om deltagerens motiver: »They are in it to advance Christianity, but they are also in it for the money and the land«. ¹⁵¹ Billedet af Christian II som korstogskonge skulle naturligvis også styrke hans bestræbelser på at vinde sit rige tilbage efter fordrivelsen. Det var skæbnens ironi, at brødrene Holger og Trud Ulfstand i 1531 skrev til deres fætter Esge Bilde, at Christian II's forventede angreb på sine tidligere riger næppe ville finde sted det år, fordi kejseren netop havde brug for Frederik I's støtte til korstog. ¹⁵²

I mine øjne er historien om de danske bestræbelser på at finde søvejen til Indien over Grønland og gøre sine interesser gældende dér derfor historien om de glemte korstog. »Hvis denne mening afviger fra det sande, vil jeg til enhver tid lytte til den der siger noget sandere, og give ham min tilslutning«. ¹⁵³

Litteratur

- Acta Pontificium Danica. Aktstykker vedrørende Danmark 1316-1536*, red. L. Moltesen, Alfred Krarup & Johannes Lindbæk, 7 bd., København 1904-43
- Adam af Bremens Krønike*, oversat og kommenteret Allan A. Lund, Højbjerg 2000
- Aktstykker til Oplysning om Grønlands Besejling 1521-1607*, red. Louis Bobé, *Danske Magasin*, 5. rk., 6 (1905), s. 303-324
- Allen, C. F., *De tre nordiske Rigers Historie*, 5 bd., København 1864-72
- Antonsson, Haki, »Insigne Crucis: A European Motif in a Nordic Setting«, i *The North Sea World in the Middle Ages. Studies in the Cultural History of North-Western Europe*, red. Thomas R. Liszka & Lorna E. M. Walker, Dublin 2001, s. 15-32
- Arneborg, Jette, »Burgunderhuer, baskere og døde nordboer i Herjolfsnæs, Grønland«, *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1996, s. 75-83
- Arneborg, Jette, *Kultur mødet mellem nordboer og eskimoer – En kritisk analyse af kilderne til belysning af kulturmødet mellem nordboer og eskimoer i Grønland. Vurderet i Norrønt perspektiv*, Upubliceret Ph.D.-afhandling, Københavns Universitet, 1991
- Arneborg, Jette, »Nordboarkæologiens historie – og fremtid«, *Grønland*, 37 (1989), s. 121-37
- Arneborg, Jette, »The Roman Church in Norse Greenland«, *Acta Archaeologica*, 61 (1990), 142-150
- Arneborg, Jette, »Vikingerne i Nordatlanten. De nordiske samfund i Island og Grønland og

151. Goodman, s. 158.

152. DN, 9:680-81 (nr. 668). Jf. AP, 7:793 (nr. 6470).

153. Arngrímur Jónsson, *Grønlandia*, red. og oversat Richard Mott, København 2000, s. 18-19.

- Europa«, i *Norden og Europa i vikingetid og tidlig middelalder*, red. Niels Lund, København 1993, s. 179-94
- Arngrímur Jónsson, *Grønlandia*, red. og oversat Richard Mott, København 2000
- Bjørnbo, Axel Anton, »Adam af Bremens Nordensopfattelse«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 2. rk., 24 (1909), s. 120-244
- Bjørnbo, Axel Anton, »Cartographia Groenlandica«, *Meddelelser om Grønland*, 48, København 1912
- Bjørnbo, Axel Anton & Carl S. Petersen, *Der Däne Claudius Claussön Swart (Claudius Clavus): Der älteste Kartograph des Nordens, der erste Ptolomäus-Epigon der Renaissance: eine Monographie*, Innsbruck 1909
- Bjørnbo, Axel Anton & Carl S. Petersen, *Fyenboen Claudius Claussøn Swart (Claudius Clavus), Nordens ældste Kartograf. En Monografi*, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter, 6. rk., 6. hf. 2, s. 43-302, København 1904
- Brandt, C. J., *Lunde-Kanniken Christiern Pedersen og hans Skrifter*, København 1882
- Breviarium Lundense nuper reuisum atque castigatum a Chr. Petri*, Paris 1517
- Bruun, Daniel, »Arkæologiske Undersøgelser i Julianehaabs Distrikt«, *MoG*, 16, København 1895, s. 171-461
- Bruun, Daniel, »Oversigt over Nordboruiner i Godthaab- og Frederikshaab-Distrikter«, *MoG*, 56, København 1918, s. 55-147
- Bruun, Daniel, *Erik den Røde og Nordbokolonierne i Grønland*, 2. udg., København 1931
- Bullarium patronatus Portugalie regum in ecclesiis Africae, Asiae atque Oceaniae bullas, brevis, epistolas, decreta actaque sanctae sedis ab Alexandro III ad hoc usque tempus amplectens*, red. Levy Maria Jordão, 2 bd., Olisipone 1868-70
- The Canarian or, Book of the Conquest and Conversion of the Canarians in the Year 1402*, oversat Richard Henry Major, The Hakluyt Society, 1. rk., 46, New York 1872, genoptrykt 1971
- Le Canarien. Cronicas francescas de la conquista de Canarias*, red. Elias Serra Rafols y Alejandro Cioranesco, 3 bd., Fontes Rerum Canariarum, 8, 9 og 11, Las Palmas 1959-65
- Christensen, Stephen Turk, »Christian I's promovring af Rom som pilgrimsby«, i *Danmark og Europa i senmiddelalderen*, red. Per Ingesman & Bjørn Poulsen, Århus 2000, s. 134-159
- Christiern Pedersens Danske Skrifter*, red. C. J. Brandt & R. T. Fenger, 5 bd., København 1850-56
- The Chronicle of Novgorod 1016-1471*, oversat fra russisk af Robert Michell & Nevill Forbes, med introduktion af C. Raymond Beazley og en redegørelse for teksten af A. A. Shakhmatov, Camden Third Series, 25, London 1914
- Clemmesen, Mogens, »Kirkeruiner fra Nordbotiden m.m. i Julianehåb Distrikt. Undersøgelsesrejse i 1910«, *MoG*, 47, København 1911, s. 283-358
- Conciliorum oecumenicorum decreta*, red. Joseph Alberigo, 3. udg, Bologna 1973
- Dahlerup, Troels, *De fire stænder, 1400-1500*, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, 6. 2. udg., København 2003
- The Danish Version of »Mandeville's Travels« in Sixteenth-Century Epitome*, red. med introduktion, noter og engelsk oversættelse af S. A. J. Bradley, *Scandinavian Studies*, 4, Lewiston 1999
- Deutsche Reichtagsakten unter Kaiser Friedrich III. Achte Abteilung, zweite Hälfte: 1471*, red. Helmut Wolff, *Deutsche Reichtagsakten*, 22/2, Göttingen 1999
- Diplomatarium Christierni I*, red. Hans Knudsen, København 1856
- Diplomatarium Groenlandicum 1492-1814*, red. Louis Bobé, *MoG*, 55/3, København 1936
- Diplomatarium Norvegicum*, red. C. C. A. Lange et al., 21 bd., Kristiania 1847-1976
- Diplomatarium Suecanum*, red. Bror Emil Hildebrand et al., 9 bd., Stockholm 1829-2000
- Documents on the Later Crusades, 1274-1580*, red. og oversat Norman Housley, London 1996
- Doxey, Gary B., »Norwegian Crusaders and the Balearic Islands«, *Scandinavian Studies*, 68 (1996), s. 139-60
- Daae, Ludvig, »Didrik Pinning«, *Historisk Tidsskrift (Oslo)*, 2. rk., 3 (1882), s. 233-45

- En wdschrifft aff gamble krönnicker, om nogle slaugs folck och höffdinge, som i fordom tiid haffuer faret wd aff Danmarck och der effter faaet stor regimente i werden, i *Christiern Pedersens Danske Skrifter*, 5:334-353
- Etting, Vivian, Rodolfu Signorini & Birgitte Werdelin, *Fra Christian I's Italiensrejse 1474*, København 1984
- Fernández-Armesto, Felipe, *Before Columbus. Exploration and Colonization from the Mediterranean to the Atlantic 1229-1492*, London 1987
- Fjeldstrup, August, *Gofred af Ghemens Udgave af Historien om Jon Præst*, København 1910
- Fyllingsnes, Frode, *Udgrøningen til dei norrøne bygderne på Grønland i seinmiddelalderen. Et forskningshistorisk oversyn*, Middelalderforum, Skrifter, 2, Oslo 1990
- Gad, Finn, *Grønlands Historie*, bd. 1: *Indtil 1700*, København 1967
- Geer, Ingrid De, *Earl, Saint, Bishop, Skald – and Music. The Orkney Earldom of the Twelfth Century. A Musiological Study*, Uppsala 1985
- Gomes Eannes de Azurara, *The Chronicle of the Discovery and Conquest of Guinea*, oversat Charles Raymond Beazley & Edgar Prestage, The Hakluyt Society, 99-100, New York 1896-99, genoptryk u.å.
- Goodman, Jennifer R., *Chivalry and Exploration, 1298-1630*, Woodbridge 1998
- Grønlands Historiske Mindesmærker*, red. Finn Magnussen et al., 3 bd., København 1838-45
- Halldórsson, Ólafur, *Grænland í midaldarritum*, Reykjavík 1978
- Hendrikman, Lars Auth, »Christiaan II als Scandinavische Constantijn«, *Millennium*, 15 (2001), s. 30-57
- Hennig, Richard, *Terræ Inkognita. Eine Zusammenstellung und kritische Bewertung der wichtigsten vorcolombianischen Entdeckungsreisen an Hand der darüber vorliegenden Originalberichte*, 4 bd., Leiden 1944-56
- Historia Norvegiæ*, i *Monumenta Historica Norvegiæ. Latinske Kildeskrifter til Norges Historie i Middelalderen*, red. Gustav Storm, Kristiania 1880, s. 69-124
- Historie om Jon Prest*, trykt i *Kjøbenhavn 1510*, *Danske Magazin*, 3 (1747), s. 171-76
- Holm, G. F., »Beskrivelse af Ruiner i Julianehaabs Distrikt, undersøgte i Aaret 1880«, *MoG*, 6, København 1883, s. 57-145
- Housley, Norman, *The Avignon Papacy and the Crusades, 1305-1378*, Oxford 1986
- Housley, Norman, »The Crusading Movement, 1274-1700«, i *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, red. Jonathan Riley-Smith, Oxford 1995, s. 260-93
- Housley, Norman, *The Later Crusades, 1274-1580. From Lyons to Alcazar*, Oxford 1992
- Housley, Norman, *Religious Warfare in Europe 1400-1536*, Oxford 2002
- Húngurvaka*, i *Biskupa Sögur*, red. Jón Sigurdson & Gudbrandur Vigfússon, 2 bd., København 1858-78
- Ingstad, Helge, *Landet under Leidarstjernen. En ferd til Grønlands norrøne bygder*, Oslo 1959
- Ívar Bárðarson, *Det gamle Grønlands Beskrivelse*, red. Finnur Jónsson, København 1930
- Jacob Ziegler, *Terræ Sanctæ*, Strassburg 1536
- Jansen, Henrik M., »A Critical Account of the Written and Archeological Sources' Evidence Concerning the Norse Settlements in Greenland«, *MoG*, 182/2, København 1972
- Janson, Henrik, *Templum Nobilissimum. Adam av Bremen, Uppsalatemplet och konfliktlinjerna i Europa kring år 1075*, Avhandlingar från Historiska Institutionen i Göteborg, 21, Göteborg 1998
- Jansson, Sven B. F., »Eiríks saga rauda«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, 22 bd., København 1956-78, 3:536-40
- Jensen, Kurt Villads, »Korstog og kolonisering. Ideologi og praksis i skandinaviske krige i højmiddelalderen«, i *Krigføring i middelalderen. Strategi, Ideologi og organisasjon ca. 1100-1400*, red. Knut P. L. Arstad, Forsvarsmuseets Småskrifter, 35, Oslo 2003, s. 128-45
- Jensen, Kurt Villads, »Korstogstanken i dansk senmiddelalder«, i *Danmark og Europa i senmiddelalderen*, red. Per Ingeman & Bjørn Poulsen, Århus 2000a, s. 39-63
- Jensen, Kurt Villads, »Saxos grænser. Dehumaniseringen af venderne«, i *Venderne og Danmark. Et tværfagligt seminar*, red. Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen & John H.

- Lind, Mindre Skrifter udgivet af Center for Middelalderstudier, Syddansk Universitet, Odense Universitet, 20, Odense 2000b, s. 6-12
- Johnsen, Oscar Albert, *Finnmarkens politiske Historie aktmæssigt fremstillet*, Videnskapselskabet's Skrifter, 2. rk., 3, Kristiania 1923
- Jon Præst. *Presbyter Johannes' brev til Emanuell Komnenos. Synoptisk udgivet på latin, dansk og svensk*, red. Allan Karker, København 1978
- Jónsson, Finnur, »Grønlands gamle Topografi efter Kilderne«, MoG, 20, København 1899, s. 265-336
- Kong Hans's Brevbog, *Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearkiv*, 1 (1852-55), s. 3-50
- Kong Olger Danskes Krønike*, i *Christiern Pedersens Danske Skrifter*, 5:129-314
- Krogh, Knud J., *Erik den Rødes Grønland*, 2. udg., København 1982
- Kruse, Anette, »Hvad er det, Christian I holder i hånden?«, *Historisk Årbog fra Roskilde Amt*, 1998, s. 79-90
- Larsen, Sofus, »Danmark og Portugal i det 15de Aarhundrede«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 3. rk., 9 (1919), s. 236-312
- Larsen, Sofus, *The Discovery of North America Twenty Years Before Columbus*, London 1924
- Lausten, Martin Schwarz, *Christian 2. mellem paven og Luther. Tro og politik omkring »den røde konge« i eksilet og fangenskabet (1523-1559)*, Kirkehistoriske Studier, 3. rk., 3, København 1995
- Lelewel, Joachim, *Épilogue de la géographie du moyen age*, Bruxelles 1857
- Leopold, Antony, *How to Recover the Holy Land. The Crusade Proposals of the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Aldershot 2000
- Lind, John H., »De russiske ægteskaber. Dynasti- og alliancepolitik i 1130'ernes danske borgerkrig«, *Historisk Tidsskrift*, 92 (1992), s. 225-263
- Lindbæk, Johannes, *Pavernes Forhold til Danmark under Kongerne Kristiern I og Hans*, København 1907
- Lindkvist, Thomas, »Crusades and Crusading Ideology in the Political History of Sweden, 1140-1500«, i, *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier, 1150-1500*, red. Alan V. Murray, Aldershot 2001, s. 119-30
- Macquarrie, Alan, *Scotland and the Crusades, 1095-1560*, Edinburgh 1984
- Magnus' Saga. The Life of St Magnus of Orkney 1075-1116*, red. H. Palsson & P. Edwards, Oxford 1987
- Magnúss saga skemmri*, i *Orkneyinga saga*, s. 309-32
- Mandeville's Travels. Texts and Translations*, red. Malcolm Letts, 2 bd., Hakluyt Society, 2. rk., 101-2, London 1953
- Mandevilles Rejse i Gammeldansk Oversættelse tillige med en Vejleder for Pilgrimme*, red. M. Lorenzen, København 1882
- Marino Sanudo dictus Torsellus [d.æ.], *Liber Secretorum fidelium Crucis*, i *Gesta Dei per Francos sive Orientalium Expeditionem et Regni Francorum Hierosolimitani Historia a Variis sed illius ævi scriptoribus litteris commendata*, red. Jacques Bongars, 2 bd., Hannover 1611, 2:1-288
- Moltesen, L. J., *De avignonske Pavers Forhold til Danmark*, København 1896
- Morison, Samuel Eliot, *The European Discovery of America*, bd. 1: *The Northern Voyages A.D. 500-1600*, New York 1971
- Morison, Samuel Eliot, *Portuguese Voyages to America in the Fifteenth Century*, Cambridge, Mass. 1940
- Muldoon, James, *Popes, Lawyers, and Infidels. The Church and the Non-Christian World 1250-1550*, Philadelphia 1979
- Møller Jensen, Janus, »Danmark og den hellige krig. En undersøgelse af korstogsbevægelsens indflydelse på Danmark, ca. 1070-1169«, *Historisk Tidsskrift*, 100 (2000), s. 285-328
- Møller Jensen, Janus, »Fra korstog til religionskrig? Korstogstanken i Skandinavien 1400-1600«, i *Konge, adel og militærmagt, 1400-1600*, red. Knut. P. L. Arstad, Forsvarsmuseets småskrifter, 39, Oslo 2004

- Nansen, Fridtjof, *Nord i Tåkeheimen*, Kristiania 1911
- Niitema, Vilho, *Der Kaiser und die nordische Union bis zu den Burgunderkriegen*, Helsinki 1960
- Nordenskiöld, A. E., *Facsimili-Atlas*, Stockholm 1889
- Nørlund, Poul, »Buried Norsemen at Herjolfsnes. An Archeological and Historical Study«, *MoG*, 67, København 1927, s. 1-270
- Nørlund, Poul, *De gamle nordbobygder ved Verdens ende. Skildringer fra Grønlands middelalder*, København 1967 (opr. 1934)
- Nørlund, Poul med Aage Roussel, »Norse Ruins at Gardar. The Episcopal Seat of Medieval Greenland«, *MoG*, 76, 1930, s. 1-170
- Nørlund, Poul og Mårten Stensberger, »Brattahlid«, *MoG*, 88/1, København 1934
- Orkneyinga saga, red. Finnogi Gudmundsson, Íslenzk fornrit, 34, Reykjavík 1965
- Pape, Carsten, »In fraternitate, amicitia et confederacione. Det dansk-russiske forbund af 1493 og striden om Kalmarunionen ca. 1490-1506«, i *Dansk-russiske forbindelser gennem 500 år*, red. Michael Jensen, Århus 1993, s. 11-22
- Paulus, Nikolaus, *Geschichte des Ablasses am Ausgang des Mittelalters*, 2. udg., Darmstadt 2000
- Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagböger førte under Tiendeoprævningen i Norden, 1282-1334*, red. P. A. Munch, Christiania 1864
- Petrus Paruus Rosefontanus [Hans Svanning], *Chronicon sive historia Iohannis Regis Dania*, København 1560
- Pini, Paul, *Der Hildesheimer Didrik Pining als Entdecker Amerikas, als Admiral und als Gouverneur von Island im Dienst der Könige von Dänemark, Norwegen und Schweden*, Schriftenreihe des Stadtarchivs und der Stadtbibliothek Hildesheim, 5, Hildesheim 1971
- Portugaliae monumenta cartographica*, 6 bd., red. Armando Cortesão & Avelino Teixeira da Mota, Lissabon 1960
- Povl Helgesen, *Den Skibyske Krønike*, i *Monumenta Historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie. Især fra det 16. Aarhundrede*, red. Holger F. Rørdam, 4 bd., København 1873-87, 1. rk., 1:1-107
- Quinn, David B., *North America from Earliest Discovery to First Settlements. The Norse Voyages to 1612*, New York 1975
- Roesdahl, Else, *Hvalrostand, elfenben og nordboerne i Grønland*, Odense 1995
- Roussel, Aage, »Farms and Churches in the Medieval Norse Settlements of Greenland«, *MoG*, 89/1, København 1941
- Roussel, Aage, »Sandnes and the Neighbouring Farms«, *MoG*, 88/2, København 1936
- Russel, Peter, *Prince Henry 'The Navigator'. A Life*, New Haven 2001
- Samlinger til det Norske Folks Sprog og Historie*, 6 bd., Christiania 1833-39
- Scheiner, Sylvia, *Fideles Crucis. The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land 1274-1314*, Oxford 1991
- Scriptores Rerum Danicarum Medii Ævi*, red. J. Langebek & P. F. Suhm et al., 9 bd., København 1772-1878
- Seaver, Kirsten A., *The Frozen Echo. Greenland and the Exploration of North America, ca. A.D. 1000-1500*, Stanford 1996
- Setton, Kenneth M., »Pope Leo X and the Turkish Peril«, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 113 (1969), s. 367-424
- Setton, Kenneth M., *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, 4 bd., Memoirs of the American Philosophical Association, 114, 161-62, Philadelphia 1976-84
- Storm, Gustav, »Den danske Geograf Claudius Clavus eller Nicolaus Niger«, *Ymer*, 1889 og 1891, s. 129-46 og 13-37
- Storm, Gustav, »Et brev til Pave Nicolaus den 5te om Norges beliggenhed og undre«, *Det Norske Geografiske Selskabs Årbog*, 10 (1898-99), s. 1-13
- Storm, Gustav, »Om opdagelsen af »Nordkap« og veien til »det hvide hav«, *Det Norske Geografiske Selskabs Årbog*, 5 (1893-94), s. 91-106

- Suhm, P. F., *Historie af Danmark*, 14 bd., København 1782-1828
- Sundberg, Jacob W. F., »Kalmarunionen och korstågen«, i *Antologin Kalmarunionen*, red. Jacob W. F. Sundberg, Kristianstad 2002
- Svenska medeltidens rimkrönikar*, red. G. E. Klemming, 3 bd., Stockholm 1865-68
- Svensson, Sven, »Kristian den Andres planer på en Arktisk expedition och deras förutsättningar. Ett bidrag till de geografiske upptäckternas ideologi«, *Lunds Universitets Årsskrift*, Ny række, Afd. 1, 54/5, Lund 1960
- Trap, J. P., *Danmark*, red. Niels Nielsen, Peter Skautrup & Christian Vibe, bd. 14: *Grønland*, København, 1970
- Tyerman, Christopher J., »The Holy Land and the Crusades of the Thirteenth and Fourteenth Centuries«, i *Crusade and Settlement: Papers read at the First Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East and Presented to R. C. Smail*, red. Peter W. Edbury, Cardiff 1985, s. 105-112
- Tyerman, Christopher J., »Marino Sanudo Torsello and the Lost Crusade: Lobbying in the Fourteenth Century«, *Transactions of the Royal Historical Society*, 5. rk., 32 (1982), s. 57-73
- Tyerman, Christopher J., »Sed Nihil Fecit? The Last Capetians and the Recovery of the Holy Land«, i *War and Government in the Middle Ages. Essays in Honour of J. O. Prestwich*, red. John Gillingham & J. C. Holt, Woodbridge 1984, s. 170-81
- Vebæk, C. L., »The Church Topography of the Eastern Settlement and the Excavation of the Benedictine Convent at Narsasuaq in the Unartoq Fjord«, *MoG. Man and Society*, 14, København 1991
- Vikingernes sejlads til Nordamerika*, red. Birthe L. Clausen, Roskilde 1992
- Østergård, Else, *Som syet til jorden. Tekstifund fra det norrøne Grønland*, Århus 2003

Summary

Janus Møller Jensen: The forgotten Periphery and the forgotten Crusades. Greenland and the Crusades 1400-1536.

Crusades and crusade ideology played an important role within the religious and political sphere in Scandinavia in the period 1400-1536. From this perspective this article argues that the sparse and fragmentary sources, showing a continuous Danish effort to defend the interest of the crown in Greenland from the beginning of the fifteenth century to the Reformation in 1536, must be understood within the general crusading movement. This becomes particularly obvious in the reign of Christian II (1513-1523) as he planned and achieved papal recognition of a crusade to Greenland in 1519. The aim of the expedition was to find an alternative route to Asia and its riches that at least from the time of Christopher of Bavaria (1440-1448) was connected to the effort to find the mythical Christian kingdom of Prester John. This effort was again closely connected with the history of the crusades and the hope that Prester John would help the Christians liberate the city of Jerusalem with a powerful army. Denmark took a special position in the stories concerning this kingdom from the fifteenth century because it was believed that the

kingdom was founded by the Danish hero Ogier the Dane as he conquered all the lands between Jerusalem and Paradise around the year 800 and converted all the peoples to Christianity. This ideological dimension became very important for Danish identity and foreign policy. It is most clearly expressed during the reign of Christian II and his plans for a crusade to Greenland during which the stories of Ogier the Dane and Prester John formed the background for his royal power and royal ideology. But there is no need to assume that things had been perceived differently in the fifteenth century, when crusade ideology and crusade plans were extremely important political instruments in the hands of the Danish kings.

Socialreformens stedbarn

Ludvig Bramsen og arbejdsskadeforsikringen i 1890'erne

Af Lars Andersen

Danske historikere har i høj grad forsømt at behandle arbejdsskadeforsikringens udvikling siden spørgsmålet fandt vej til den politiske dagsorden i slutningen af 1800-tallet som en del af 'det sociale spørgsmål'. Arbejdsskadeforsikringen bør betragtes som en del af den danske velfærdsstats historiske udvikling, som der i øvrigt i de senere år har været en stigende interesse for. Den 7. januar 1898 kunne Chr. IX sætte sin underskrift på 'Lov om Arbejderes Forsikring mod Følger af Ulykkestilfælde i visse Virksomheder'. Loven, der pålagde industriens arbejdsgivere erstatningspligt, var sidste del af 1890'ernes socialreform og sættes ofte i forbindelse med den konservative forsikringsdirektør og socialpolitiker Ludvig Bramsen (1847-1914). I denne artikel undersøger Ph.d.-stipendiat Lars Andersen lovens tilblivelse, dels med henblik på at fastslå Bramsens socialpolitiske indsats og motiver, og dels for at vurdere loven i et velfærdshistorisk perspektiv, hvor der tegnes et mere nuanceret billede af 1890'ernes socialpolitiske debat end hidtil.

1. Indledning

Det dominerende sociale problem i sidste tredjedel af 1800-tallet var 'arbejderspørgsmålet', forstået som forsørgelsesproblemerne ved indkomstbortfald, både for de jordløse landarbejdere og blandt den voksende arbejderklasse især i København. Tyskland gennemførte som det første land en 'socialreform' i perioden 1883-1889. Bismarck indførte en række obligatoriske forsikringsordninger for lønmodtagere og arbejdsgivere. Motivet var i overvejende grad ønsket om at forhindre social uro på arbejdsmarkedet og på denne måde 'revolutionsforsikre' samfundet.

En lang række lande fulgte efter, heriblandt Danmark, hvor den moderne sociallovgivning fik et gennembrud i årene 1891-1892 med love om alderdomsforsørgelse og sygeforsikring. Th. Sørensen, konservativ læge og en af datidens aktive i den socialpolitiske debat, skrev i 1889: »Lovgivningen om Arbejderforsikring (Sygeforsikring, Ulykkesforsikring, Alderdomsforsørgelse) maa ses paa Baggrund af den sociale Gæringsproces, som navnlig i sidste Halvdel af dette Aarhundrede har sat Arbejder-

befolkningen mere eller mindre i Bevægelse Evropa rundt«. ¹ De sociale forandringer, og navnlig arbejderbevægelsens vækst, krævede en reaktion, og spørgsmålet om statens rolle i denne sammenhæng blev centralt. Th. Sørensen var på linie med datidens borgerlige socialpolitiske princip; 'hjælp til selvhjælp'. De borgerlige ønskede i høj grad, at arbejderne som udgangspunkt selv sørgede for at forsikre sig mod forskellige sociale begebenheder. Men man blev efterhånden klar over, at arbejdernes økonomiske muligheder for dette havde en grænse, hvorfor staten måtte træde til.

Danske historikere har, når det gælder socialpolitikens historie, hovedsageligt rettet opmærksomheden mod emner som fattigforsorg, aldersforsørgelse og filantropi. Ulykkesforsikringen (som arbejdsskade-forsikring hed langt op i tid) har ført en mere anonym tilværelse. Ud over en sporadisk behandling i flere generelle fremstillinger af socialpolitikken savnes egentlige historiske analyser. ² En forklaring kan være, at opbygningen af forsikringen ikke passer ind i det billede, vi normalt fremstiller af velfærdsstaten. En række forskere har påpeget, hvordan den tidlige velfærdsstat i de nordiske lande fik et anderledes præg end i det øvrige Europa. Der tales om en nordisk model, kendetegnet ved skattefinansierede ydelser med universelt præg, der blev baggrunden for det senere sociale medborgerskab. ³ I andre lande, især Tyskland, så det anderledes ud. Her var velfærdsstatens udgangspunkt bidragsfinansiering, forsikringspligt og arbejdsmarkedstilknytning. Især vedrørende kerneydelser som aldersforsørgelse, har dette givet anledning til forestillingen om 'dansk' kontra 'tysk' velfærdsbygning. ⁴ I en kritik af den nordiske

-
1. Th. Sørensen: »De sociale Lovforslag«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1889, hft. 1, s. 2.
 2. Af oversigter vil jeg fremhæve Axel Birkmose: »Ulykkesforsikringslov«, i: *Danmarks Sociallovgivning IV*, København 1920, s. 161-320. Hertil kommer spredte kommentarer i Povl Engelstoft & Hans Jensen (red.): *Mænd og Meninger i Dansk Socialpolitik 1866-1901*, København 1933 og Georg Nørregaard: *Arbejdsforhold inden for Dansk Haandværk og Industri 1857-1899*, København 1943. Arbejdsskade styrelsen udgav i 1998 en kortfattet oversigt i 100-året for den første lov; Viggo Bertram: *Arbejdsskade-forsikring gennem 100 år*, København 1998. Hertil kommer en strukturmarxistisk analyse i Iver Hornemann Møller: *Klassekamp og sociallovgivning 1850-1970*, København 1981.
 3. Et hovedværk er her Gösta Esping-Andersen: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton 1990. Se også Anne-Lise Seip: »Velfærdsstaten – en nordisk model?«, i: *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie*, København 1991, s. 49-72; Klaus Petersen: »Den nordiske model«, i: Søren Eigaard (red.) *Velfærd og folkeoplysning*, Odense 2002, s. 29-41.
 4. Se eksempelvis Jørgen Goul Andersen: »Velfærdens veje i komparativt perspektiv«, *Den jyske Historiker* nr. 82 December 1998, s. 118; Jørn Henrik Petersen: »Hen til kommoden og tilbavs igen. Et bidrag om socialpolitikens historie«, i: *Festskrift i anledning af Socialministeriets 75 års jubilæum*, København 2001, s. 9-10. Den amerikanske historiker Daniel Levine har i en klassisk artikel argumenteret for en enestående kontinuitet i dansk sociallovgivning, hvor man netop som hovedprincip byggede på 'traditionen' som bærende

velfærdsstatsforskning skriver den tyske historiker Teresa Kulawik: »I regard it as a systematic error to investigate welfare states exclusively from the perspective of their »best« programs«. ⁵ Kulawiks pointe er, at historikere har haft tendens til at vælge studier af områder, der passer på en bestemt 'forforståelse' af velfærdsstaten. I lyset af dette mener jeg ikke, at der er noget overraskende i, at alderdomsforsørgelsen har været genstand for mange analyser. Det er på dette område, at man tydeligst ser forskellen mellem de forskellige velfærdsmodeller. Et studie af den første danske ulykkesforsikringslovs tilblivelse vil vise, dels hvordan dette billede kan nuanceres, og dels hvorledes den etablerede sandhed om det danske overfor det tyske har givet anledning til misforståelser i forskningen. Udfoldelsen af disse påstande giver desuden et fingerpeg om, hvorfor ulykkesforsikringen er blevet forbigået i forskningen.

Det er imidlertid på sin plads her at nævne den kontekst, loven blev til i. Frem til Systemskiftet 1901 var landet ledet af højreregeringer, der modsatte sig kravet om en demokratisk parlamentarisme. Dette krav blev fremsat af Venstre, eller rettere en række venstregrupper, og Socialdemokratiet. I 1877 og perioden 1885-1894 fremsatte konseilspræsident J.B.S. Estrup en række provisoriske finanslove, der skærpede den politiske kamp, men samtidig var det perioden for vigtige reformer på det sociale område i 1891-1892. En række politiske og økonomiske interesser kunne forene forligssøgende dele af såvel Højre som Venstre; i høj grad ønsket om at bevare arbejdskraft på landet og tillige ønsket om at sætte bom for socialismens fremvækst.

Det følgende studie viser, hvorledes kampen om demokratiet både betingede og begrænsede nogle få aktørers handlemuligheder netop på ulykkesforsikringsområdet. Ludvig Bramsen spillede i 1890'erne en helt afgørende rolle for udviklingen, så derfor må han præsenteres nærmere.

element. Hævdvundne danske principper blev politikernes foretrukne fremfor udefrakommende tanker, se Daniel Levine: »Den ideologiske baggrund for dansk sociallovgivning 1890-1933. En amerikansk historikers vurdering«, *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 1973, nr. 2, s. 201-214. Jeg skal i artiklen imidlertid ikke beskæftige mig med den ret omfattende diskussion om *forklaringer* på velfærdsstatens fremkomst. For en ganske god og kort oversigt over diskussionen om velfærdsstatens rødder, se Klaus Petersen (red.) *13 historier om den danske velfærdsstat*, Odense 2003.

5. Teresa Kulawik: »The Nordic Model of Welfare State and the Trouble with a Critical Perspective«, *Nyhedsbrev for Netværk for Nordisk Velfærdsstatshistorie*, December 2002, s. 3.

2. Ludvig Bramsen som socialpolitiker

Når vi taler om socialpolitikens store skikkelser, er en person som Ludvig Bramsen ikke blandt de mest omtalte sammenlignet med folk som eksempelvis K.K. Steincke eller Jørgen S. Dich. Først og fremmest er Bramsen imidlertid interessant, fordi han, i de oversigter der findes om ulykkesforsikringens tidlige fase, udpeges som en markant og indflydelsesrig skikkelse.⁶ Han er tilmed interessant, idet han fra midten af 1880'erne udfoldede et større forfatterskab vedrørende tidens sociale spørgsmål, men hvad fik en konservativ person som Bramsen til at interessere sig for socialpolitik?⁷

I sønnen Bo Bramsens biografi kan vi finde brudstykker til et svar. Ludvig var født ind i et velhavende borgerhjem, som søn af Luis Bramsen, der havde startet brandforsikringselskabet Nye Danske i 1864, og sønnen Ludvig var udset som efterfølger. Tidligt i sit liv udviklede Ludvig et konservativt og ærekært sind og bevarede gennem hele livet en afstandtagen til den københavnske åndsradikalisme. Hans forbilleder var to af tidens stærke konservative personer, J.B.S. Estrup og erhvervsmanden C.F. Tietgen. Bramsen lærte forsikringsvidenskab, stiftede familie og overtog efter faderens død i 1886 direktørposten i Nye Danske. Historien kunne slutte her, idet Bramsen kunne have plejet en stille tilværelse som forsikringsdirektør og en af erhvervslivets solide konservative støtter. Intet tydede på politiske ambitioner. Bo Bramsen beskriver ligefrem Ludvig som »[...] blottet for egentlig politisk instinkt«.⁸

Jeg mener, at der er flere årsager til, at han valgte et engagement i socialpolitikken. Den tyske ulykkesforsikringslov fra 1884 synes at have væ-

6. Peter Baldwin: *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975*, Cambridge 1990, s. 78; Iver Hornemann Møller 1981, s. 49; Viggo Bertram 1998, s. 11-12; Anders Vigen: *Arbejdsgivernes Ulykkesforsikring. Blade af den danske Socialforsikrings Historie 1899-1924*, København 1924, s. 50-51; Axel Birkmose 1920, s. 18; Niels Thomsen: *Industri, Stat og Samfund. Dansk industri efter 1870. Bd. 3*, Odense 1991, s. 127.

7. Nekrologer og mindeskrifter over Bramsen betoner hans stærke sociale engagement, se Oscar Lindholm: *Forsikringsforeningen i København 1883-1933*, København 1933, s. 16-18, Hassing Jørgensen: »Geheimeetatsraad Ludvig Bramsen«, *Handels og Kontoristforeningens Aarbog 1915*, s. 6-9, Cordt Trap: »Ludvig Bramsen«, *Social Forsorg 1914-15*, 10. Aarg., s. 89-91; »Ludvig Bramsen«, *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. København 1979, s. 444. På 100-årsdagen for hans fødsel, sendte sågar Steincke familien et telegram, hvori han som socialpolitiker vedkendte sig sin gæld til Bramsens arbejder om ulykkesforsikringen.

8. Bo Bramsen: *Ludvig Bramsen. Forsikringsnestor og Socialpolitiker*, København 1968, s. 127.

ret afgørende. Den tyske lov indførte forsikringstvung for industriens arbejdsgivere i dertil indrettede industriforbund. Administrationen blev varetaget af et 'Reichsversicherungsamt', og finansieringen bestod i årlig kollektiv påligning af udgifter på arbejdsgiverne. Tyske arbejdere havde, under forudsætning af sygekassemedlemskab, ret til en årlig ydelse (rente) efter alle slags ulykkestilfælde; ved fuldstændig invaliditet 2/3 af årsindtægten og aftrappet ydelse ved lavere invaliditetsgrad. Bramsen var særdeles kritisk overfor denne ordning og udgav samme år skriftet *Arbejdernes Sikring mod Ulykkestilfælde. Fremstillet paa Grundlag af den tyske Tvangslov for Driftsherrer af 6. Juli 1884*. For det første var det ifølge Bramsen forkert at tvinge arbejdsgivere ind i forsikringsforbund og for det andet, at disse skulle hæfte kollektivt for ulykkestilfælde. Dette ville ikke give incitament til indførelse af de nødvendige foranstaltninger til forebyggelse af ulykkestilfælde, da forsørgelsen af ulykkesramte blev delt mellem alle virksomheder i forbundet. I øvrigt ville renteprikket betyde, at udgifterne blev væltet over på kommende generationer. Den tyske ordning var ifølge Bramsen bureaukratisk, formynderisk og ansvarsnedbrydende.⁹

Nogle år senere hjemførte Bramsen Københavns Universitets guldmedalje for en over 300 sider lang afhandling om arbejderlovgivningen i England og Tyskland. Her uddybede han sine synspunkter på det liberale erstatningsprincip, der var under udvikling i England, overfor den konservative tyske forsikringspligt. Han havde tydeligt mest sympati for de engelske principper.¹⁰ I det hele taget var Bramsen udpræget antitysk, hvilket imidlertid ikke alene kan tilskrives nederlaget i 1864. I 1870, da Napoleon III erklærede Tyskland krig, havde den 23-årige Ludvig ført en bourgeois-tilværelse på et fransk forsikringskontor som et led i uddannelsen til at overtage faderens virksomhed. Da den franske krigslykke vendte, og tyske tropper nærmede sig Paris, besluttede Bramsen sig imidlertid for at forlade byen. Han opholdt sig nu i 7 måneders eksil i den schweiziske by St. Gallen, hvor han kaldte sig ved det fransk klingende 'Luis', ifølge Bo Bramsen for at tage afstand fra sit tyske 'Ludvig'.¹¹ Han vendte tilbage til Paris i foråret 1871 for blot at blive forfærdet over resultatet af det tyske bombardement af byen samt den franske hærs nedkæmpelse af

9. Ludvig Bramsen: *Arbejdernes Sikring mod Ulykkestilfælde. Fremstillet paa Grundlag af den tyske Tvangslov for Driftsherrer af 6. Juli 1884*, København 1884.

10. Ludvig Bramsen: *Englands og Tysklands Lovgivning for Arbejdere i Industri og Haandværk. En kritisk Fremstilling*, København 1889 (a), s. 299-318.

11. Bo Bramsen 1968, s. 53.

Ludvig Bramsen ses her sammen med sin kone Marie, fotograferet i 1875, hvor parret havde været gift i to år. Hjemkommen fra Paris fortsatte Bramsen sin karriere i faderens selskab, og der skulle endnu gå nogle år med stille forsikringsvirksomhed, før han i 1892 kunne indtage sin plads i den midlertidige rigsdagsbygning i Fredericiagade. (Foto: Det Kongelige Bibliotek)

Pariserkommunen. Desillusioneret rejste han senere på året tilbage til København, nu med et stort fuldsæg, som han svor først at fjerne den dag, Frankrig ville få revanche over Tyskland. En ansigtspryd han dog kom til at bære resten af sit liv, da han døde kort før udbruddet af 1. Verdenskrig i 1914.

Den antityske holdning afholdt ham dog ikke fra at acceptere udnævnelsen til, sammen med Tietgen og kemikeren Haldor Topsøe, at være en del af den danske regerings delegation til den internationale arbejderbeskyttelseskongres i Berlin i foråret 1890. Kongressen, der blev til på initiativ af kejser Wilhelm II, havde ikke nogen kompetence til at vedtage forpligtende resolutioner, og den var først og fremmest foranlediget af tyske indenrigspolitiske forhold, idet den unge kejser forsøgte at stække Bismarck. Kongressen, de små resultater til trods, blev af vidtrækkende betydning for Bramsen, der tog arbejderspørgsmålet på sig som en mærkesag. Han indvilligede, efter opfordring, i at stille op som Højres folketingskandidat i Aalborg. Efter valget i april 1892 begyndte han som nyvalgt folketingsmedlem at arbejde for sociale reformer.

3. Den 2. arbejderkommission, 1885-1887

Ulykkesspørgsmålet var for alvor kommet på den politiske dagsorden i midten af 1880'erne. Foranlediget af den tyske lovgivning om syge- og ulykkesforsikring fra henholdsvis 1883 og 1884, nedsatte indenrigsminister S.H.S. Finsen den 4. juli 1885 en kommission til undersøgelse af netop disse to spørgsmål. Overvejelserne om ulykkesspørgsmålet findes i kommissionsbetænkningen fra oktober 1887.¹²

Kommissionen slog indledningsvis fast, at arbejderens retsstilling i tilfælde af en arbejdsulykke var begrænset. Arbejderen stod alene, hvis

12. *Betænkning, afgiven af den af Indenrigsministeriet d. 4. Juli 1885 til Overvejelse af Spørgsmaalene om Sygekassernes Ordning og om Arbejdernes Sikring mod Følgerne af Ulykkestilfælde under Arbejdet nedsatte Kommission, København 1887.* Den 1. arbejderkommission fra 1875 havde dog strejft spørgsmålet uden resultat. 1885-kommissionsformand blev etatsråd og borgmester i Københavns magistrats 1. afdeling, H. N. Hansen. En række af arbejdsmarkedets parter fik sæde i kommissionen, heriblandt Philip Schou, der var formand for Industriforeningen i København og for Fællesrepræsentationen for Dansk Industri og Haandværk. Sagkundskaben fik også plads, især ved læge Th. Sørensen og statistiker og nationaløkonom Harald Westergaard. Det er værd at bemærke, at kommissionen tillige samarbejdede med daværende chef for Københavns kommunes statistiske kontor, historiker og statistiker Marcus Rubin. Det er ikke for meget at sige, at kommissionen rummede nogle af datidens fremmeste eksperter på det socialstatistiske område.

ikke det lykkedes ham at bevise arbejdsgiverens skyld i hændelsen, hvilket imidlertid var meget svært. Det var derfor kommissionens opfattelse, at erstatningspligt for arbejdsgivere skulle udvides til også at omfatte 'hændelige uheld', som tidligere havde efterladt arbejderen overladt til sin egen skæbne, i sidste ende fattigvæsenet. Kommissionen var desuden af den opfattelse, at man ikke ville nå et tilfredsstillende resultat ved blot at udvide regler om bevisbyrden, som man havde forsøgt i Tyskland i starten af 1870'erne. Dette havde vist sig at have medført et stigende antal sagsanlæg og efterfølgende uro på arbejdsmarkedet. Den eneste farbare vej var at lovgive om forsikringspligt for danske arbejdsgivere.

I modsætning til understøttelse ved sygdom, hvor der var erfaringer med privat sygekassevirksomhed at bygge videre på, hed det om ulykkesområdet: »Vi ere ikke her paa historisk Grund, vi træffe ikke her Foreninger af Arbejdere, der have sluttet sig sammen for at sikre hverandre mod Følgerne af indtrædende Ulykkestilfælde«. ¹³ Derfor måtte der skaffes oplysninger, for at man kunne komme videre med en indstilling til lov. Økonomen Julius Schovelin, kommissionens sekretær, blev sat til at indsamle lovgivningsstof fra de europæiske lande, hvor ulykkesforsikring i en eller anden form var indført. Størst opmærksomhed rettedes mod den omtalte tyske ordning fra 1884, der indførte forsikringstvang for industriens arbejdsgivere. Schovelin skrev, at der var tale om en ordning, »[...] hvis Omkostninger ikke den enkelte Arbeidsherre, men vedkommende Industrigren som saadan bærer. I stedet for det privatretlige Synspunkt, at naar man forvolder en Person Skade, maa man erstatte det, træder det offentligretlige Synspunkt, at da Industrien selv bør udrede sine Produktionsomkostninger, [...] saa følger heraf som naturlig konsekvens en offentligretlig Forsikringstvang«. ¹⁴ Det er værd at bemærke, at Schovelin fremhævede lovens sociale sigte, en karakteristik, der ikke findes i behandlingen af dens modstykke, den engelske lovgivning. ¹⁵ Som vi senere skal se, stod diskussionen netop om valget mellem en tysk model, der indførte forsikringspligt for arbejdsgivere eller en model i overensstemmelse med engelsk lovgivning, der kun pålagde arbejdsgiverne erstatningspligt i form af en udvidet ansvarlighedslovgivning. I sit bidrag til *Danmarks Sociallovgivning I-IV*, skelnede Axel Birkmose, senere formand for Arbej-

13. *Betænkning afgiven af den af Indenrigsministeriet ...* 1887, s. 71.

14. Jul. Schovelin: *Fremstilling af den i forskjellige fremmede Landes gjældende Ret og de senere Aaringers Reformforsøg med Hensyn til Sikringen af Arbejderne imod Følgerne af Ulykkestilfælde under Arbejdet*, København 1887, s. 26.

15. *Ibid.* s. 26-27, 157ff.

derforsikringsrådet, således mellem det liberale (engelske) princip og det sociale (tyske) princip.¹⁶

Det var tillige nødvendigt, som med al sociallovgivning i perioden, at have statistiske oplysninger. På dette tidspunkt havde man ingen officiel ulykkesstatistik. Th. Sørensen, der netop var blevet kendt for en række social-statistiske undersøgelser i 1880'erne, udarbejdede derfor en ulykkesstatistik til brug for kommissionens beregninger af omkostningerne ved en lov.¹⁷

Kommissionen endte med at anbefale en tysk inspireret model.¹⁸ Den foreslog at indføre forsikringspligt, hvor arbejdsgiverne skulle samles i forbund efter arbejdets farlighed. Et statsligt organ, forsikringsanstalten, skulle stå for administrationen, ved hvert år at påligne arbejdsgiverne kollektivt deres bidrag, gennem vurdering af fareklasse plus udbetalt arbejds-løn. Arbejdsgiverne var på denne måde, som i Tyskland, tvunget til at hæfte kollektivt. Ulykkesforsikringen skulle ligeledes som i Tyskland kobles til sygekassemedlemskab, således at ulykkesforsikring først trådte til, når sygekassens forpligtelser hørte op. Motivet var utvivlsomt at styrke selvhjælpsbestræbelserne hos arbejderne, der på denne måde blev opfordret til at melde sig ind i sygekasser. Var man ikke i en sygekasse, fik man således ingen hjælp de første 8 uger. Med mindre arbejderen 'forsætligt eller ved egen grov uagtsomhed' havde forårsaget ulykken, havde danske, ligesom tyske arbejdere, ret til en fast årlig ydelse, eller rente, som det hed i kommissionsforslaget. Interessant er det, at forslaget ikke blot omfattede industrien men også visse dele af landbrug og håndværk.

Dette kan forklares ved at se nærmere på Th. Sørensens undersøgelse, der som nævnt er det eneste, vi ved om ulykkestilfældes antal og art før industritrællingen i 1897, hvorefter den officielle statistik blev mere dækkende.¹⁹ Th. Sørensens undersøgelse var baseret på, for Københavns vedkommende, politirapporter og sygejournaler vedrørende ulykkestilfælde og for resten af landet baseret på dødsattester. I forhold til vore dages sta-

16. Axel Birkmose, 1920, s. 165-171.

17. Th. Sørensen: *Statistisk Fremstilling af Ulykkestilfælde under Arbejdet i Kongeriget Danmark for Femaaret 1880-1884, Paa Grundlag af de af Kommissionen til Overvejelse af Spørgsmaalet om Arbejdernes Sikring imod Følgerne af Ulykkestilfælde indhentede Oplysninger*, København 1887.

18. *Betænkning afgiven af den af Indenrigsministeriet ... 1887*, s. 102-109. Konseilspræsident Estrup kunne meget vel have haft samme planer med den socialistiske bevægelse som hans konservative kollega i Tyskland.

19. Jens Warming: *Haandbog i Danmarks Statistik*, København 1913, s. 524-532. Ikke mindst Arbejderforsikringsrådets årlige beretninger er centrale kilder til ulykkesstatistikken.

tistik skal pålideligheden af tallene vurderes med et vist forbehold og kan næppe anses for at være fyldestgørende. Tabellen herunder viser dødstallene opdelt på erhverv og landsdele.

Tabel 1. Dødsfald forårsaget af ulykkestilfælde i Danmark 1880-1884.

	København	Købstæder	Landdistrikter	Tilsammen
Jernbane	2 6	5	13	
Bygningshåndværk		30	5	5 40
Andet håndværk	2	-	1	3
Brøndsætning	-	-	13	13
Industri	17 9	31	57	
Daglejere	24	7	57	88
Tyende	19 9	69	97	
Tilsammen	94	36	181	311

Kilde: Th. Sørensen (1887) (bilag), s. 3-14

Det springer i øjnene, at i København var bygningshåndværket en særlig farlig beskæftigelse. Dette skyldtes hovedstadens etagebyggerier, eftersom dødsårsagen næsten altid var beskrevet med ordene 'fald fra højde' eller 'fald fra stillads'. En generel tendens i materialet var desuden, at daglejere og tyende var specielt udsatte over hele landet, men i landdistrikterne især ved visse former for ret traditionelt landbrugsarbejde.

Når det gælder invaliditet i perioden 1880-1884, fandtes kun oplysninger om forholdene i hovedstaden. Ud af de 80 invaliditetstilfælde, som Sørensen havde kendskab til, var det iøjnefaldende, at 45 tilfælde skyldtes industriarbejde, og heraf var årsagen i 9 ud af 10 tilfælde 'maskinlæsioner', som det hed. Følgerne var ofte afrevne fingre og hænder og i enkelte tilfælde arme. Industrien bidrog således kraftigt til invaliditetsstatistikken.

Tallene ovenfor viser et broget billede med hensyn til arbejdets farlighed, hvilket utvivlsomt har været med til at forklare, at kommissionen foreslog en ordning, der medtog dele af både håndværk, industri og landbrug. Det er i denne sammenhæng værd at bemærke, at spørgsmålet om ulykkesforsikring kom på dagsordenen før det kraftige industrielle opsving, som i Danmark fandt sted i sidste halvdel af 1890'erne.²⁰ Ved industritællingen i 1897 var omkring 90.000 beskæftiget i industrien, hvilket dog var under 10% af den samlede arbejdsstyrke. Danmark var stadig i ud-

20. Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark. Bind 1: 1720-1914*, København 1976, s. 286.

Erik Henningsens billede »En såret arbejder« blev udstillet på forårsudstillingen på Charlottenborg i 1895. Henningsen var kendt for sine socialrealistiske skildringer af de til tider kummerlige forhold for de lavere sociale klasser i samfundet. Industrialiseringen medførte en større risiko for ulykker, specielt inden for minedrift og jernstøberier, men også som på billedet inden for bygge- og anlægsarbejde. Maskinbeskyttelsesloven (1889), ulykkesforsikringsloven (1898) og fabriksloven (1901) var i industrisamfundets tidlige fase statsmagtens forsøg på ved lovgivning at løse problemerne vedrørende arbejderens sikkerhed og indkomstbortfald. (Statens Museum for Kunst)

præget grad et landbrugssamfund, og der er grund til at antage, at industriulykker i Danmark ikke var nær så markante og iøjnefaldende, sammenlignet med Tyskland, der til tider oplevede ganske voldsomme ulykker. En større bjergværkskatastrofe i Sachsen i 1868 satte således for alvor gang i diskussionen om arbejderbeskyttelse og ulykkesforsikring i Tyskland.

4. H. P. Ingerslevs forslag 1889-1891 – tæt på en løsning

Arbejderkommissionens betænkning fra 1887 dannede baggrund for et lovforslag, som Estrups indenrigsminister, H. P. Ingerslev, fremsatte til behandling i Landstinget den 22. oktober 1889.²¹ Til forskel bør nævnes,

21. Rigsdagstidende 1888-1889, tillæg A, sp. 1607-1608. Lovforslaget havde dog været fremsat i foregående samling uden at været blevet underkastet reelle forhandlinger.

at Ingerslev havde tilføjet søfart og fiskeri i forslaget, men samtidig sat tidspunktet for modtagelse af lovens ydelser til 26 uger efter ulykkens indtræden. Var man ikke sygekassemedlem, ville der således gå et halvt år før man var berettiget, hvor kommissionen havde foreslået 8 uger. Under forhandlingerne var der fra forskellig side tilslutning til regeringsforslagets sammenhæng med sygekasserne, med den begrundelse, at dette ville være et 'opmuntringsmiddel' til arbejdernes selvhjælpsbestrebelse, som eksempelvis højremanden Schlegel udtalte.²² Forhandlingerne bar præg af accept og uden principielle ændringer overgik forslaget til Folketinget.

Ludvig Bramsen – i 1889 endnu ikke rigsdagsmedlem – var som nævnt ganske utilfreds med dette forslag, og han iværksatte straks en kraftig foredragsvirksomhed imod det. Den 19. oktober 1889, umiddelbart før Landstingsforhandlingen, holdt han et foredrag i 'Studenterforeningen'. Han listede her 3 principper op for forsørgelse af ulykkesramte; 1) Det almindelige retsprincip, 2) Erstatningspligt ved hændelige uheld under virksomhedsdrift og 3) Tvangsforsikring uden hensyn til ulykkesårsag. Princip 1 var gældende for langt de fleste danske arbejdere, hvilket var u hensigtsmæssigt ud fra et socialt synspunkt, da det kun vanskeligt lykkedes en arbejder at påvise arbejdsgivers skyld. Princip 2 var Bramsens foretrukne og princip 3 var det, han så udtrykt i den tyske lov.²³ Problemet var, at Ingerslevs lovforslag i høj grad var inspireret af det tyske forbillede og han gentog sin kritik fra 1884. Regeringens forslag om tvangsforsikring for arbejdsgivere i industriforbund med kollektiv dækning af udgifter fratog den enkelte arbejdsgiver incitament til at forbedre arbejdsbetingelserne på arbejdspladsen, da andre var med til at betale forsørgelsen til hans ulykkesramte arbejdere. Forslaget ophævede i realiteten forholdet mellem ret og ansvar, da enhver ulykke uanset årsag gav understøttelse, under betingelse af, at arbejderen ikke efterfølgende anlagde civilretsligt søgsmål. Dette fratog dels arbejderen ansvarsfølelsen og gjorde hans retstilling i samfundet ringere. Der var desuden skabt et skel mellem de arbejdere, som var dækket af ordningen og de arbejdere, der fortsat ville stå uden ulykkesforsikring. Dette ville ikke sikre social fred, og han beskrev

22. Rigsdagstidende 1889-1890, Landstingets Forhandlinger, sp. 262.

23. Ludvig Bramsen: *Lovforslaget om Arbejderes Sikring imod Følgerne af Ulykkestilfælde og dets Forhold til den tyske saakaldte »Socialreform«*. Foredrag i Studenterforeningen d. 19. Oktbr. 1889, København 1889 (b), s. 3ff Bramsen var muligvis, som Bo Bramsen skriver i sin biografi, den første herhjemme, der brugte begrebet 'socialreform', men det er værd at bemærke, at det var negativt ladet som netop en kritik af tysk lovgivning. Dette viser, hvordan et begreb kan skifte karakter, da det senere benyttes i en klart mere positiv forståelse.

forslaget som ubrugeligt.²⁴ Nogle måneder senere, den 19. februar 1890, holdt han endnu et foredrag, nu i 'Juridisk Forening', hvor han fremsatte sine egne tanker om en lov. Han mente, at arbejdsgiverens erstatningspligt skulle gælde alle arbejdere ud fra visse ulykker, og ikke som regeringsforslaget visse arbejdere ud fra alle ulykker. Dette synspunkt blev begrundet i tanken om arbejdets forandring. Det handlede for Bramsen om, at »[...] afhjælpe de Ulemper, som Farerne ved den Moderne Industri have medført i Modsætning til svundne Tiders tilsvarende Industri [...]«. ²⁵ De, der skulle omfattes af lovens erstatningspligt, fremgår af nedenstående princip:

»Fra dette – den moderne Industris – Synspunkt vil jeg da foreslaae, at Enhver, der arbejder for Løn eller andet Vederlag hos en Arbejdsgiver, og som i sin Arbejdstid kommer til Skade paa hans Arbejdssted ved Jernbane- eller Dampsporvognsdrift, Maskineri med Tilbehør, der drives paa anden Maade end ved Muskelkraft, Elevatorer, Kraner og Hejseværker af ethvert Slags, Sprængning og Explosion, herunder ej medregnet Lynild, skal, tillands og tilvands, hvad enten Talen er om Handel, Landbrug, Industri eller Haandværk have en Forsørgelsesret hos sin Arbejdsgiver efter Lovens nærmere Bestemmelser, med mindre det indtrufne maa tilskrives Vedkommendes Forsæt eller egen grove Skødesløshed«. ²⁶

Finansieringen skulle hovedsageligt falde på arbejdsgiverne, der skulle være individuelt ansvarlige for de forulykkede. Bramsen mente, at ydelsen i tilfælde af invaliditet eller dødsfald skulle ydes i kapitalerstatning en gang for alle. Kapitalsystemet havde den fordel, at årets ulykker i høj grad blev betalt af årets produktion. Ved kortvarig nedsættelse af arbejdsevne skulle der dog udbetales dagpenge. Grundtanken i disse punkter var den, at ulykker var en del af de omkostninger, der kunne tilskrives det moderne samfunds industridrift og derfor en del af samfundsudviklingen. Den

24. Ludvig Bramsen 1889 (b) s. 25.

25. Ludvig Bramsen: *Hvilke Fordringer bør der stilles til en Lov om Arbejdsgivernes Pligt til at forsørge tilskadekomne og forulykkede Arbejdere og deres Efterladte? Foredrag i »Juridisk Forening« d. 19de Februar 1890, København 1890, s. 8.*

26. Ibid. s. 10. For ikke at skabe et misforhold mellem dækkede og ikke-dækkede arbejdere skulle en lovgivning ved ulykker gælde alle, sådan at forstå, at de, der ikke faldt ind under det udvidede erstatningsprincip for arbejdsgivere, havde ret til offentlig hjælp. Hvordan dette skulle se ud, kom han besynderligt nok ikke nærmere ind på.

risiko, arbejderen løb, var ikke længere kun en individuel risiko, men, med et nutidigt begreb, en social risiko.²⁷

I stedet for en statslig forsikringsanstalt, der skulle fastsætte erstatningsbeløbenes størrelse, foreslog Bramsen oprettelsen af et Arbejdsråd. Han foreslog, at hvis et ulykkestilfælde virkning rakte ud over 13 uger, skulle Arbejdsrådet kontaktes.²⁸ Arbejdsrådet fastsatte invaliditetsgrad, beløbets størrelse og betalingsmåde. Tildeling af årlig renteydelse i stedet for engangsbetaling skulle være en mulighed, hvis det skønnedes at være det mest fornuftige over for folk, der kunne mistænkes for at ville øde pengene op. Rådets legitimitet skulle sikres derved, at arbejdsmarkedets parter fik sæde heri. Det er værd at lægge mærke til, at Bramsen stærkt afviste regeringens og kommissionens ide om sygekassemedlemskab som en betingelse for at komme ind under loven, og at sygekassen på denne måde skulle dække de første 26 uger efter ulykkestilfælde. Det var industrien, der skulle forsørge sine forulykkede, og set sammen med formodningen om, at over 90% af forulykkede ville være arbejdsduelige igen efter 26 uger, så ville man efter Bramsens mening lægge en uhenigtsmæssig stor byrde på arbejderne selv.

Den 10. november 1890 fremsatte Ingerslev sit forslag i Folketinget. Den første taler under forhandlingerne var lederen af den forhandlende moderate venstregruppe, Frede Bojsen. Han stillede meget skematisk lovens principper op mellem forslaget tvungne lignings- og forsørgelsesprincip (den tyske »socialreforms« princip) over for et alternativt frivilligt forsikrings- og erstatningsprincip (den engelske lovgivning). Sin sympati for England til trods, måtte Bojsen erkende, at de sociale forhold i Danmark mere var at sammenligne med Tyskland. Bojsen udtalte, »[...] at de sociale Strømninger og Paavirkninger ere komne til os fra Tyskland, og det ville vi aldrig nogen Sinde kunne frigøre os fra, at hvad der først har brudt

27. 'Social risiko' er et begreb, der bunder i en sociologisk forestilling om, at det moderne samfund skaber flere sociale risici end traditionelle samfund. Det er ifølge Baldwin denne mekanisme, der skaber forestillingen om og nødvendigheden af en social solidaritet. Baldwin vil derfor i højere grad end 'social klasse' bruge begrebet 'risikokategori' som udgangspunkt for analyser af velfærdsstaten, Baldwin 1990, s. 10ff. Den moderne socialstat kan i dette lys betragtes som et instrument for 'risikoforvaltning'. Omkring 1880 opstod der i Frankrig blandt socialpolitiske eksperter begrebet '*risque professionnel*', der udtrykte en opfattelse af arbejdsulykkens uafhængighed af individet. Det var dog ganske langt fra alle franske arbejdsgivere, der så lyset i dette, og først i 1898 fik Frankrig en ulykkesforsikringslov, se Anson Rabinbach: *The Human Motor: Energy, Fatigue and the Origins of Modernity*, Berkeley & Los Angeles 1990, s. 228ff.

28. De første 8 dage hæftede arbejderen selv for, evt. gennem sygekassen. De mellemliggende dage var enten sygekassens område, eller skulle afgøres ved overenskomst mellem arbejder og arbejdsgiver. Hvis ikke forlig kunne indgås, skulle sagen indbringes for Arbejdsrådet.

sig Vej i Tyskland, kommer til at paavirke Forhold og Stemninger her i Danmark. Det har jo ogsaa paa dette Omraade [ulykkesforsikringen, LA] i høj Grad vist sig, at vi have optaget de tyske Mønstre, og det er vist nok rigtigt, særlig naar man ser hen til den foregaaende Udvikling her i Landet i Sammenligning med den i andre Lande og særlig ogsaa med udviklingen i England«. ²⁹ Bojsen hilste i det store hele forslaget velkommen. Han stillede sig dog kritisk overfor forslagens udsagn om ligning på landbrugets hartkorn, der ville ramme mindre arbejdsgivere på landet hårdt. Men ellers lod det til, at de moderate ville kunne enes om at indgå forlig med regeringen, og det ville være tilstrækkeligt for en vedtagelse. Socialdemokraterne var de eneste, der decideret afviste forslaget. Deres sociale program var netop et helt andet, som P. Holm udtrykte det: »Samfundet er pligtigt til at pensionere alle Arbeidsinvalidere, i hvilken Skikkelse det end er, og sørge for deres Alderdom, deres Sygeforsikring under visse bestemte Former og deres Ulykkesforsikring«. ³⁰ En retfærdig ordning skulle baseres på en progressiv indkomstskat i overensstemmelse med partiets program fra 1888. ³¹ Socialdemokraternes kritik kunne dog ikke ryste forslaget. Partiet var endnu ikke en politisk magtfaktor i Rigsdagen. Ud over spredte meningsudvekslinger mellem socialdemokrater og enkelte højrefolk, var der ikke modstand mod lovforslagets principielle karakter. Den efterfølgende betænkning fra fattigudvalget, der ud over ulykkesforsikringen samtidig behandlede spørgsmålet om aldersforsørgelse, gav tilslutning til lovforslagets principper. Herunder selv udvalgets mindretal, der bestod af to socialdemokrater. Mindretallet tilsluttede sig forslaget med den begrundelse, at det var »[...] fordi det mener, et andet, selv om dette var bedre, dog vilde lægge Lovforslaget uoverstigelige Hindringer i Vejen«. ³² At dette var en ganske præcis betragtning, skulle snart vise sig. Men indtil videre var der grund til at formode, at loven snart kunne færdigbehandles og måske vedtages sammen med aldersforsørgelsesloven, der samtidig nærmede sig en løsning omkring en model med skattefinansierede og transbestemte ydelser til personer over 60 år, under betingelse af, at deres trang ikke var selvforskyldt. ³³ Aldersforsørgelsesloven blev til efter forlig mellem de moderate venstrefolk og højreregeringen.

29. Rigsdagstidende 1890-1891, Folketingets Forhandlinger, sp. 1187-1188.

30. Ibid. sp. 1198.

31. Vagn Dybdahl, *Partier og Erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880-1913*, bd. 1, Aarhus 1969, s. 257.

32. Rigsdagstidende 1890-1891, tillæg B, sp. 1384.

33. Jørn Henrik Petersen: *Den danske aldersforsørgelseslovgivnings udvikling I*, Odense 1985, s. 104.

Udvalget afgav sin betænkning den 6. marts 1891, og forhandlingerne skulle fortsætte den 12. marts. Imidlertid skete der nu noget ganske uventet. Lederen af de forligsmodvillige radikale venstrefolk, Chresten Berg, der ikke havde vist sig under forhandlingerne hidtil, fremsatte nu et ændringsforslag, der kastede grus i maskineriet. Med til historien hører som bekendt, at spillet om sociale reformer skal ses i forfatningskampens kontekst. Det lykkedes moderate venstregrupper under Bojsens ledelse at nå til forlig med forhandlingsvenlige dele af Højre om sociale reformer, hvor 'visnepolitikens' radikale venstregrupper under Berg var modvillige og ønskede en mere uforsonlig kurs i kampen for demokratiets fuldbyrdelse.

5. Partipolitik og lobbyarbejde

Bramsens kritik havde båret frugt. I Bergs arkiv på Rigsarkivet (RA) findes materiale, der tydeligt viser et samarbejde mellem Bramsen og Berg, særligt en række breve fra Bramsens hånd, der kaster lys over forløbet fra den 2. februar til den 12. marts, hvor Berg fremsatte sit forslag. Papirerne tyder på, at Berg har været optaget af Bramsens foredrag i »Juridisk Forening« i februar 1890.³⁴ Den 28. januar 1891 holdt Bergs gruppe i Folketinget et møde, hvor det blev besluttet at nedsætte et internt udvalg under Bergs ledelse, netop til undersøgelse af ulykkesforsikringen.³⁵ Det virker besynderligt, eftersom et folketingsudvalg allerede drøftede sagen, og dette med deltagelse af Berg-gruppens folk. Om Bramsen på dette tidspunkt var draget ind i sagen kan ikke afgøres, men han fik afgørende indflydelse på givenhedernes forløb.

Brevene viser, at Bramsen og Berg i samarbejde udformede et forslag, der skulle fremsættes som ændringsforslag, men det havde reelt til formål helt at bremse Ingerslevs forslag. Bramsen gav klart udtryk for dette, da han den 28. februar beskrev deres fælles indsats som en »[...] knusende Optrevling af det gyselige Produkt af Arbejderkommissionen, Regjeringen, Landsting, atter Regjering og – sandsynligvis nu – Folkethingsudvalgets forenede Lappeskrædder-virksomhed.«³⁶

Det fremgår af brevene, at Berg i overensstemmelse med Bramsen øn-

34. Blandt en mængde skitser til lovforslaget ligger Bramsens foredrag og såvel et manuskript, der som underoverskrift var tilføjet »Paa Baggrund af Bramsens Foredrag i Juridisk Forening«, RA, Bergs arkiv, pk. 18, *Om Forsikring af Arbejdere i Ulykkestilfælde*.

35. RA, *Det rene Venstres forhandlingsprotokol, 28/1-1891*.

36. RA, Bergs arkiv pk. 2, *brev fra Ludvig Bramsen til Chresten Berg, 28/2-1891*.

skede en forsørgelse for alle lønarbejdere, så man undgik det misforhold mellem forsikrede arbejdere og arbejdere uden mulighed for hjælp. Forslaget var bygget på Bramsens foredrag i 'Juridisk Forening'. Med Bramsens ord, et forslag »[...] der overflødigdgør Tvang og Statsanstalt, fremhjelper Ansvarsfølelsen hos Individer og Autoriteter, medtager alle, sikrer Arbejderen fortrinlig Pleje fra Ulykkesøjeblik og kun har Øje for et Princip, den mistede Arbejdsevnes Evaluation,[...]«.³⁷

Ud over en løbende kontakt mellem Bramsen og Berg gennem februar måned, hvor forslaget tog form, så viste de hektiske dage i starten af marts Bramsens store rolle – han skrev en motivering, som Berg fremsatte stort set enslydende ved fremlæggelsen af forslaget.³⁸ Hvis Bramsen således udformede de tekniske detaljer, var det Berg, der spillede det politiske spil. Den 25. februar var der igen møde i Bergs gruppe, hvor Berg fremlagde et foreløbigt udkast fra Bramsen. Det fik en tilsyneladende positiv modtagelse, men det var samtidig en varm kartoffel. Gruppens to medlemmer af folketingsudvalget var helst fri for at skulle fremlægge et så kraftigt ændringsforslag umiddelbart før forhandlingerne i udvalget skulle afsluttes. Berg fik derfor frie hænder til selv at gå videre med det.³⁹ En uge senere, den 2. marts, fremlagde han forslaget for Viggo Hørups venstregruppe. Edvard Brandes, der deltog i dette møde, gav i et brev til Marcus Rubin følgende beskrivelse af mødet: »Dette Forslag kommer Berg med, 2. Marts, da Udvalgsbetænkningen vil foreligge i denne Uge, og forlanger at vore Udvalgsmedlemmer skal stille i ellefte Time. Nu tror jeg at Berg-Hørup udgiver det som selvstændigt Forslag – hu, ha! Hørup var trykket, han turde ikke gaa imod Berg«. ⁴⁰ Vi ser, at Berg igen forsøgte at få det forelagt folketingsudvalget. Men gruppens udvalgsmedlemmer ville åbenbart heller ikke vove pelsen, hvorfor der kun var Folketingets talerstol tilbage.

Den 12. marts 1891, efter udvalget var færdigt og forhandlingerne blev genoptaget, fremsatte Berg forslaget, der gik ud på at stille industriens arbejdsgivere individuelt ansvarlige over for deres arbejdere i ulykkestilfælde. Industriarbejdere skulle have et direkte krav på deres arbejdsgi-

37. Ibid.

38. RA, Bergs arkiv pk. 2, *brev fra Ludvig Bramsen til Chresten Berg, 5/3-1891*. I Bergs arkiv ligger Bramsens motivering, der stort set er enslydende med Bergs tale, se pk. 18, *Om Forsikring af Arbejdere i Ulykkestilfælde*. Se hertil Rigsdagstidende 1890-91, Folketingets Forhandlinger, sp. 4647ff.

39. RA, *Det rene Venstres forhandlingsprotokol 25/2-1891*.

40. Lorenz Rerup (udg.) *Marcus Rubins Brevveksling. 1. Bind 1870-1892*, København 1963, s. 334-335.

Gårdmandssønnen Chresten Berg var en ihærdig forkæmper for folketingsparlamentarisme og manden bag Venstres 'visnepolitik' i perioden 1881-1885, hvor venstreftallet i Folketinget hindrede gennemførelsen af alle love undtagen finansloven. Meningen var, at »alting skal visne mellem hænderne på det ministerium, der trodser den almindelige valget«. Den politiske kamp i 1880'erne var forbitret, og demokratiet havde trænge kår. Politiet overvågede politiske møder rundt om i landet, og da Berg ved et møde i Holstebro i juni 1885 fik to partifæller til at 'eskortere' den stedlige politimester ned fra tribunen, blev han idømt 6 måneders fængsel. Selv om han aldrig genvandt sin styrke, lykkedes det ham i forening med Bramsen at sætte ganske markant fingeraftryk på ulykkesforsikringssspørgsmålet. (Foto: Det Kongelige Bibliotek)

ver. Samtidig udvidedes dækningen til alle arbejdere, da det offentlige skulle tage sig af de ulykkestilfælde, der ikke hørte under de farlige industriverk. Derudover var der lagt vægt på at træffe foranstaltninger for at nedbringe antallet af ulykkestilfælde på arbejdspladsen. Det var svaret på et af Bramsens store kritikpunkter mod regeringsforslaget. I stedet for en forsikringsanstalt, indeholdt forslaget oprettelsen af Bramsens Arbejdsråd, der af Berg dog havde fået overordentlig udviklede valgeregler.⁴¹

41. RA, Bergs Arkiv, pk. 18, *brev fra Ludvig Bramsen til Chresten Berg, 12/2-1891*. Politolog Asbjørn Sonne Nørgaard hævder, at Bergs motiver til dette var at sikre Venstres administrative kontrol med et organ med så vide beføjelser. Det er muligt for Bergs vedkommende, men når Nørgaard udformer tesen om Venstres opfindelse af tidlige korporative elementer i socialpolitikken, som her Arbejdsrådet, så kan det betvivles på dette lovområde.

Berg holdt nu en længere forsvarstale, udtænkt af Bramsen, hvor han dog ikke skjulte sin bagmand. Berg talte varmt om behovet for at lovgive om arbejdsgivernes individuelle erstatningspligt: »Jeg gaar med dertil, og det er et af Hovedgrundlagene for det af Direktør Ludvig Bramsen udarbejdede værk«. ⁴²

Som socialdemokraterne havde forudset, kom der en del polemik ud af et ændringsforslag som dette. Det interessante var nu Ingerslevs kommentarer, idet Bergs forslag var et frontalt angreb på det forslag, som siden 1889 havde været til behandling i begge ting. Ingerslev var naturligvis klar over, at Bramsens tanker mere end spøjte i kulissen, og Bramsen var efterhånden en stor faglig kapacitet på området. Ingerslev havde paradoksalt nok bidraget til markedsføring af Bramsen, da Indenrigsministeriet havde foranlediget hans store guldmedalje-afhandling trykt i 1889. Det må have irriteret ministeren, at afhandlingens tanker nu blev brugt direkte imod ham selv. Han forsøgte da en udvej: »Jeg tror ikke, at Direktør Bramsen vilde i det ærede Medlems Forslag kunde genkende sine Tanker; at der staar Ord deri, der falde sammen med hans, er ikke noget Bevis på, at de hvile paa samme Tanke«. ⁴³ Ingerslev forsøgte at gøre forslaget til alene Bergs tanker og affærdigede det på denne måde som rent partipolitisk motiveret. Som de radikales forsøg på at drive en kile ind mellem de moderate venstrefolk og regeringen.

Men manøvren mislykkedes for Ingerslev. Bramsen offentliggjorde dagen efter, den 13. marts, en artikel i dagbladet *Avisen*, hvor han omtalte forhandlingerne i Folketinget og særligt den polemik, der havde været omkring hans person i forbindelse med Bergs forslag. Bramsen tog gerne æren for ordlyden i forslaget, som han i øvrigt betegnede som: »[...] en stor og betydningsfuld Tanke og Grundlaget for en virkelig Socialreform [...] Ingen Person, der ernærer sig ved legemligt Arbejde, vilde derefter forblive uden Hjælp og Forsørgelse efter Ulykkestilfælde, og dette vil være naaet uden at svække Arbejderes eller Arbejdsgiveres Bestræbelser paa at undgaae Ulykkestilfælde, uden at etablere en ny Ret – i Strid med

For det første var det Bramsens ide, helt tilbage fra 1884. For det andet var de moderate venstrefolk, før Bergs forslag fremkom, tæt på at anbefale Ingerslevs lovforslag, som overlod administrationen til staten, uden korporativ repræsentation. For påstanden om Venstre og de administrative og institutionelle forhold, se Asbjørn Sonne Nørgaard: »Party Politics and the Organisation of the Danish Welfare State, 1890-1920: The Bourgeois Roots of the Modern Welfare State«, *Scandinavian Political Studies* 2000, nr. 3, s. 198-201.

42. Rigsdagstidende 1890-1891, Folketingets Forhandlinger, sp. 4690.

43. Ibid. sp. 4729.

bestaaende Ret – angaaende Arbeidsgiveres Forsørgelsespligt, uden at dele og gjøre Forskjel, uden at tage Ansvar bort fra Arbeideren og uden at spænde Arbeidsgiverne i en Tvangstrøje i vort frie Land ». ⁴⁴ Han anbefalede seriøs behandling af lovforslaget. Polemikken fortsatte den 19. marts, hvor Bergs forslag dog blev nedstemt, hvorimod regeringens blev vedtaget og sendt til tredje behandling. Det skal nævnes, at Bramsen i et brev til Berg den 14. marts anbefalede Berg at angribe et andet punkt i Ingerslevs kritik:

»Hr. Folkethingsmand C. Berg.

Hvis De i dag tager Ordet, vil jeg henlede Deres Opmærksomhed paa Ministerens ironiske Udtalelser om, at De burde have medtaget hele Landets Befolkning undtagen de højstbeskattede.

Denne Bemærkning er ikke tilbørlig i Ministerens Mund, thi hvorledes er Forholdet? Ministeren har en Lov efter hvilken lad os sige $\frac{3}{4}$ af Arbejderne ved Ham den beskyttes og $\frac{1}{4}$ lades ude ($\frac{2}{3}$ og $\frac{1}{3}$ er maaske rigtigere). I denne Arbejderlov foreslaar De nu den Forandring, at den sidste $\frac{1}{4}$ ($\frac{1}{3}$) ogsaa optages, for at der ikke skal blive Uretfærdighed. Men saa er der ikke nogen Mening i Ministerens Bemærkning.« ⁴⁵

Under forhandlingerne den 19. marts fremførte Berg præcis disse betragtninger over for Ingerslev. ⁴⁶ Det viser, tillige med Bramsens manuskript til Bergs fremlæggelsestale, at Bramsen udøvede en ganske betydelig indflydelse på Berg.

Det blev dog ikke til mere i denne omgang, men i 1891-92 fremsatte Ingerslev regeringsforslaget igen, og ved en ny 1. behandling den 22. oktober gjorde ministeren igen et forsøg på at fremstille regeringens synspunkter. Tvangsforsikring var nødvendig for at få arbejderne forsikret. Den kollektive ligning var nødvendig for at skabe solidaritet mellem arbejdsgiverne. Og endelig var rentesystemets årlige ydelser mere generøse, end hvad den private forsikring kunne præstere af kapitalydelse.

Men løbet var ved at være kørt, og Ingerslev var efterhånden ene om at motivere forslaget. Han erkendte nederlaget og understregede, at »[...] efter Gennemførelsen navnlig af Fattiglovforslaget i Fjor er der kommet helt nye Synspunkter frem, som med Vægt ere blevne gjort gældende fra

44. Ludvig Bramsen: »Ulykkesforsikring«, *Avisen* 13/3 1891. *Avisen* var et konservativt dagblad, der udkom i perioden 1883-1896.

45. RA, Bergs arkiv pk 2, *brev fra Ludvig Bramsen til Chresten Berg*, 14/3-1891.

46. Rigsdagstidende 1890-1891, Folketingets Forhandlinger, sp. 5305ff.

forskellige Sider«. ⁴⁷ Sagen kørte fast i udvalg og forslaget kom aldrig videre. På dette tidspunkt havde man netop med lov om alderdomsforsørgelse fra 1891 afvist en tysk løsning og knæsat et andet socialpolitisk princip.

Siden foråret 1891 havde tiden også på anden vis arbejdet for Bramsens tanker. Han noterede tilfreds i et brev til Berg den 13. juni, at Fællesrepræsentationen for Dansk Industri og Haandværk netop havde afvist regeringsforslaget og samtidig accepteret Bergs forslag. Han fortsatte spydigt: »Vil man nu, imod Landets største Forenings bestemte Udtalelse, monstro alligevel forsøge paa at gennemføre den ulykkebringende Sikring mod Ulykkestilfælde i den senest vedtagne Form med nogle Smaaændringer?« ⁴⁸ Det skete som bekendt ikke. Berg fik bremsset videre samarbejde mellem de moderate og regeringen. Det blev samtidig et af Bergs sidste fingeraftryk på dansk politik, da han døde pludseligt den 28. november 1891.

Efter denne gennemgang af forløbet på baggrund af hovedsageligt materiale fra Bergs arkiv, vil jeg konkludere, at Bramsen til fulde fik succes med sin dagsorden, og nærmest pr. stedfortræder var til stede i Folketingssalen. ⁴⁹ Hermed slutter 1. akt i dansen om ulykkesforsikringen.

6. Nye forhandlinger efter det storpolitiske forlig i 1894

Vi skal frem til 1895, før spørgsmålet igen kom på den politiske dagsorden, og tre års lange og indviklede forhandlinger stod forud. Ulykkesforsikringens revitalisering var i høj grad et resultat af Venstrereformpartiets dannelse efter det store politiske forlig i 1894, der bragte provisorietiden til ende og forfatningskampen nærmere en afslutning. På det nye partis program var udtrykkeligt en ulykkesforsikring. ⁵⁰ I. C. Christensen fremsatte nu som næstformand for den største venstregruppe i Folketinget Bergs forslag fra 1891. ⁵¹ Ludvig Bramsen var nu i Folketinget som højre-

47. Rigsdagstidende 1891-1892, Folketingets Forhandlinger, sp. 512.

48. RA, Bergs arkiv pk. 2, *brev fra Ludvig Bramsen til Chresten Berg 13/6 1891*.

49. Når Frode Aagaard i en ældre hyldest-biografi tillægger Berg den afgørende rolle for forslagets ordlyd og argumenterne for det, mener jeg derimod, at rollefordelingen var anderledes. Det var klart Bramsens ideer, der slog igennem, se Frode Aagaard, *C. Berg. En dansk Politikers Levnedforløb*, København 1929, s. 294-295.

50. K. S. Rasmussen: »J. C. Christensens Stilling til det sociale Spørgsmaal 1890-1901«, i: Povl Engelstoft & Hans Jensen (red.) 1933, s. 166.

51. Rigsdagstidende 1895-1896, tillæg A, sp. 2913ff.

mand og havde enestående mulighed for at fortsætte sit arbejde for den lovgivning, som han reelt havde agiteret for siden 1884. En alliance mellem I. C. Christensen og Bramsen skulle nu vise sig at føre til vedtagelse af lov i december 1897.

Undervejs blev lovforslaget fremlagt 7 gange i Rigsdagen og gennemgik over 15 til tider langstrakte forhandlinger. Hertil fremkom en række alternative bud på en løsning. To af dem vil jeg kort nævne. Socialdemokraterne fremlagde en måned før I.C. Christensen et forslag til en almindelig ulykkesforsikring.⁵² Kernen i det var, at alle, arbejdere såvel som arbejdsgivere, var berettiget til erstatning efter ulykkestilfælde fra 7. dagen efter ulykkestidspunktet. Betingelsen var, at man ikke havde en årlig indtægt på mere end 2000 kroner. Understøttelsen skulle udbetales som dagpenge, beregnet ud fra lønnen ved ulykkestidspunktet, dog højst 2/3 af denne. Ydelsen skulle gives, indtil arbejdsevnen var genvundet, og ordningen skulle finansieres gennem progressiv beskatning.

Et andet forslag blev fremsat af højremanden Julius Wulff, der tillige var sekretær i Fællesrepræsentationen for Dansk Industri og Haandværk. Forslaget blev i høj grad til på baggrund af denne forenings resolution fra 1. august 1896, der advarede mod, at der »[...] lægges særlige Byrder paa Haandværk og Industri, fremfor paa Landets øvrige Erhverv«. ⁵³ Wulff fremlagde derfor den 24. oktober 1896 et forslag om en tvungen almen ulykkesforsikring for alle borgere, finansieret ved en årlig afgift for alle. Den socialpolitiske opfattelse bag dette var klar. Det skulle styrke befolkningens ansvarsfølelse, at der bestod en sammenhæng mellem ydelse og bidrag. Men det væsentlige var, at Wulff repræsenterede mellemstanden, som han mente blev truet af Christensens forslag, og især den mindre håndværkerstand ville have svært ved at udrede de nødvendige udgifter. Wulff mente, at Venstrereformpartiets forslag ganske enkelt ville »[...] støtte den Bevægelse i Retning af Storindustri, som man netop ikke vilde støtte«. ⁵⁴ Hans holdning udtrykte et synspunkt for den gruppe, der befandt sig mellem rene landbrugs-interesser og rene storindustri-interesser.

Både socialdemokraternes og Wulffs forslag behandledes i udvalg, men blev afvist. Jeg vil ikke trætte læseren med de overordentlig lange

52. Ibid. sp. 2351-2362.

53. Julius Wulff: *Faa vi en Næringssskat i Stedet for en Ulykkesforsikring? Nogle Ord til Overvejelse for danske Haandværkere og Industridrivende*, København 1896 (upubliceret manuskript, Det kongelige Bibliotek, KB) s. 1.

54. Rigsdagstidende 1896-1897, Folketingets Forhandlinger, sp. 668. Han mente eksempelvis, at håndværkersvende ville vægre sig mod ansættelse i virksomheder med under 10 ansatte, da den mere usikre offentlige hjælp skulle virke her.

forhandlinger, men i det følgende koncentrere fremstillingen om de to folketingsudvalg, der behandlede Christensens forslag i 1896-1897. Her skete den endelige udformning. Blot skal nævnes en meningsudveksling mellem Bramsen og Bojsen i december 1895. Bojsen beklagede, at man ved Christensens forslag valgte at gå bort fra det sociale princip i lovene fra 1891-1892 og i stedet valgte individualismens princip. Han anbefalede nu atter den 2. arbejderkommissions forslag om en tvungen forsikringsordning, der inkluderede landbruget under forsikringspligten.⁵⁵

I øvrigt gik uenigheden på kommissionens statistiske beregninger. Bramsen betvivlede disse, idet han mente, at omkostningerne ved arbejdsgiverforsikringspligt for både landbrug og industri var sat for lavt.⁵⁶ Bojsen polemiserede omvendt kraftigt mod Bramsens tal, der viste en billigere frivillig og privat forsikring. Men kritikken havde dog gjort indtryk på Bojsen, der i sine erindringer anførte, at han forhørte sig hos Th. Sørensen og Harald Westergaard, der var medforfattere til kommissionens betænkning i 1887. Disse to mente imidlertid stadig, at deres beregninger var rigtige, men de stod ikke frem. Dette tolkede Bojsen som et udslag af deres frygt for Bramsen, der i sagen nu øjensynligt havde fået den nye konservative indenrigsminister Hugo Hørring på sin side. Bojsen noterede videre: »Jeg har da herefter gentagende gange efterlyst sagen og spurgt om en officiel regeringskommission virkelig har ført rigsdagen bag lyset ved sin statistik; men har intet svar fået.«⁵⁷ Der blev imidlertid ikke nogen sag ud af dette.⁵⁸

55. Rigsdagstidende 1895-1896, Folketingets Forhandlinger, sp. 2052ff.

56. Ibid. sp. 2140ff.

57. Kristian Hvidt (udg.): *Frede Bojsens Politiske Erindringer*, København 1963, s. 440.

58. Jeg vil blot antyde en mulig forklaring, og det handler især om landbruget. Bramsen skrev i en artikel fra marts 1896, ganske få måneder efter sit sammenstød med Bojsen, at arbejderkommissionen havde sat udgifterne ved en hartkornsligning på landbrugets arbejdsgivere for lavt, og han nævnte det paradoksale i Bojsens støtte til regeringens gamle forslag: »Har Hr. B. Uret og jeg Ret, har jeg i Virkeligheden gjort ham en politisk Tjeneste, thi Landbrugets Repræsentanter paa Rigsdagen vilde neppe høste Tak for en Ulykkesforsikring, som blev 10 gange saa dyr som Arbejderkommissionens Forslag [...]«, Ludvig Bramsen: »Dansk og tysk Ulykkes Statistik for Arbejderforsikring«, *Fra Forsikringsverdenen*, marts 1896, s. 1281. Forholdt det sig da sådan, at kommissionen satte udgifterne for lavt, med henblik på at få de forhandlende venstregrupper med på forslaget, for først bagefter at se udgifterne stige mere end 'forventet'? Kynisk betragtet som et forsøg på gennem en hartkornsbeskatning at få bønder til at betale for en forholdsvis stor del af ulykkesforsikringen.

7. 'Industrien skal forsørge Industriens ofre'

I.C. Christensen fremsatte det gamle Berg-forslag, men ellers var det Bramsen, der førte an i forhandlingerne. Ved forhandlingernes start udtrykte Bramsen, hvad der blev ulykkesforsikringens credo: »Industrien skal forsørge Industriens Ofre«. ⁵⁹ Derudover var der to krav: for det første skulle den være forebyggende. En ordning med klart individuelt erstatningsansvar for arbejdsgivere ville give disse grund til at forbedre arbejdssikkerheden. For det andet skulle erstatning defineres som en ret for arbejderen: »Det højner nemlig Selvfølelsen, når man ved, at man faar det som en Ret og ikke som en Understøttelse«. ⁶⁰

Hvor Wulff rettede en skarp kritik af de storindustrielle tendenser, han så i forslaget, var det ikke overraskende, at den konservative Niels Andersen støttede Bramsen. Andersen var i disse år medstifter af både Arbejdsgiverforeningen af 1896 og Arbejdsgivernes Ulykkesforsikring i 1899, så hans kommentarer var værd at lytte til. Han udtalte, at man ad frivillighedens vej kunne komme langt, og det burde loven indrettes efter. Han støttede Bramsens syn på individuel ansvarlighed, idet »[...] det kollektive Ansvar ligefrem borttager den Præmie, der ligger i at kunne formindske sit Ansvar økonomisk set ved at træffe Foranstaltninger til at forebygge Ulykkestilfælde«. ⁶¹

Forslaget overgik nu til udvalgsbehandling, med Bramsen som ordfører. I de to følgende folketingssamlinger udformedes det endelige forslag gennem to udvalgsbetænkninger. Kernen i denne udvikling var en reel indskrænkning af lovens dækning.

Den første betænkning krævede en ny og rationel socialpolitik, idet produktionsforholdene havde ændret betingelserne for det patriarkalske system, der havde et tydeligt almisse- og skønspreg. Det moderne arbejdsliv havde opløst den tætte kontakt mellem arbejder og arbejdsgiver, og forholdet måtte derfor afløses af et system med klare regler for ret og ansvar. Udvalget afviste imidlertid på det kraftigste tvang, og nu viste den netop offentliggjorte tyske ulykkesstatistik en stigning i antallet af industriulykker, så den tyske lovs manglende forebyggende karakter blev synlig for udvalget.

Det interessante var, at der i betænkningen ikke var støtte til lovforslagets tanke om et retskrav også for arbejdere udenfor industrien. Om det

59. Rigsdagstidende 1895-1896, Folketingets Forhandlinger, sp. 1948-1949.

60. Ibid. sp. 1952.

61. Ibid. sp. 2189.

offentliges hjælp hed det, at det ikke kunne anbefales, »[...] at tildele alle de øvrige Arbejdere den samme Ret over for det Offentlige. Det har altid været erkjendt, at det Offentliges Hjælp bør være betinget af en tilstedeværende Trang [...]«. ⁶² Her kom tidens socialpolitiske diskurs tydeligt ind i billedet. I 1890'erne havde man ikke ubetinget ret til noget uden forudgående personligt bidrag. Hjælp tildeltes som trangsbestemt skøn, præcis som i alderdomsforsørgelsen, der netop var defineret ved trangsudmålte ydelser. I stedet placerede udvalget samtlige arbejdere udenfor industrien i en lov, der gav trangsbestemte ydelser efter netop alderdomsforsørgelseslovens principper. Dette var direkte i strid med Bramsens tanker, da han var ubetinget tilhænger af rets- og forsikringsprincippet, i øvrigt også på alderdomsområdet. ⁶³

Samlet set udgjorde forslaget i betænkningen, der udkom den 18. april 1896, en forringelse af loven, hvilket I.C. Christensen trods tilslutning gav udtryk for i den efterfølgende behandling. Her udtalte han: »Det Lovforslag, som nu her fremlægges, er egentlig ikke et Forslag til en Ulykkesforsikringslov, og det kalder sig da heller ikke selv saaledes. Det er ikke et Lovforslag om Ulykkesforsikring for samtlige Arbejdere og ubemidlede i hele Kongeriget Danmark, det er derimod en Ansvarlighedslov, en Lov, der bestemmer Ansvaret for Arbejdsgivere, professionelle Arbejdsgivere i visse Virksomheder, der nærmere betegnes i § 3. Det er en Lov, der giver Retskrav til Arbejdere i disse Virksomheder«. ⁶⁴ Frede Bojsen, der trods alt hellere så Wulffs forslag blive til lov, rettede en kraftig kritik mod lovforslagets indsnævring: »Det, der altsaa nu er naaet, er det, at her i Stedet for en Social Reform er kommet, hvad jeg næsten kunde fristes til at kalde en industriel Krigslov [...] det er ikke det, som man har forstaaet ved socialreformatorisk Lovgivning, tværtimod, det er udtrykket for den individualistiske Samfundsbetragtning, og jeg tager næppe heller Fejl, naar jeg i den Opposition, som er kommen til Orde fra det ærede Medlem for Horsens (Wulff) ser et Udtryk for, at det fra Industriens Side vil blive opfattet paa denne Maade«. ⁶⁵ Den næste udvalgsbetænkning fra 10. februar 1897 barberede ikke desto mindre forslaget yderligere. Nu faldt den offentlige hjælp helt væk. Udvalget begrundede dette med, at der manglede det statistiske grundlag, og derfor »[...] mener Udvalgets

62. Rigsdagstidende 1895-1896, tillæg B, sp. 1883.

63. Jørn Henrik Petersen 1985, s. 224-227.

64. Rigsdagstidende 1896-1897, Folketingets Forhandlinger, sp. 988. Lovforslaget bar titlen »Forslag til Lov om Arbejdernes Forsørgelseskrav efter Ulykkestilfælde«.

65. Ibid sp. 4647.

Flertal, at man ikke bør foregribe en mere tilfredsstillende Ordning af denne særdeles omfattende Sag, men just holde Vejen aaben – særlig for Landbrugets almindelige Arbejdere og for Søfarten [...]«. ⁶⁶ Men det kunne imidlertid ikke blive til lov for landets store landarbejderbefolkning i denne omgang. Tilbage stod en ordning for store dele af industrien, men til gengæld for denne gruppe i fuld overensstemmelse med Bramsens tanker. Ordningen blev anslået til at omfatte ca. 100.000 danske arbejdere.

Dette reducerede forslag kunne endeligt, efter en lang og opslidende 3. behandling i Folketinget, vedtages den 18. december 1897 med et solidt flertal og endeligt stadfæstes den 7. januar 1898. I forhold til arbejdernes retsstilling var det nye i loven, at arbejderne blev tilkendt erstatning efter 'hændelige ulykker', hvor ansvaret ikke kunne placeres hos hverken arbejder eller arbejdsgiver. Risikoen for at komme ud for en ulykke måtte betragtes ikke kun som individuel risiko, men tillige som en samfundsmæssig risiko, affødt af selve produktionslivets modernisering. Alle virksomheder, der var underlagt maskinbeskyttelsesloven fra 1889, havde erstatningspligt tillige med andre former for maskinarbejde, en række anlægs- og bygningsarbejder og jernbanedrift. ⁶⁷ I tilfælde af foreløbig ned sættelse af arbejdsevne skulle der ydes dagpenge fra 13. uge efter ulykken, og i tilfælde af konstateret invaliditet eller dødsfald skulle der ydes en pengesum til den invalide eller de efterladte. ⁶⁸ I modsætning til tysk lov var reglen den, at der var tale om et engangsbeløb ved varig invaliditet eller dødsfald. Ordningen skulle administreres af det såkaldte Arbejderforsikringsråd, der skulle bestå af 3 kongevalgte medlemmer (herunder rådets formand og en læge), to arbejdsgivere, valgt af indenrigsministeren, og to arbejderrepræsentanter, valgt af sygekasserådet. Til rådet knyttedes et sekretariat. Ulykkestilfælde skulle ifølge loven meldes til Arbejderforsikringsrådet inden 8 dage, og rådets opgave var herefter at vurdere, om det anmeldte tilfælde begrundede krav efter loven, om der kunne fastsættes invaliditetsgrad og om hvorvidt og hvor meget, der skulle ydes arbejderen. ⁶⁹

66. Rigsdagstidende 1896-1897, tillæg B, sp. 969.

67. *Lov af 7. Januar 1898 om Arbejderes Forsikring mod Følger af Ulykkestilfælde i visse Virksomheder*, §4.

68. *Ibid.* §5.

69. *Ibid.* §14-19. Arbejderforsikringsrådet vurderer jeg som en vigtig nyskabelse. Det fik vide beføjelser i ulykkespørgsmål og var et af de tidlige forsøg på et korporativt-lignende organ, der skulle formidle et samarbejde mellem staten og arbejdsmarkedets parter. Rådet blev forum for en del af datidens socialpolitiske ekspertise og var de følgende to årtier centrum for socialpolitisk debat, ikke mindst gennem udgivelsen fra 1905 af *Tidsskrift for*

Eftersom loven gjorde det muligt for arbejdsgiverne at benytte private forsikringselskaber, kunne man spørge, om Bramsen i egenskab af forsikringsdirektør blot havde ageret talerør for disse selskaber? Det er et relevant spørgsmål, da der var tale om selskaber, der netop var blevet forbi-gået i Ingerslevs gamle forslag. Med hensyn til Bramsens egen virksomhed, så figurerer Nye Danske ikke på listen over de af Indenrigsministeriet godkendte forsikringselskaber efter loven i 1898.⁷⁰ Der er ikke noget, der tyder på, at Bramsen personligt profiterede af loven og oprettede en ulykkesforsikringsafdeling i Nye Danske. Bramsen var i en årrække formand for interesseorganisationen Forsikringsforeningen i København, der siden 1883 havde samlet en kreds af prominente københavnske forsikringsfolk og desuden udgav tidsskriftet *Fra Forsikringsverdenen*. Hverken i dette tidsskrift eller i Oscar Lindholms jubilæumsskrift om foreningens historie findes vidnesbyrd om forsøg på at fremme en bestemt løsning af ulykkesspørgsmålet.⁷¹ Bramsen førte sin kritik af Ingerslev for egen regning og i øvrigt slet ikke i Forsikringsforeningens regi, selvom han fik et par artikler trykt i *Fra Forsikringsverdenen*. Han udtrykte sig helt sikkert som faglig ekspert men næppe som faglig repræsentant.

Et andet spørgsmål melder sig, når man tager udviklingen i løbet af 1896-1897 i betragtning: Hvem bar ansvaret for den omfattende indskrænkning af forslaget? Bramsen havde gerne set sit og Bergs gamle forslag gennemført. Offentligt var han naturligvis begejstret over, at hans lange indsats kunne afsluttes med en lov. I *Fra Forsikringsverdenen* skrev Bramsen i december 1897 begejstret om den danske lov, at den på de rigtige punkter var forskellig fra den tyske, og han noterede med slet skjult tilfredshed, at hans forudsigelser helt tilbage fra 1884 om den tyske lovs fejl og mangler holdt stik.⁷² Privat gav han en lidt anden vurdering. Den

Arbejderforsikring, der siden hen skiftede navn til *Socialt Tidsskrift*. Rådet var ligeledes involveret i de første forsøg på nordisk socialpolitisk samarbejde. I september 1907 kunne rådets formand, konferensråd H. N. Hansen, således byde velkommen til det første nordiske arbejderforsikringsmøde i København og udtrykke håbet om tættere samarbejde mellem de nordiske lande vedrørende moderne sociallovgivning (*Det nordiske Arbejderforsikringsmøde i København, September 1907*, København 1907, s. 7-8). I årtierne herefter blev dette nordiske samarbejde udbygget, og fra midten af 1920'erne og frem mødtes de nordiske socialministre eksempelvis jævnligt.

70. Se *Beretning fra Arbejderforsikringsrådet* i årene efter 1898.

71. Oscar Lindholm 1933. Se også *Fra Forsikringsverdenen* i årene 1887-1898. Ud af over 60 foredrag i Forsikringsforeningen frem til 1898 handlede kun et af Bramsen i 1896 om ulykkesforsikring. Derfor kunne Bramsen i det skjulte godt have arbejdet på forsikringsinteressers vegne, men det kildemateriale, der er brugt til nærværende artikel, vidner ikke om det.

72. Ludvig Bramsen: »Socialreform og Arbejder-Ulykkesforsikring«, *Fra Forsikringsverdenen* December 1897, s. 1489-1501.

15. marts 1898 skrev han om loven i et brev til sin gode ven Cordt Trap, der på dette tidspunkt havde afløst Marcus Rubin som chef for Københavns kommunes statistiske kontor. Bramsen var naturligvis positiv med hensyn til lovens principper, men den omtaltes i øvrigt som »[...] denne saa beskedne Lov, som ikke er og ikke giver sig ud for at være andet, end en Forbedring af den nu bestaaende Tilstand, bygget paa det bestaaende Grundlag«. ⁷³ Den samme kølige betragtning, som I.C. Christensen udtrykte i Folketinget.

Jeg mener, at svaret skal findes et andet sted. Det viste sig, at indenrigsminister Hørring i stigende grad havde vist sagen opmærksomhed. Bramsen skrev i maj 1897 til sin partifælle Carl Goos: »Hørring udtalte til mig, at han ogsaa ansaa Loven for sin (han har jo ogsaa ganske omformet den i Folkethinget under daglige Forhandlinger med mig) [...]«. ⁷⁴ Bramsen gav også i Folketinget Hørring ansvaret for lovforslagets gang i tinget. Det var efter indenrigsministerens anmodning, at et folketingsudvalg havde fjernet landbruget fra loven, og Bramsen beklagede under de afsluttende forhandlinger i december 1897, at sagen »[...] skulde drages ned i Partikævlet [...]». ⁷⁵ Det ses tilmed, at Hørring siden 1895 havde modsat sig statslige forpligtelser i ulykkesforsikringen og gentagne gange argumenteret for løsning af først og fremmest industriens forhold. ⁷⁶ I november 1896 anbefalede han at tage lovgivningen stykvis, og lade landbruget vente, hvilket var et argument, I.C. Christensen også selv i stigende grad brugte. ⁷⁷ Ikke kun Bramsen, men også Christensen gav Hørring skylden. I 1898 udgav Christensen en mindre partihistorisk oversigt over Venstrereformpartiets resultater siden dannelsen i 1895. Denne kilde skal naturligvis tages med forbehold, men hvor de moderate venstrefolk ellers fik skylden for ulykkesforsikringslovens langstrakte tilblivelsesproces, nævnte han udtrykkeligt, at det var Hørring, der krævede bestemmelserne om understøttelse af landbrugets ulykkesramte fjernet. ⁷⁸

Jeg mener derfor, at der er grund til at tillægge Hørring ansvaret for forringelsen. Der var gået partipolitik i sagen, og der er ingen tvivl om, at det ærgrede Bramsen til det grænseløse. ⁷⁹ For fagmanden Bramsen var det

73. Det Kongelige Bibliotek (KB), Cordt Traps brevsamling, *Brev fra Ludvig Bramsen til Cordt Trap, 15/3-1898*.

74. KB, Ludvig Bramsens brevsamling, *Brev fra Ludvig Bramsen til Carl Goos 15/5-1897*.

75. Rigsdagstidende 1897-1898, Folketingets Forhandlinger, sp. 1416.

76. Rigsdagstidende 1895-1896, Folketingets Forhandlinger, sp. 1965ff.

77. Rigsdagstidende 1896-1897, Folketingets Forhandlinger, sp. 1178, sp. 4660-4663.

78. I.C. Christensen, *Venstrereformpartiet*, København 1898, s. 83.

79. *Politiken* fulgte de afsluttende forhandlinger i 1897, og analysen var klar: »*Det Hele er*

helt uanstændigt, at virkelige sociale reformer på denne måde skulle bremses (selvom han i 1891, i forening med Berg, selv havde ageret bremseklods). Dertil kom, at mange højrefolk i Landstinget modsatte sig lovforslaget, og at det som følge heraf blev taget af dagsordenen den 5. maj 1897. Det kunne således ikke vedtages inden folketingssamlingen sluttede.

Udsættelsen af lovforslagets behandling i Landstinget hensatte Bramsen i fortvivlelse. I det omtalte brev til Carl Goos nogle dage efter berettede Bramsen følelsesladet om sit forhold til de øvrige højrefolk i rigsdagen: »Det har været ulideligt at være Medlem af Højre-gruppen i Aar [...] Naar jeg tænker paa denne Lovs Forløb – efter 8 Aars fortsat Arbejde fra mig – faar jeg Opkastningsfølelser, hvad der bedst vil illustrere, hvor syg jeg i Virkeligheden er bleven. Jeg havde i Løbet af 3 Aar faaet Folkething, Landsting og Regjering over paa min Side [...] og saa strandede det hele paa storpoltiske Beregninger, der endog ville vise sig at have været ganske urigtige efter min Mening«. ⁸⁰ Han følte det hele glide af hænde. De politiske forhold, han henviste til, var sandsynligvis det forhold, at reformlovgivningen var blevet lammet af Reedtz-Thott regeringens afgang efter pres fra blandt andre Estrup i Landstinget. Ulykkesforsikringen blev taget som gidsel i de konservatives forsøg på at fastholde magten. Bramsen overvejede sågar at trække sig ud af Folketinget, hvilket han også gjorde, men først efter lovens vedtagelse. Brevet bekræfter det billede af politikeren Bramsen, som vi også så i biografien. De politiske slagsmål sled på ham og interesserede ham ikke synderligt.

Brevet var samtidig Bramsens analyse af den politiske situation. Han mente, at et socialpolitisk dødvande med tiden ville åbne banen for især socialdemokraterne. Højres interne slagsmål skadede i virkeligheden partiet. Især var han bekymret for, at de næste valg ville decimere antallet af reformvenlige højrefolk kraftigt. Foruden Bramsens analyse bør man desuden tage i betragtning, at venstrefolkene muligvis hellere så de sociale reformer gennemført under en kommende venstregering. I slutningen af 1890'erne førte Venstrereformpartiet under I.C. Christensen en forsigtig

Valgpolitik, *Politiken* 11/12 1897. Avisen berettede om et forløb, hvor partipolitik havde præget sagen, siden det første forslag blev fremsat. Især Bojsen fik tørt på. Hans seneste skarpe udfald mod lovforslaget forklaredes som et ønske om en alliance med Højre vendt mod Venstrereformpartiet. Derfor forsøgte han at spænde ben, hvilket imidlertid var den rolle I.C. Christensens forgænger (Berg) selv forsøgte, da Ingerslevs forslag var på dagsordenen. Denne rolleombytning nævnte avisen dog ikke, men glædede sig over, at disse bojsen'ske 'overløbere' ikke fik held med deres obstruktion, da loven endelig blev vedtaget, *Politiken* 19/12 1897.

80. KB, Ludvig Bramsens brevsamling, *Brev fra Ludvig Bramsen til Carl Goos 15/5-1897*.

linie på en række områder, hvor man frygtede, at Højre ville vende tilbage til provisorietiden i et sidste krampagtigt forsøg på at fastholde magten, der støt og roligt gled dem af hænde valg for valg. Venstrepartiet anlagde en forsigtig 'reformpolitik', hvor partiet arbejdede for parlamentarismens indførelse og en skattereform, der ville afspejle de sociale forandringer, der var sket i slutningen af 1800-tallet.⁸¹

Ludvig Bramsen kunne dog glæde sig over, at han ikke overraskende blev udpeget som et af de tre kongevalgte medlemmer af Arbejderforsikringsrådet. En post, han dog ikke bestred længe, da han i efteråret 1899, efter opfordring fra Hørring, nu konseilspræsident, lod sig udnævne til, hvad der skulle blive Højres sidste indenrigsminister. Det kan forekomme paradoksalt, at han forlod Arbejderforsikringsrådet så hurtigt. I stedet for at arbejde for sin hjertesag, kom han i stedet til slås i de sidste højreministerier, hvor han dog fik mulighed for at præge endnu en social reform, fabriksloven fra 1901. Hans handling må overvejende forklares med hans grundfæstede konservatisme i sin holdning til samfundslivet som helhed. For kongen og fædrelandet måtte han velsagtens påtage sig denne rolle. *Ekstra Bladet* bragte efter Bramsens død i juni 1914 en nekrolog, der gav en beskrivelse, der tydeligt viser denne holdning: »Han tilhørte paa en vis Maade i slet Forstand »Det gode Selskab« – vel mente han det godt med »Underklasserne«, han ville gerne yde de Fattige en hjælpende Haand, men det skulde være en faderligt beskyttende Haand, en Gave fra oven af – saa snart Tanken var om Underklassernes politiske og sociale Frigørelse, veg Bramsen tilbage – ikke fordi han ikke var en ægte nok Ven af disse Smaa, men fordi han var hildet i sine Standsfællers Syn paa alt det, der befandt sig under deres eget sociale Niveau. Saaledes var da Bramsen en ringe Aand, lænket af sin Oprindelse, bestemt af sine Omgivelser, »Selskabet«.⁸² Bramsen var nok en original tænker på det socialpolitiske område, men begrænset af det, vi i moderne sprogbug vil kalde den sociale arv.

8. Ulykkesforsikringen, socialreformen og historikerne

Normalt opfatter vi 1890'ernes socialreform som værende i opposition til den tyske lovgivning, hvor vi i Danmark valgte et andet 'spor'. Den institutionelle forankring en given lovgivning typisk resulterer i (eller er et re-

81. Se her eksempelvis Lorenz Rerup: *Tiden 1864-1914. Danmarks historie bd. 6*, København 1989, s. 206-212.

82. *Ekstrabladet* 21/6 1914.

sultat af), er ifølge den udbredte historiske institutionalisme svær at fravige. Der sættes nogle begrænsninger for fremtidige ændringer, og man taler i denne forbindelse om begrebet 'path dependency'.⁸³ Derfor har der blandt forskere været interesse for at afdække, hvordan den danske 'path' fik sine særlige kendetegn; universalisme, skattefinansiering og (med tiden) den sociale medborgerskabstanke. Historikeren Peter Baldwin har vist, hvordan den første alderdomsforsørgelseslov fra 1891 var et resultat af gårdmandsvenstres økonomiske og administrative interesser. Han ser her selve den solidariske velfærdsstats fødsel.⁸⁴ Jørn Henrik Petersen har desuden vist, hvordan Marcus Rubin udformede tanken om finansiering af alderdomsforsørgelsen gennem en forbrugsskat og sammen med især Niels Neergaards kraftige afstandtagen til den tyske ordning blev vejen banet for et forlig i 1891. Dette var samtidig i overensstemmelse med landbrugets ønske om en finansieringsform, der i modsætning til jordskatterne flyttede noget af byrden over på bybefolkningen. Det universelle præg i forhold til Tyskland skyldtes tillige ønsket om at forbedre landarbejdernes forhold, hvorigenennem man tilsigtede at bevare arbejdskraften på landet i en periode, hvor der var en markant vandring fra land til by og en stor udvandring. Efter at disse tanker var blevet udviklet omkring 1890, var sporet lagt. Interessant nok ser forskere dette ledsaget af en politisk forestilling om at bygge på bestående danske principper, med en vis modvilje overfor tvangsforsikring og anden påvirkning udefra.⁸⁵

Disse studier er ganske overbevisende, når det gælder 1891-loven, men problemet er, at de har givet grobund for en ganske rigoristisk skelnen mellem 'dansk' og 'tysk', som to vanskeligt forenelige størrelser. Det er imidlertid tvivlsomt, om dette er en forestilling, der er rammende for 1880'ernes og 1890'ernes socialpolitiske klima som helhed. Jeg har i denne artikel vist, hvordan en tyskinspireret ulykkesforsikringslov var meget

83. Asbjørn Sonne Nørgaard 2000, s. 186-189; se også en introduktion til begrebet i B. Guy Peters: *Institutional Theory in Political Science. The 'New Institutionalism'*, London 1999, s. 63ff.

84. Peter Baldwin 1990, s. 76.

85. Jørn Henrik Petersen 1985, s. 44-45, 108-132. Daniel Levine 1973, s. 211-214. Jørn Henrik Petersen strejfer i en populærvidenskabelig fremstilling af alderdomsforsørgelsesloven Ingerslevs ulykkesforsikringsforslag. Han skriver: »*Regeringen fremsatte i 1888 forslag om syge- og ulykkesforsikring, hvor man kunne bygge på kendte institutioner [...]*«, Jørn Henrik Petersen: »Gårdmandsvenstre – velfærdsstatens far«, i: Klaus Petersen (red.) 2003, s. 86. Det er rigtigt for sygeforsikringens vedkommende, men den 2. arbejderkommission havde allerede i 1887 slået fast, at der vedrørende ulykkesforsikringen ikke var noget historisk grundlag at bygge den tvangsforsikring på, som ikke desto mindre blev foreslået, og endda udvidet af Ingerslev.

tæt på vedtagelse sammen med alderdomsforsørgelsesloven i 1891, som en del af forligene mellem Højre og Venstre. Dette ville helt sikkert have givet et andet billede af 1890'ernes sociallovgivning. Et ganske 'udansk' spor ville være lagt.

At det ikke blev sådan rykker dog ikke ved det indtryk, at selvom den tyske forsikringspligt blev afskrevet på alderdomsområdet, så nød den udbredt accept på et andet socialpolitisk område. Ingerslevs forslag fik bred principiel opbakning i rigsdagen, og i den debat, der foregik udenfor, var Bramsen en af de få, der angreb den. Et studie i ulykkesforsikringens tidlige historie, som er blevet stedmoderligt behandlet af historikerne, viser, at modsætningsforholdet mellem dansk og tysk langt fra var altdominerende i det politiske klima omkring 1890. Havde Bramsen og Berg ikke stukket hovederne sammen, havde historien sandsynligvis fået et ganske andet forløb. Dette resultat rejser et interessant og generelt spørgsmål om aktørers handlemuligheder i historien. En analyse af strukturelle forudsætninger for ulykkesforsikringslovens tilblivelse har ikke eksplicit været en del af denne artikels oplæg, men med dette in mente fremstår det dog klart, at interessesammenfaldet mellem Berg og Bramsen i forfatningskampens kontekst var helt afgørende. Berg kunne bruge Bramsens argumenter i den politiske kamp, og Bramsen havde brug for Berg, der kunne fremsætte tankerne i politisk sammenhæng. Udforskning af velfærdsstatens historie må således have for øje, at unikke eller muligvis tilfældige begivenheder kan påvirke udviklingen.

Det er desuden min opfattelse, at de forsimplede forestillinger om danske og tyske 'spor' også har skabt problemer vedrørende tolkningen af 1898-lovens endelige udformning. I Peter Baldwins *The Politics of Social Solidarity* fra 1990 findes et mindre afsnit om den danske ulykkesforsikringslov. Erstatningspligt for arbejdsgivere i visse industrielle virksomheder får besynderligt nok Baldwin til at karakterisere loven som »[...] a mere industrial employers' liability law of the sort that had been passed in Germany two decades earlier«. ⁸⁶ Dette står for Baldwin i modsætning til den danske models universalisme og skattefinansiering. Men kun for en overfladisk betragtning er den 'tysk'. Jeg mener efter min gennemgang af debatten i 1890'erne at kunne fastslå, at Baldwin tager fejl i analysen af 1898-loven. Årsagen er, at han bærer den almindelige forestilling om, hvad der er tysk, og hvad der er dansk velfærdsbygning.

I langt højere grad er den danske lov i overensstemmelse med den engelske Workman's Compensation Act fra 1897 og den franske ulykkes-

86. Peter Baldwin 1990, s. 82.

forsikringslov fra 1898. Men forestillingen om det tyske i loven er blevet videreført, eksempelvis af Søren Kolstrup, der i sin afhandling om kommunesocialismen skriver, at den socialdemokratiske universalisme på ulykkesområdet i 1898 må vige for Bismarck-systemet.⁸⁷ Denne viderebringelse af synspunktet skyldes kort og godt stereotyperne; dansk universalisme kontra tysk arbejdsgiverfinansiering. På denne baggrund er det ikke overraskende, at loven kun findes omtalt ganske kort og ganske få steder i forskningen. Den passer ved første øjekast ikke med vante forestillinger og er tillige blevet misforstået.

Jeg argumenterer således for et mere nuanceret billede af 1890'ernes socialpolitiske debat. Tyske og danske principper kunne uden de store problemer overvejes i socialpolitikken, som det skete 1890-1891, uden at komme i konflikt med hinanden. Og arbejdsgiverfinansiering er ikke i sig selv tegn på tilegnelse af tyske principper.

Jeg vil slutte dette afsnit med to bud til den komparative velfærdsforskning. For det første, at ideen om den danske model som negationen af den tyske ikke kan fritages for et element af efterrationalisering, når vi, som her på ulykkesforsikringsområdet, ser på, hvordan debatten rent faktisk forløb forud for lovgivningen. For det andet, at eftertidens konstruktion af et skel mellem de to velfærdsmodeller har givet anledning til deciderede misforståelser af 1898-loven. Opstillinger af idealtyper for velfærdsstater kan være et glimrende heuristisk redskab for historiske og samfundsvidenskabelige studier, men man bør være opmærksom på, at virkeligheden ofte er mere nuanceret.

9. En af velfærdsstatens fædre? – afslutning og udblik

Bramsens enestående indflydelse på 1898-loven er nu belyst. To spørgsmål står tilbage; hvad var kernen i Bramsens socialpolitiske holdning, og hvordan skal vi vurdere hans indsats i et dansk velfærdshistorisk perspektiv?

Sociologen Iver Hornemann Møller har ret i, at Bramsen repræsenterer-

87. Søren Kolstrup: *Velfærdsstatens rødder. Fra kommunesocialisme til folkepension*, København 1996, s. 254. I øvrigt kan man, som Asbjørn Sonne Nørgaard, diskutere de universelle elementer i Socialdemokratiets socialpolitik i denne periode. Nørgaard konkluderer, at der var tale om universalisme i klasseperspektiv og ikke det senere samfundsperspektiv, Asbjørn Sonne Nørgaard: »De var ikke så røde – men hvad var de så? En analyse af Socialdemokratiets velfærds politik i perioden 1890-1913«, i: Erik Albæk m.fl. (red.) *Demokratisk set. Festskrift til Lise Togeby*, Århus 2002, s. 34-35.

de en liberal og individualistisk retning i socialpolitikken.⁸⁸ Han var tilhænger af et princip, der lagde stor vægt på individets fornuft og moral. Staten skulle skabe lovgivningsmæssige rammer, men den individuelle ansvarlighed var grundstammen i et sundt samfund. Bramsen var fortaler for en retliggørelse af de gamle socialkonservative patriarkalske forhold på arbejdspladserne. Virksomhedsstrukturen og arbejdsdelingen havde gjort patriarkalske forhold besværlige, men ved at retliggøre arbejdernes krav på erstatning og arbejdsgivernes pligt til dette, kunne man tilpasse lovgivningen det moderne produktionsliv.⁸⁹

Omkring statens rolle udtrykte han flere gange nogle klare synspunkter. Om Ingerslevs statsforsikringsanstalt hed det i foredraget i 'Juridisk Forening', »[...] at monopoliseret Statsforsikring, ja endog statsgaranteret Forsikring repræsenterer et Indgreb i det borgerlige Erhverv og en Indskrænkning i den private Foretagsomhed«. ⁹⁰ Under de politiske forhandlinger i efteråret 1897 udtalte han, at »[...] vi ønske den mindst mulige Indblanding fra Staten, som det overlades at udøve den videst mulige offentlige Kontrol med denne Lovs Overholdelse.« ⁹¹ Han var tilhænger af, at staten skulle lovgive på et område, hvor retsstillingen for arbejderne var dårlig. Men det private initiativ var en vigtig drivkraft i samfundet. På trods af det liberale udgangspunkt er det tydeligt at Bramsen for en højremand at være var særdeles aktiv i arbejderforsikringsspørgsmålet, og det på sin egen måde. Hvis højrefolk på dette tidspunkt tænkte socialt, var det typisk i en form for socialkonservatisme, der forsøgte at bevare gamle samfundsstrukturer og patriarkalske forhold intakte, med de nødtørftige sociale lovforanstaltninger, der var nødvendige for at nå dette mål. Staten skulle overtage en del af ansvaret for den sociale sammenhængskraft i samfundet, men på en paternalistisk facon, hvilket tydeligt var udtrykt i den tyske statsorganiserede socialforsikring.⁹² Denne tankegang havde nok en vis tiltrækning på folk som Harald Westergaard og Th. Sørensen, men ikke på Bramsen. Når man tager hans stærke konservative livsindstilling i betragtning, er det øjensynligt et paradoks, at han lå nærmere den (social)liberale tankegang, der havde et fremadrettet, individ-orienteret og moderne syn på sociallovgivningens muligheder.

88. Iver Hornemann Møller 1981, s. 49.

89. For en diskussion af patriarkalisme og industrialisering i Danmark, se Marianne Rostgaard: »Industriel patriarkalisme som moderniseringsstrategi«, *Den jyske Historiker*, nr. 102-103 december 2003, s. 126-153.

90. Ludvig Bramsen 1890, s. 38.

91. Rigsdagstidende 1896-1897, Folketingets Forhandlinger, sp. 4366.

92. For en oversigt, se Andreas Boje: »Sociale Hovedstrømninger i det 19. Aarhundrede«, *Samfundets Krav* 1916, s. 63-74.

Den aldrende geheimeetatsråd fotograferet sandsynligvis omkring 1905. Efter sin tid som indenrigsminister i de sidste højreministerier (1899-1901), udnævnte Chr. IX Bramsen til geheimeetatsråd, der var en efterhånden sjælden hædersbevisning og som titel et levn fra enevældens dage. Han blev valgt ind i Landstinget for Højre i 1906 og fungerede ofte som partiets ordfører i finanspolitiske spørgsmål. Selv om visse af hans socialpolitiske tanker nød accept sågar i fagbevægelsens rækker, så forblev Bramsen ikke desto mindre 'en kongens mand' og konservativ til sin død den 20. juni 1914. Radikalisme og socialisme lå ham alle dage fjernt. (Foto: Det Kongelige Bibliotek)

Med til hans socialpolitiske indsats hører tillige et lovforslag om arbejdsret og forligsinstitution fra 1893. Dette forslag blev positivt modtaget i visse fagforenings- og arbejdsgiverkredse, men det kom aldrig igennem Landstinget, hvor Bramsens partifæller stemte imod det. Først i tiden efter Septemberforliget i 1899 var stemningen vendt for en sådan ordning.⁹³ I sociale spørgsmål var Bramsen ikke på linie med størstedelen af de konservatives socialpolitiske forståelse. Hans dilemma blev meget præcist fanget ind af den karakteristisk, som den radikale journalist Th. Graae gav af ham kort tid efter folketingsvalget i 1892:

»Af Natur og ved Opdragelse er han Højre-mand, men hidtil har han ikke vist synlig Interesse for det rent politiske i den nuværende Strid. Derimod har han ved forskellige Lejligheder lagt for Dagen, at han baade har Kendskab til og selvstændigt Syn paa de sociale Spørgsmaal, der trænger sig frem i Nutiden.

Han er alt andet end Socialdemokrat, men er uhildet og kundskabsrig nok til at indse, at Socialismen ikke kan bekæmpes med banale Fraser og intetsigende Ukvemsord.

Han mangler ikke Blik for det delvis berettigede i Socialdemokraternes Fordringer, hører ikke til de politiske Syvsovere, der anser enhver Strejke for at være af det Onde«.⁹⁴

Datteren Camilla Pers' barndomserindringer understøtter billedet af en mand, der trods en udpræget borgerlig tilværelse oprigtigt interesserede sig for arbejdernes forhold: »Far snakkede altid om »sine arbejdere«. Vi forstod ikke, hvad han talte om. Far kendte jo ingen arbejdere. Der har aldrig været en arbejder i vort hjem!«.⁹⁵ Det forstås, at Bramsen arbejdede ved skrivebordet, hvor han udtænkte et socialt forsikringsystem.

Der var noget nærmest symbolsk i Bramsens død i året, hvor 1. Verdenskrig brød ud. Hans tanker bar præg af en tro på menneskets individuelle moral, fornuft, og ansvarlighed. Den sociale forsikringsteknik var i denne forbindelse midlet til at opnå solidaritet i samfundet. Denne socialpolitiske tankegang, som han på nogle områder delte med en lang række europæiske socialliberale intellektuelle, blev, som idehistorikeren Sven-Eric Liedman har påpeget, begravet sammen med den europæiske fred

93. Adolph Jensen: »Arbejdsretter. Et Tilbageblik«, *Tidsskrift for Industri* 1900, s. 83-89.

94. Th. Graae: *Moderne Profiler*, København 1892, s. 84.

95. Citeret fra Bo Bramsen 1968, s. 127.

ved krigsudbruddet i 1914.⁹⁶ Efter krigen stod slagsmålet i Danmark mellem en bagstræberisk liberalisme og en demokratisk socialisme. 1930'ernes kriseforlig lagde imidlertid grunden til den senere velfærdsstatsudvikling.

Bramsens eftermæle bærer præg af anerkendelse af hans socialpolitiske indsats. Men i velfærdsstatslitteraturen har han ikke fået plads. Det skyldes formentlig, at han var fortaler for en liberal tankegang, der så at sige 'tabte' til den socialdemokratiske velfærdsmodel i det 20. århundrede. Man kan derfor næppe udråbe ham til en af velfærdsstatens fædre, hvis vi herved lægger vægten på ordet stat. Men jeg vil hævde, at nogle af hans tanker faktisk pegede fremad. For det var ikke tilfældigt, at Steincke vedkendte sig sin gæld til Bramsen.⁹⁷ Bramsens tanker om et centralt Arbejdsråd som forvaltningsorgan og hans fokus på rettigheder fremfor skøn foregreb dele af Steinckes egen tænkning. Steincke havde i sine skrifter fra omkring 1910 og frem netop argumenteret for det problematiske i transbestemmelser og den tilfældige og vilkårlige decentrale forvaltning af socialpolitikken.⁹⁸

Det forebyggende element blev tilmed intenst udtrykt af Bramsen hele vejen. Det peger frem mod den forebyggende (profylaktiske) socialpolitiske forståelse, som man normalt forbinder med tiden fra det befolkningspolitiske spørgsmåls fremkomst i 1930'erne, og i særdeleshed med Alva og Gunnar Myrdals socialpolitiske forfatterskab i denne periode.⁹⁹ Gunnar Myrdal holdt den 20. januar 1932 et foredrag i 'Socialøkonomisk Samfund' i København, hvor han beskrev det nye socialpolitiske princip, der vandt frem: »Det er en gammel Anklage mod Socialpolitiken, at den er overfladisk – at den beskæftiger sig med Symptomerne og ikke rykker det onde op med Rødderne [...] I Aartier har hele den socialpolitiske Ekspertkreds mere eller mindre radikalt været indstillet paa at kræve en profylaktisk Socialpolitik, og i et ringe Omfang er dette Program begyndt at blive realiseret.«¹⁰⁰ I ulykkesforsikringsspørgsmålet havde Bramsen argu-

96. Sven-Eric Liedman: *Att se sig själv i andra. Om solidaritet*, Stockholm 1999, s. 8. Man kan nævne den franske solidarisme-bevægelse omkring den radikale politiker Leon Bourgeois, det tyske 'Verein für Sozialpolitik' og såmænd 'Dansk Forening for Arbejderbeskyttelse', som Bramsen var med til at grundlægge i 1906.

97. Bo Bramsen 1968, s. 109

98. Se eksempelvis K.K. Steincke: *Almisser eller Rettigheder*, København 1910.

99. Se her Cecilie Banke: *Den sociale ingeniørkunst i Danmark. Stat, familie og politik fra 1900 til 1945*, Roskilde 1999, og Yvonne Hirdman: *Att lägga livet till rätta*, Stockholm 1990.

100. Gunnar Myrdal: »Socialpolitikens Dilemma«, *Socialt Tidsskrift* 1932, nr. 3, s. 116.

menteret kraftigt for dette siden 1884. Det hører dog med til historien, at hvor Myrdal i denne nye politik så en stor rolle for statens regulering af samfundslivet, var det for Bramsen et spørgsmål om at styrke den individuelle ansvarlighed i civilsamfundet (selvom dette ord ikke blev brugt af Bramsen).

Det er i øvrigt interessant at betragte den internationale forskning på ulykkesforsikringsområdet. Her er tendensen, at dette ses som et område af socialpolitikken, hvor den socialpolitiske ekspertkreds, hvortil Bramsen må kunne regnes, og nye sociale teknologier blev taget i anvendelse. Dette synspunkt gælder for en række studier af lovgivningen i Frankrig, Tyskland, Norge og Sverige.¹⁰¹ Ludvig Bramsen var en del af denne histories udspring og bør få en plads i fortællingen om den moderne sociallovgivnings grundlæggelse. I en ny-institutionel tankegang, vedrørende institutioners betydning for samfundsudviklingen, fik Bramsens tanker tillige indflydelse længere frem gennem oprettelsen af Arbejderforsikringsrådet.¹⁰²

Summary

Lars Andersen: The Stepchild of the Social Reform. – Ludvig Bramsen and workers accident insurance in the 1890s.

This article investigates the origin of the first Danish accident insurance act, passed in 1898, covering mainly industrial workers in 'dangerous' workplaces. The accident insurance was the final part of the the Danish 'social reform of the 1890s', including also old-age assistance (1891) and sickness insurance (1892). The social reforms were passed in the context

101. Jacques Donzelot: »Promoveringen af det sociale«, *Dansk Sociologi* 1995, nr. 3, s. 92-124; Anson Rabinbach: »Social Knowledge, Social Risk, and the Politics of Industrial Accidents in Germany and France«, i: Dietrich Rueschmeyer & Theda Skocpol (red.) *States, Social Knowledge, and the Origins of Modern Social Policy*, Princeton 1996, s. 48-89; Bill Sund & Klas Åmark: *Makt och Arbetskadorna under 1900-talet*, Stockholm 1990; Martin N. Bernsen: »Sosialpolitikk og Risikoforvaltning«, i: Rune Ervik & Stein Kuhnle (red.) *Kunnskap, risiko og sosialpolitikk. Institusjonelle perspektiver på skandinaviske utvikling*, Stavanger 1993, s. 67-149.

102. En institutionel vinkel vil typisk tillægge statslige institutioner en selvstændig rolle i udformningen og forvaltningen af en given politik. Det er dog bortset fra politologerne Tim Knudsen og Asbjørn Sonne Nørgaards arbejder et mindre belyst emne i dansk historieforskning, se Tim Knudsen: *Dansk Statsbygning*, København 1995; Asbjørn Sonne Nørgaard: *The Politics of Institutional Control: Corporatism in Danish Occupational Safety and Health Regulation & Unemployment Insurance, 1870-1995*, Århus 1997.

of the constitutional struggle, when liberal groups (the Left) fought a conservative political elite at power (the Right), over the issue of cabinet responsibility, strongly claimed by the liberals since 1870. The objective was achieved in 1901, when the liberals came into office. However, during the 1890s moderate liberals came to an agreement with the conservative government over social reforms.

Accident insurance entered the political agenda in the 1880s, when a governmental commission, heavily inspired by the German insurance law of 1884, recommended a state-run compulsory employer-insurance, covering parts of craft, industry and agriculture. Drafted on these principles, the conservative government subsequently presented a bill in 1888. In the spring of 1891 an agreement were close at hand, were it not for the joint venture of conservative insurance-expert, Ludvig Bramsen, and the leader of the radical liberals, Chresten Berg, who strongly opposed the upcoming agreement. Yet not a member of parliament, Ludvig Bramsen vigorously criticised the bill for its compulsory and patriarchal nature. In stead he spoke for a voluntary insurance scheme, run mainly by private insurance companies. In doing so he was more in line with the English principle of determining the employers' liability.

The truce between the moderate liberals and the conservatives over the passing of the old age assistance act in early 1891 threatened to isolate radical liberals, and therefore Berg wanted to obstruct the passing of another significant reform. These circumstances made Berg and Bramsen 'partners in crime'. Berg presented a bill, drafted by Bramsen, on the day of the final negotiations in the lower chamber of parliament. Deadlocking the negotiations between the moderate liberals and the government the initiative was a success.

Subsequent, the Berg-Bramsen bill heavily influenced the policy-making to come. As a member of the conservative party in the lower chamber since 1892, Bramsen was the main driving force, once the problem of accident insurance through years of lengthy and fierce debates finally came to an end in december 1897. Due to the political conflicts over democracy, conservative reign at its near end, the final draft was decreased, merely to include approximately 100.000 workers in the most dangerous occupations. The insurance scheme were to be run by private companies, but the overall administration and supervision fell into the hands of a semi-corporatist body, The Workers' Insurance Board, de facto being the highest authority in most insurance matters. The board included three state officials (including the chairman and a doctor), two employee representatives and two employer representatives. More than anyone else,

Bramsen was the chief architect behind the accident insurance law, his repudiation of the German compulsory scheme unsurpassed and the idea of the Workers' Insurance Board somewhat original.

Historians often view the building of the Danish welfare state as opposed to German social policy, often exemplified with the rejection of German principles in the debates on old age assistance. However, this study reveals that had it not been for the joint efforts of Bramsen and Berg, a true German law most likely would have been passed in 1891, being part of the truce between moderate liberals and conservatives. If so, the Danish welfare 'path' then would have appeared in a quite different light. Ideal models of welfare state typology may serve well as heuristic tools, but reality often shows some intricacy. We should consider Ludvig Bramsen as one of the founders of modern social policy, even though his (social)liberal ideas were vanquished by the social democratic welfare state during the 20th century.

Debat

Sammenligning af tro – Kan man det?

Metodiske overvejelser i forbindelse med sammenligning af trolddomstroen i Italien og Danmark i det 17. århundrede

Af Louise Nyholm Kallestrup

På trods af, der ikke umiddelbart eksisterer egnede modeller og teorier til sammenligning af trolddomstro i det tidligt moderne Europa, er et sådan komparativt studie interessant. Dels fordi det kan fortælle os om det særegne i et protestantisk og katolsk udviklingsforløb, dels fordi det kan afsløre ligheder, hvor man mindst regner med det. Tidligere eksisterede mange fordomme om inkquisitionens hårdhændede forfølgelse af troldfolk, disse er efterhånden manet i jorden. Ligeledes eksisterede en forestilling om, at vi i det protestantiske Danmark var mildere i forfølgelsen af troldfolk. Forskningen synes dog, ligesom datidens magthavere, at have fokuseret på forskelle snarere end ligheder, og dette kan en komparation af trolddomsforfølgelserne og trolddomstro råde bod på.

Der er flere grunde til at forvente paralleller i folketroen. På en engelsk konference i 2001 fremviste den finske forsker Laura Stark-Arola et fotografi fra slutningen af det 19. århundrede.¹ Fotografiet viste en finsk troldmand, der balancerer en si på en saks, mens han fremsiger en remse. Samme magiske ritual brugte troldfolk i modreformationens Italien. Fotografiet vakte udbredt begejstring blandt forsamlingen af historikere, hovedsageligt fordi man som

1600-talshistoriker ikke, som samtids-historikeren, er vant til at se fotografisk dokumentation for ens analysegenstande. Men begejstringen skyldtes også beviset på, at trolddomstroen stadig eksisterede frem til det 19-20. århundrede i det ellers så kultiverede Nordeuropa. Det fortæller os noget om folke- og trolddomstroens karakter, at den ikke umiddelbart udryddes på trods af magthavernes aktive forsøg. Med andre ord er der grund til at tro, at på trods af reformation fra oven træder flere nuancer frem ved analysen af kildematerialet.

Der eksisterer en lang tradition for komparative studier indenfor sociologi og politologi.² Moderne historie og samtidshistorie er vel umiddelbart de grene af historien, hvor udbyttet af politologiske og sociologiske modeller synes størst, men også i middelalder og nyere tid synes komparative studier at få deres renæssance.³ Og komparation har visse fordele, der gør, at metoden ved nogle studier er at foretrække. Visse udviklingsforløb træder klarere frem, hvis de studeres komparativt. Generelt bruger såvel historikeren, som andre forskere, komparation i de tilfælde, hvor en sammenligning kan fortælle noget, som den enkeltstående analyse ikke kan. Den indlysende fordel herved er, at det bliver muligt at udlede både gene-

relle træk og særtræk ved undersøgelses cases. Derved fremstår træk på tværs af kultur, tro, økonomi osv., på samme måde som særtræk for den enkelte case træder frem. Den komparative metode kan altså bidrage med et perspektiv, som undersøgelsen ellers ville mangle.

I tilfælde af at historikeren vælger at komparere, hvad er så den mest hensigtsmæssige arbejdsmetode? Har man overhovedet brug for teorier og modeller, når man sammenligner? Er det fornuftigt at gennemgå andre komparative undersøgelser, på trods af at det eneste, de har til fælles med ens egen problemstilling, er selve komparationen? Bør man hellere studere egne og beslægtede cases? Svaret er naturligvis ikke entydigt, og mange historikere undgår da også helst modeller. Nogen teoretisk grundbog findes formentlig ikke, men det udelukker ikke, at vi foretager grundige overvejelser, når vi beslutter os for et komparativt studie. Det helt basale udgangspunkt for en historisk komparation må være et indgående kendskab til egne cases. Dernæst må metoden i ethvert komparativt studie indeholde svar på spørgsmålene 1) Hvorfor komparation? 2) Hvad skal og kan kompareres? 3) Hvordan foretager vi komparation?⁴ Det er afgørende for undersøgelsens lødighed, at historikeren har en grundig forståelse for sine cases og hvilke faktorer, der således må indgå i sammenligningen.

Intentionen med denne artikel er at gøre rede for de væsentligste overvejelser og forbehold historikeren bør tage, når hun ønsker at sammenligne det 17. århundredes folketro på tværs af befolkningens kristne tilhørsforhold. Mere specifikt er målet at nå frem til et sæt retningslinier for komparation af trolddomstroen i det tidligt moderne Italien og Danmark.⁵ De danske processer er blevet kortlagt og optalt gennem en

håndfuld etno-inspirerede historiespecialer i løbet af 1980'erne. I 1991 udkom J.C.V. Johansens disputats, der i dag må betegnes som hovedværket i dansk trolddomsforskning. Senest har Hans Henrik Appel inkluderet et case-studie på trolddomssagerne i Skads herred med sin mikrohistoriske analyse af de sociale processer og magtrelationer i herredet.⁶ Det italienske materiale er mere spredt, og mange regioner er endnu ikke undersøgt. Først og fremmest beror dette på kildematerialets vanskelige tilgængelighed. For flere regioners vedkommende er arkiverne ganske enkelt gået til, enten på grund af ukyndig opbevaring eller plyndringer. Selve inkvisitionsarkivet er først blevet åbnet for forskningen i 1998⁷ og dermed er de første undersøgelser af dets indhold først publiceret indenfor de senere år. Endelig synes italienske historikere generelt at mangle interesse for emnet. Der findes dog en håndfuld fremstillinger, der undersøger de italienske processer i regionalt perspektiv, og dermed har vi en rimelig fornemmelse af antallet af trolddomsdømte i Italien.⁸ I modsætning til Danmark var det i Italien ikke givet, at troldfolk blev dømt til døden. Inkvisitionen opererede med en differentiering af trolddomsforbrydelsen og straffen var derfor afhængig af forbrydelsens alvor.

På det overordnede plan er en undersøgelse på tværs af protestantisme og katolicisme er interessant af to årsager. Først og fremmest er udviklingen i parternes konsolidering af troen interessant ud fra en komparativ vinkel. Fra at være et Europa samlet under katolicismens doktriner splittede reformationen kontinentet i en protestantisk og en katolsk lejr, der i mange år frem bekæmpede hinanden. I anden halvdel af det 16. århundrede var splittelsen mellem katolicisme og protestantisme et overstået kapitel internt i de fleste europæiske

stater, og man arbejdede i stedet på at konsolidere troen både i Nord- og Syd-europa. Også i det tidlige moderne Europa blev troen ofte brugt som politisk redskab. Konflikter imellem kontinentets stater blev i 16. og 17. århundrede ført på baggrund af magthaverens trosforhold⁹ og det giver indtryk af, at magthavernes kristne ståsted hang uløseligt sammen med det Europa-politiske. For det andet ses der en parallel i den protestantiske og katolske udvikling, idet begge parter hen mod slutningen af det 16. århundrede iværksatte en omfattende disciplinering af samfundets indbyggere. Reformationen var en kendsgerning i Danmark i 1536, men forskningen har vist, at det var ikke ensbetydende med, at menigmand hurtigt blev protestantisk.¹⁰ Trolddomsprocesserne er et udmærket eksempel på denne disciplinering af befolkningen; ved at forfølge trolddom kunne de sikre sig, at enhver indbygger i riget efterlevede troen på rette vis.¹¹ Den katolske kirke havde på samme måde travlt med at sørge for, at dens menige undersåtter nu også forstod den rette tro på rette vis.¹² Trolddomsforfølgelserne er et eksempel på folketroen, men samtidig et eksempel på magthavernes aktive deltagelse i disciplineringen af befolkningen. Dette parallelle forløb er interessant, fordi det ikke alene kan fortælle os om nogle af de faktorer, der havde betydning for, hvordan forfølgelserne udviklede sig, som de gjorde; på et mere overordnet europæisk plan kan det endvidere sige noget om ligheder og forskelle i folketroen i Nord- og Sydeuropa.

For det andet er en sådan komparation interessant ud fra en heuristisk synsvinkel, for et sådant studie kan bidrage til en bedre forståelse af begrebet folketro og forandringer i denne. Påvirkning og forandring af tro, og mere overordnet kultur, er til stadig debat i historieforskningen.¹³ Hvordan ændrer folks tro

sig over tid, og hvilke ændringer kommer af hvilke påvirkninger, er blot et par af de spørgsmål, der stadig diskuteres. Trolddomstroen er i denne forbindelse interessant, fordi der tilsyneladende eksisterer en del paralleller mellem katolsk og protestantisk trolddomstro, men samtidig synes der at være en væsentlig forskel i grundlaget for forfølgelsen.¹⁴ Ved at studere trolddomstroen hos de forfulgte såvel som hos forfølgkerne, samt hvorledes forfølgelserne blev initieret i Nord og Sydeuropa, er det formentlig muligt at få en bedre forståelse af de faktorer, der afstedkom forandringerne i folketroen.

Der er ikke tidligere foretaget egentlige sammenligninger af protestantisk og katolsk trolddomsforfølgelse.¹⁵ Trolddomsforfølgelser er imidlertid et kompliceret felt. Det kan være vanskeligt at forstå et så abstrakt fænomen i en nutidig hverdag. Datidens troldfolk har ikke meget til fælles med den »åndelige« og delvist medieskabte bølge, der er rullet ind over Danmark i de seneste år. Nutidens »troldfolk« optræder ofte i populære tv-programmer eller har egen brevkasse i ugebladene, og de udfylder formentlig et åndeligt tomrum hos mange mennesker. Det 16. og 17. århundredes troldfolk var derimod på godt og ondt en integreret og nødvendig del af landsbysamfundet i det meste af Europa. Deres position i samfundet var ikke ubetinget positiv, men i en verden, hvor muligheden for behandling hos en medicinsk uddannet læge ikke tilkom alle, var de alternative og ofte magiske behandlingsmuligheder mange folks eneste vej ud af sygdom.¹⁶

Magthaverne i de fleste europæiske lande gennemførte i perioden ca. 1580 til 1700 med mellemrum massive kampanjer for at udrydde det, de anså for djævelsk skabt overtro.¹⁷ Kernen i dansk-protestantisk og italiensk-katolsk

trolddomsforfølgelse var den samme: Troldfolkenes brug af magi var djævelske handlinger og bestemt ikke tilladt af Gud, og de måtte derfor straffes behørigt. Ønsker man at forstå forfølgelsen af troldfolk i det tidlige moderne Europa, må man først og fremmest sætte sig grundigt ind i troen på trolddom. Denne skelnen er essentiel, for det var troen, der genererede forfølgelsen. Ved at analysere forestillingsverdenen bag forfølgelsen, kan man få en fornemmelse for, hvorfor menigmands trolddomsanklager mod naboen kunne resultere i en retssag ført af magthaverne; en proces der blot forstærkede landsbyboeres trolddomstro og gav incitament til yderligere anklager.¹⁸ Der er grund til at tro, at magthavernes aktive deltagelse i at udrydde denne djævelske overtro, havde en forstærkende virkning på menigmands trolddomstro – ønskede inkvisitoren at føre en sag mod en mistænkt troldkvinde, var der jo nok noget om snakken. Statistikkerne over trolddomsforfølgelserne er under alle omstændigheder et udtryk for magthavernes engagement i forfølgelsen.

Hvordan udvælger historikeren sine cases, hvad skal kompareres og hvad er kriterierne for, at noget overhovedet kan sammenlignes? Overordnet kan der tales om to niveauer af kriterier. Først og fremmest er hensigten at sammenligne en del af et protestantisk udviklingsforløb med et tilsvarende katolsk. Vore cases må opfylde en vis grad af repræsentativitet i forhold til den katolske og den protestantiske tro. Det er imidlertid ikke muligt at opstille to overordnede grupper, bestående af protestanter på den ene side og katolikker på den anden side, hvorfra historikeren blot kan udvælge det land, den case, der er den bedste fællesnævner for hele gruppen.¹⁹ Så ukompliceret ser virkeligheden desværre ikke ud. I stedet må målet være at

finde to cases, der hver især afspejler en behandling af fænomenet i overensstemmelse med den respektive gren af kristendommen.

I den katolske gruppe er Italien som case indlysende. De italienske stater omkredser pavens residens i den katolske højborg i Rom. Trolddomssagerne blev ført for inkvisitionen, der i vid udstrækning fungerede som pavens forlængede arm i kættersager. Det var hensigten med inkvisitionen at give inkvisitoren uindskrænket beføjelse til at føre sager mod kætteri og dermed trolddom. Principielt var det altså kirken, uden verdslig indblanding, der dømte i trolddomssager.²⁰ Man kan argumentere for, at den spanske case ligeledes er repræsentativ; monarkiet var katolsk og inkvisitionen forestod også her trolddomsprocesserne. På trods af flere ligheder kan den spanske og den romerske inkvisition dog ikke sidestilles. Den spanske inkvisition var i 1478 blevet oprettet som pavelig institution underlagt den spanske monark, dvs. at generalinkvisitoren først og fremmest skulle stå til ansvar overfor den spanske konge og var ikke, som den romerske ditto, direkte underlagt paven.²¹

Den dansk-protestantiske case er ligeledes repræsentativ for den protestantiske trolddomsforfølgelse. De danske byer var i begyndelsen af det 17. århundrede ikke veletablerede handelscentre på lige fod med de italienske, men i skandinavisk regi havde Danmark en veludviklet bykultur.²² Christian IV (1588-1648) efterstræbte aktivt det protestantiske ideal, det ses blandt andet af tidens kirkeforordninger.²³ I modsætning til i Italien blev danske processer ført for en verdslig domstol. Herredstinget havde indtil 1576 haft bemyndigelse til at dømme den anklagede til bålet, herefter skulle alle dømte troldfolk have prøvet deres sag ved landstinget.²⁴ Trolddomssager var i teorien, som i

Inkvitionsforhør af et vidne eller en mistænkt. Kobberstik, Amsterdam 1692. Til højre i billedet sidder den forhørte og ved siden af ham inkvisitoren, der kendes på sin hovedbeklædning. Til venstre i billedet sidder notaren. Forhøret af anklagede og vidner foregik ved den romerske inkvisition i hemmelighed og kun under overværelse af inkvisitoren og en notar. Hemmeligholdelsen var af hensyn til den anklagede såvel som vidnerne. Det var vigtigt at vise diskretion overfor den mistænkte, og derfor var anklageskriftet heller ikke offentligt. Tanken var, at den mistænkte bedre kunne vende tilbage til sit vanlige liv hvis ikke hele landsbyen kendte til sagens forløb. Det hemmelige forhør af den mistænkte var også inkvisitionens eget redskab til at forhindre indblanding i den videre opklaring. Vidnerne var anonyme overfor den anklagede, for at undgå repressalier fra den anklagedes pårørende. Diskretionen ved forhøret illustrerer udmærket, hvordan den romerske inkvisitions hensigt var at forsonde den mistænkte med den katolske kirke frem for at udstøde.

praksis, øvrighedens ansvar, men kirken var repræsenteret under retssagen og havde i kraft af sin rådgivende position en vis grad af indflydelse på sagens forløb.

Komparationens andet niveau er i relation til trolddomsforfølgelsen. Når først det geografiske område er udvalgt, må man foretage en sortering af lokaliteter for at indkredse et område, en lokalitet, hvor indholdet af trolddomsagerne kan siges at være repræsentativt for henholdsvis Danmark og Italien. Dvs. man må finde frem til et område, hvor sagerne indeholder de typiske elementer i en trolddomssag.²⁵ For begge lande gælder det, at sagerne er forholds-

vis homogene i den trolddomstro, de udtrykker. Enkelte lokale variationer forekommer, men som hovedregel indeholder processerne de samme typer af anklager og vidneudsagn.²⁶ I Danmark oplevede flere lokaliteter ingen eller meget få processer og dette faktum bør medtages i overvejelserne, når en lokalitet udvælges. I herrederne omkring Aalborg sås en koncentration af processer i perioden 1610-1630. Aalborg var i det 17. århundrede en velfungerende købstad med en betragtelig skibstrafik.²⁷ Byen med dens opland modsvarer endvidere udmærket den italienske case, Orbetello, en spansk enklave, der var underlagt den romerske inkvisition i

Forhør af mistænkt ved første retsinstans, herredstinget. Fra Osterssøn Veylles juridiske glosarium, 1652. Til venstre i billedet ved det lange bord sidder skriveren og herredsfogeden og foran står sagens implicerede. På bænken, der omkredser sagens parter, sidder tingmændene, og bagerst i rummet står tilhørere og vidner. Det ses, hvorledes de danske sager var omgivet af en ganske anden offentlighed end de italienske. Det var ofte den skadelidte, der rejste sagen mod en mistænkt troldkone i Danmark, i modsætning til Italien, hvor inkvisitionen på en gang fungerede som anklager og domstol.

Siena, Toscana. Ligesom hos vores nordjyske case ses en koncentration af trolddomssager, både indenfor byen Orbetello såvel som fra oplandet. Byen ligger ligesom Aalborg ud til vandet og baserede fortrinsvis sin økonomi på fiskeri. Hensigten er ikke at sidestille de to byer med hinanden – en sådan parallel er ganske enkelt ikke mulig. Men de to byer og deres opland synes begge at opfylde kravene om repræsentativitet i relation til protestantisk/katolsk såvel som dansk/italiensk trolddomsforfølgelse.

Udgangspunktet og hovedvægten for det komparative studie er således fastlagt. Hertil kommer nu spørgsmålet om yderligere afgrænsning af emnet. Trolddomstro, ja, men hvis trolddomstro? Kongens, paven, sognepræstens eller bøndernes? Det er ikke underordnet, hvis tro man undersøger. I trolddoms-

studier er der i dag tradition for at studere elitens tro kontra menigmands tro, men indtil midt i 1960'erne var distinktionen mellem lærd og folketro i historieskrivningen ikke givet – Kongens tro var folkets tro. I løbet af 1970'erne og 1980'erne blev denne opfattelse af flere gange gjort til skamme. De mest kendte eksempler er Carlo Ginzburgs undersøgelse af den friuliske møller og La Roy Laduries Montaillou.²⁸ Forskerne var ikke længere uenige om, hvorvidt en sådan særskilt folketro eller folkekultur eksisterede, men diskuterede i stedet betegnelsen for dette nye felt. Skulle man kalde det folketro, folkekultur, folkereligion? Ingen af betegnelserne syntes at vinde gehør, for ingen syntes at være tilstrækkeligt dækkende uden samtidig at dække over for meget.²⁹ Debatten ebbede ud i slutningen af 1980'erne, og i dag er det på baggrund af debatten i 1970'erne overflødigt at

diskutere, hvorvidt en særskilt folketro findes. Tidligere synes det at have været tilstrækkeligt at undersøge forskellen mellem elite- og folketro, men med årene er man ligeledes begyndt at undersøge lighederne i de to gruppers tro og på samme måde, hvordan de udveksler forståelser og interagerer med hinanden. Fokus er i dag flyttet fra selve folketroen til »rummet« mellem befolkningen og elitens tro.³⁰

Er det overhovedet muligt at trække en klar grænse mellem en elitetro og en folketro? Bonden er givetvis repræsentant for en folkelig perception af religionen, og på elitens side er religiøse og verdslige overhoveder indlysende eksempler. Men hvordan klassificerer vi mellemgruppen: præsterne, borgerskabet, religiøse broderskaber etc.? En sådan klassificering er et studie i sig selv, man kan spørge om det i denne forbindelse overhovedet er nødvendigt?

Dertil må man svare bekræftende. En vis klassifikation af samfundsgrupper er umiddelbart nødvendigt for den videre analyse. Det kan virke uodynamisk, for en kategorisering tager ikke højde for de grupper, der »overlapper« hinanden. Man kunne forestille sig en gruppe kunne tilhøre den økonomiske elite, men ikke den religiøse og omvendt. Et eksempel kunne være landets konge. Kongen er rigets højst placerede person. Han må absolut tilskrives en plads i eliten. Og dog, kongen er næppe teologisk uddannet. Han har naturligvis et, ofte udbygget, kirkeligt og teologisk kendskab, men det er ikke ensbetydende med en plads i gruppen af den åndelige elite. Dertil hører i stedet hans teologiske rådgivere og resten af kirkens øverste lag. Kategorierne elite-menigmand er som udgangspunkt åbne, de må derfor først undergå en nærmere definition, førend de kan anvendes som analyse-redskaber.

Opdelingen elite/menigmand er givetvis for firkantet, men alligevel uundgåelig. Uden den vil det ikke være muligt at analysere sig frem til en forståelse af samfundsgruppernes tro. Det kan derfor synes som lidt af et håbløst projekt: For at tegne det bedst dækkende billede af folketroen må vi have et detaljeret kendskab til befolkningsgrupperne. Hvem mener vi med »menigmand«? Er »illitterær« mere dækkende end »menig«? Der fandtes, undtagelsesvis ganske vist, bønder, der kunne læse. Der kan insisteres på, at man for at undersøge befolkningens tro må have et detaljeret kendskab til, hvilke grupper samfundet bestod af. Sagen er imidlertid, at dette kendskab har vi først, når undersøgelsen er tilendebragt; når vi har et gennearbejdet billede af folketroen.

For at slippe ud af denne kattepine, har jeg foretaget et pragmatisk valg, og konstrueret grupperne elite og menigmand, som et sæt arbejdsredskaber til at gennemføre analysen.³¹ Menigmand dækker over den illitterære bonde og landsbyboer, og til elite hører samfundets øverste politiske, økonomiske og kulturelle lag. Hvor definitionen menigmand er forholdsvis umiddelbar, kræver en definition af eliten et par bemærkninger. Betegnelsen elite rummer som udgangspunkt en kombination af den økonomisk bærende befolkningsgruppe i samfundet og en lærd gruppe, den »tænkende«. Gruppen af lærde var en samling (universitetsud-)dannede personer, som tegnede styrets/landets holdninger udadtil, eksempelvis teologen Niels Hemmingsen (1513-1600) eller astronomen Tycho Brahe (1546-1601), såvel som indadtil, eksempelvis sjællandsbispens Peder Palladius (1503-1560). Man kunne kalde dem samfundets tænkere, og det er sådanne, der er relevante her.³²

Mellem menigmand og den lærde teolog fandtes en gråzone af en bredt

defineret gruppe. Heri finder vi handelsfolk, borgerskab, lavadel etc. Hvis vi holder os til det »trolslige« plan er sognepræsterne en interessant del af denne gruppe, både i Italien og i Danmark. Præster havde i begyndelsen af det 17. århundrede som oftest den universitære uddannelse til gode. Der eksisterede ingen love, som foreskrev, at sognepræster skulle være universitetsuddannede. Magthaverne var dog opmærksomme på, at bedre uddannede præster ville hjælpe til at udrydde den illegitime del af folketroen. Dette blev til lov med kirkeforordningen af 1629, men kravet har nok været vanskeligt at efterleve i praksis.³³ I de italienske stater stod en bedre uddannet præstestand også højt på kirkens ønskeseddel. Under renæssancen havde de fleste præster modtaget deres uddannelse ved at gå i lære hos forgængeren.³⁴ Med modreformationen (ca. 1540-) blev det et kirkeligt ideal at forbedre præsternes uddannelser, og man havde til hensigt at opføre præsteseminarier i hele Italien. I første halvdel af det 17. århundrede var dette endnu ønsketænkning snarere end virkelighed. Præstens rolle er interessant, hvad end vi studerer vores italienske eller vores danske case. I kraft af sin position havde han alt andet lige et større kendskab til teologi end bonden, men han kan ikke karakteriseres som lærd. Tværtimod fremstår han som en person med et ben i hver lejr, som en slags hybrid mellem det lærde og det folkelige, og det gør præsten til en af vejene ind til »rummet« mellem eliten og menigmands forestillingsverden.

Næste skridt er at opstille analysens komparationsparametre, hermed menes de nøglebegreber hvorpå sammenligning er interessant. Overordnet retter komparationen sig mod folketroen, herunder trolddomstroen. Først må man skabe sig en forståelse af begrebet trold-

dom. Hertil findes et omfattende kilde-materiale. Troen på magiske helbredelser ved signen og manen var en ureglementeret del af befolkningens kristne tro, og det gav anledning til konflikter; i første omgang med naboer og medlandsbyboere, og afhængig af sagens karakter blev magthaverne involveret i konflikten.³⁵ Det skriftlige vidnesbyrd efterlades følgelig først, når konflikten stilles for øvrigheden, og historikeren er derfor oftest henvist til den del af troen, der er forbundet med konflikt.

Man kan tale om, at der er to overordnede dele i undersøgelsen af en trolddomsproces. Den første er det juridiske apparat, som sættes i gang, når en trolddomsanklage indgives. Det juridiske apparat er forholdsvis overskueligt at undersøge. Man kan opstille en række nøglebegreber på et nationalt administrativt plan fordelt på retsgrundlag (i kraft af de aktuelle lovtekster) og praktiske omstændigheder omkring processerne (domstol, anklage, procedurer og straf) for at indkredse, hvilken trolddomstro, der ligger bag.

Den anden del er den forestillingsverden, der toner frem gennem vidneudsagnene. Det betyder, at historikeren må til bunds i et antal sager. Hver proces indeholdt en række vidneudsagn, der naturligvis er bygget op omkring spørgsmål i relation til anklagen. Man skal derfor ikke forvente at finde et spejl af virkeligheden, når tingbogs- eller inkvisitionsprotokollen åbnes. Den forhørte svarer på spørgsmål, stillet med henblik på at opklare en forbrydelse – ikke for at fortælle os historikere, hvordan verden engang så ud. Det må man holde sig for øje, når man fortolker kilderne, ellers gentages blot de fejl, der allerede så rigeligt har beriget forskningen.³⁶ Typisk førtes, såfremt det var muligt, både vidner for og imod anklagedes skyld. Ud fra et gennemsyn af processerne er det også her muligt at opstil-

le en række nøglebegreber, hvor komparationen er mulig og relevant. Inden må man dog afgøre, hvilke typer af trolddomsforbrydelser, det vil være muligt at sammenligne. Vidneudsagnene varierer fra sag til sag, og spørgsmålet er, om man overhovedet kan finde et sagligt modsvar til danske sager i de italienske. Jeg vil hævde, at det kan lade sig gøre, men at man må søge at opstille en række kriterier for, hvilke type af sager, der søges belyst. Er hensigten, som her, at sammenligne trolddomstroen i Danmark med Italien gennem to case-studier, er det indlysende, at de valgte sager er repræsentative for trolddomstroen i Danmark og Italien i perioden. Implicit i denne betragtning ligger, at det samtidig må være typer af sager, der har fattet magthavernes interesse, idet sådanne efterlader det rigeste kildemateriale. Disse kriterier opfyldes af de sager, hvor anklagen gik på skadelig magi. Ved landstinget i Jylland var en overvældende del af de førte sager processer mod maleficium.³⁷ På samme måde er det italienske materiale godt repræsenteret.³⁸ Her skal dog pointeres, at procesmaterialet dækker over en bredere vifte af magiske forseelser, hvilket kan tilskrives inkvisitorernes omfattende disciplineringsindsats overfor befolkningens dagligdagsmagi.³⁹ De mest alvorlige og dermed de materielt mest omfattende sager for den romerske inkquisition, var dog sager om maleficium. Oftest handlede disse om kærlighedsmagi, idet befolkningen og magthaverne havde et fælles ønske om at bekæmpe denne.⁴⁰ Ovenstående eksempler er det tætteste, vi kommer på processer, som på en gang er repræsentative, vel-dokumenterede og rige på vidneudsagn om menigmands trolddomstro. Nu er det derfor naturligt at opstille de nøglebegreber, der skal være de bærende elementer i den komparative analyse. Igenem studiet af trolddomsforskningen får

historikeren hurtigt et kendskab til de mest elementære dele af trolddomstroen. Her tænkes specielt på figurer som heks, troldkone og djævelen; men også begreber som maleficium, hvid magi og ordets magt etc. Endvidere kan vidneudsagnene analyseres med henblik på at få en forståelse af hvilke typer af forseelser og rygter, som udløser en anklage.

Komparationen kan foretages på flere niveauer. Overordnet kan man sætte trolddomsforfølgelserne i et europæisk perspektiv ved at sammenligne katolsk og protestantisk forfølgelse. Ved udvælgelsen af sine cases må historikeren være opmærksom på flere faktorer. Det må være vigtigt, at ens cases opfylder et krav om repræsentation. At casen er repræsentativ er ikke ensbetydende med, at den er plukket ud af en homogen gruppe af ligesindede – det er ikke muligt at finde en fællesnævner for protestantisk henholdsvis katolsk trolddomsforfølgelse. Casen må i stedet være repræsentativ i relation til en protestantisk/katolsk forståelse af fænomenet, og her må komparationen foretages på et administrativt niveau gennem en undersøgelse af retsgrundlag, procedure etc. Andet niveau af komparationen kan foretages på et lokalt plan, hvor menigmands trolddomstro kommes nærmere gennem en analyse af processernes vidneudsagn. Der analyseres ud fra et sæt nøglebegreber, der kan opstilles gennem studiet af de lokale nordjyske og toscanske processer. Man kan sige, at det her er muligt at komparere på to plan; et protestantisk-katolsk og et lokalt. Umiddelbart ligger det største metodiske arbejde i ovenstående komparation i udvælgelsen af cases og opstilling af nøglebegreber. Det kræver, at historikeren har et solidt kendskab til begge cases og emnet som en helhed, samt adgang til både de italienske og de danske arkivalier.

Et komparativt studie kan ikke alene afsløre nye forskelle i dansk-protestantisk og italiensk-katolsk trolddomstro og –forfølgelse. Som det indledningsvist blev pointeret, er der ligeledes grund til at forvente, at der tegner sig flere paralleller, specielt i troen på trolddom. I modreformationens Italien var det en almindelig betragtning, at den, der kunne bruge magi til at helbrede, ligeledes kunne bruge magi til at skade. På denne baggrund blev en kvinde fra Pioppa, kaldet Zia Benedetta, i 1570 angivet til den modenesiske inkvisition. Ifølge anklageren var hun berygtet for at forgøre små børn, og i dette tilfælde skulle offeret være en datter af en af de lokale. Zia Benedetta lagde ikke skjul på, at hun, ud over at være i stand til at forgøre børn, også tilbød at lære sine medlandsbyboere at helbrede børnene. Derved tjente hun selv til dagen og vejen.⁴¹ I 1618 blev Mette Pedersdatter dømt ved landstinget i Nørrejylland for i flere tilfælde at have gjort ondt. Mette var fra landsbyen Ulsted i det nordjyske Kjær herred, og havde længe haft trolddomsrygtet. Hendes anklage lød på, at hun gentagne gange skulle have gjort ondt, men samtidig, at hun kunne kurere impotens. Det tyder på, at forståelsen af sammenhængen mellem troldkoner og kloge koner – mellem god (hvid) og skadevoldende (sort) magi – umiddelbart er fælles. Troldkonens magiske handlinger fordrede en forbindelse til det overnaturlige, hvad enten hun brugte sine »kræfter« i positiv eller negativ forstand. Der er grund til at tro, at flere af sådanne ligheder vil vise sig, men samtidig vil forskellene også træde klart frem. For eksempel kan det nævnes, at inkvisitionen aldrig tilendebrogte sagen mod kvinden fra Pioppa, hvorimod Mette Pedersdatter blev brændt på bålet.

1. Witchcraft in Context. Third York Cultural History Conference. York, 11-12-13. april, 2001.
2. Traditionen for komparation diskuteres af Finn Mygind i »Komparativ historisk sociologi« i: *Den jyske historiker*, nr. 80, 1998, side 99-134.
3. Et eksempel på nogle af de mange komparative studier af nyere tid, der p.t. er under udarbejdelse, opgjort af *Multikulturelt forskningsnetværk for det lange 18. århundrede*, opgørelsen findes på hjemmesiden <http://www.landsarkivet-kbh.dk/multikulturel/> under »projekter«
4. Mygind (1998), side 101.
5. De metodiske overvejelser, der her fremsættes, ligger til grund for min ph.d.-afhandling under udarbejdelse ved Historiestudiet, Aalborg Universitet.
6. Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Disputats, Odense 1999; Jens Chr. V. Johansen: *Da Djævelen var ude ... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*. Disputats, Viborg, 1991. Specialerne er Jens Christian V. Johansen: *Studier i trolddomsprocesserne ved Viborg landsting*. København, 1977; Karsten Sejr Jensen: *Trolddom i Danmark 1500-1588*. København, 1982; Poul Erik Christensen & Dorte Skadhauge: *Kvinder og hekseforfølgelser i det 16. og 17. århundrede*. Aalborg, 1983; Merete Birkelund: *Troldkvinden og hendes anklagere. Danske Hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede*. Århus, 1983. Forskningen antager i dag, at i Danmark-Norge blev ca. 1350 personer dømt for trolddom.
7. Archivio della Congregazione per la Dottrina delle Fede (Troskræarearkivet), Vatikanstaten, blev åbnet den 22/1 1998.
8. Af væsentlige udgivelser kan nævnes: Carlo Ginzburg: *I benandanti: stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*. Torino, 1966 (Friuli); Mary O'Neil: *Discerning Superstition. Popular Errors and Orthodox Response in Late Sixteenth Century Italy*. Stanford (Modena); Ruth Martin: *Witchcraft and the Inquisition in Venice, 1550-1650*. Oxford 1989; Oscar Di Simplicio: *Inqu-*

- isizione, stregoneria, medicina. Siena e il suo stato (1580-1721)*. Siena 2000.
9. Den tyske kejser Karl Vs krig mod de tyske fyrster, den franske strid mellem katolikker og huguenotter, selv Trediveårskrigen blev i perioder ført på baggrund af religion.
 10. Den danske verdslighed og kirke fandt det vigtigt at udrydde alle minder om en katolsk fortid. I trolddomsprocesserne levede det katolske tydeligt i ritualerne, for de indeholdt signen og manen, der var katolsk skik og ret udbredt før reformationen af munke og præster. Se Alex Wittendorf: »«Evangelii lyse dag» eller hekseprocessernes mørketid?«: om Peder Palladius historieopfattelse« i: *Tradition og kritik. Festskrift til Sven Ellehøj*. Ed: Grethe Christensen et al. København, 1984, side. 89-119.
 11. Christian d. IV's to forordninger fra 1617 (trolddomsforordningen) og 1629 (kirketugtsforordningen) vidner om det samme.
 12. Modreformationens paver og kurie mente, at protestantisk kætteri kunne være undgået, havde blot troen været formidlet til og fortolket korrekt af den enkelte. De var bevidste om menigmands brug af dagligdagsmagi såvel som enkelte lærdes brug af rituel magi. Sixtus V's bulle *Coeli et Terrae* (1586) er et eksempel på, at den katolske kirke tager hånd om denne disciplinering i trolddomsøjemed. Mere generelt kan man sige, at tridentinerreformerne vedrørende præsteseminarer, bispernes residenspligt og visitatspligt ligeledes tjente til at få den katolske tro formidlet til befolkningen på rette vis. Sixtus V's bulle er oversat og publiceret i P.G. Maxwell-Stuart: *The Occult in Early Modern Europe: A Documentary History*. London, 1999, side 59f.
 13. Debatten spænder vidt i tid og emner; den franske annales-tradition om de langsomt foranderlige mentaliteter over til Robert Muchembleds brug af akkulturations teorier i 1970'erne og 1980'erne, se eksempelvis *Popular Culture and Elite Culture in France, 1400-1750*, overs. Eric Cochrane. L. Louisiana State University Press, 1985 og »Lay Judges and the Acculturation of the Masses« i: *Religion and Society in Early Modern Europe*, ed: Kasper V. Greyerz, London, 1984. Den mere nutidige forskning er i Danmark blandt andet repræsenteret af Niels Brimnes og hans studier i kulturudveksling mellem indere og den engelske kolonimagt i det 18-19. århundrede. Se specielt artiklen »Pragmatisk konstruktivisme – betragtninger om konstruktivisme og studiet af kultursammenstød«, *Den jyske historiker*, nr. 88, 2000, side 92-118.
 14. De administrative forskelle i trolddomsforfølgelserne mellem Danmark og Italien gennemgås længere fremme i artiklen.
 15. Det eneste eksempel, jeg er bekendt med, er en antologi, hvor man forsøger at samle protestantisk og katolsk trolddomsforfølgelse er Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen: *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*. Oxford, 1990. Senest er udkommet Bengt Ankarloo & Stuart Clark (eds): *Witchcraft and Magic in Europe: The Period of the Witchtrials*. London, 2002.
 16. De magiske helbredere og deres rolle i samfundet beskrives af Robin Briggs: *Witches and Neighbors. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*. New York, 1996, specielt side 115-122.
 17. I Italien kulminerede forfølgelserne omkring 1600, i Danmark omkring 1620. Specielt i Italien blussede forfølgelserne med mellemrum op, men en lignende udvikling ses i Danmark. I Sverige førtes et større antal processer så sent som i 1660-70'erne i Dalarna. Ankarloo & Clark (2002), side 85-91.
 18. Hekseforbrydelsen diskuteres af Robin Briggs i »Many Reasons Why: Witchcraft and the Problem of Multiple Explanation« i: *Witchcraft in Early Modern Europe. Studies in Culture and Belief*. Eds. John Barry m.fl., New York, 1996, specielt siderne 57f.
 19. Det normative grundlag var principielt kristent i hele Europa, men administrationen af forfølgelser varierer meget fra land til land. I Danmark var det de verdslige myndigheder, der forestod processerne, mens kirken, dog ikke repræsente-

- ret ved inkvisitionen, administrerede forfølgelserne i de sydtyske bispeslater. I Frankrig eksisterede inkvisitionen formelt, men trolddomssagerne lå under verdslig jurisdiktion. De enkelte landes administration af forfølgelsen er senest samlet i Ankarloo & Clark (2002).
20. I langt de fleste italienske regioner var den romerske inkvisition i praksis eneansvarlig for forfølgelsen. Undtagelserne omfatter Lucca, hvor inkvisitionen aldrig fik fodfæste og Venedig, hvor inkvisitionen blev bistået af tre verdslige repræsentanter (*tre savii*).
 21. For den spanske inkvisition, se Gustav Henningsen: *The Witches' Advocate*. Reno 1981, side 37-51.
 22. Sølvi Sogner & Eva Österberg (eds.): *People Meet the Law: control and conflict-handling in the courts: the Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial period*. Oslo, 2000, side 9.
 23. Specielt Christian IV's trolddomsforordning af 1617.
 24. Reces 1576, publiceret i V.A. Secher: *Forordninger, Recesser og andre Kongelige Breve, 1558-1660*. København, 1887, side 33.
 25. Disse *typiske elementer* vil jeg komme nærmere ind på nedenfor i afsnittet om komparationens nøglebegreber.
 26. En lokal variation af gode hekse findes flere steder i Italien. Gustav Henningsen diskuterer den sicilianske case i artiklen »The White Sabbath and Other Archaic Patterns of Witchcraft« i *Acta Ethnographica Hungaria*, vol. 37, 1991/1992. Klassisk i denne diskussion er efterhånden Carlo Ginzburgs studie (1966) af de friuliske benandanti.
 27. Lars Tvede-Jensen & Gert Poulsen: *Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534-1680*. Aalborgs historie, bd. 2. Aalborg, side 59-108, 223-273.
 28. Carlo Ginzburg: *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500*. Torino, 1976; Emanuel Le Roy Ladurie: *Montaillou. Cathars and Catholics in a French Village, 1294-1324*. Paris 1978, New York m.fl. 1978/1990.
 29. For en historiografisk gennemgang af betegnelserne indtil ca. 1980, se Mary O'Neil (1982), side 1-45.
 30. De konstruerede grupper elite og menigmand påvirker hinandens kultur. Man må forestille sig et rum af interaktion, hvori ikke alene elite påvirker menigmand, men også omvendt – en slags kulturel udveksling, hvor overvægten af påvirkning formentlig er fra elite til befolkning. Konstruktionen og interaktionen er herhjemme behandlet i Niels Brimnes (2000), side 92-118.
 31. Herefter er det muligt at efterprøve, om den oprindelige inddeling har holdt stik.
 32. Flere af disse »tænkere« fremsatte også kætterske tanker, eksempelvis capuccinerordenens leder Bernardino Ochino (1487-1564). Analysegruppen er som udgangspunkt ikke enkeltpersoner, men i stedet den helhed, som var ansvarlig for samfundets regler og love.
 33. H.H. Appel (1999), side 440f.
 34. Denys Hay: *The Church in Italy in the Fifteenth Century*. Cambridge, 1977, side 52.
 35. I den del af sagerne, som bundede i personstrid, er der grund til at tro, at en stor del konflikter blev løst mellem sagens parter uden at involvere myndighederne. Et kendetegn ved størstedelen af de trolddomsanklagede er da også, at de i mange år har haft trolddomsrygte, og flere gange har bevæget sig på kanten af det socialt accepterede i landbysamfundene inden en officiel anklage foreligger. Rygtets betydning er diskuteret af Jens Chr. V. Johansen, 1991, side 48-52; Robin Briggs, 1996, side 239f.
 36. Her tænker jeg specielt på la Roy Ladurie 1978/1990, hvor resultatet så afgjort er interessant læsning, men hvor undersøgelsen er metodisk utilfredsstillende.
 37. Betegnelsen for skadelig magi. For antallet af førte processer, se Jens Chr. V. Johansen, 1991, tabel 20, side 202-207.
 38. Se blandt andet Oscar Di Simplicio: *Inquisizione, stregoneria, medicina. Siena e il suo stato (1580-1721)*. Siena 2000, tabel 1-7, side 21ff; Ruth Martin: *Witchcraft and the Inquisition in Venice, 1550-1650*. Oxford 1989, appendiks; Mary O'Neil, 1982, side 46.
 39. Dette diskuteres i Louise Nyholm Kallestrup: »Maleficium o »abuso di sacramento«? Konsensus i kardinal Scaglias

inkvisitionsmanual og den posttridentine kirkes forståelse af trolddom«, *Historisk Tidsskrift*, 102, hft. 2, 2002, side 282-305.

40. For inkvisitorerne var kærlighedsmagi en særlig alvorlig magisk forseelse, for det indebar, at magikeren brød med troen på menneskets frie vilje. Den frie vilje var institueret af Gud og central i modreformationens teologi. For befolkningen
- var det negative syn på kærlighedsmagi mere af materiel karakter; man frygtede for konsekvenserne, hvis en fattig kvinde forheksede en rig mand til ægteskab. Ofte blev mænds besøg hos prostituerede forklaret med, at en troldkone, eventuelt den prostituerede selv, havde udøvet kærlighedsmagi.
41. Sagen er refereret i Mary O'Neil (1982), side 85f.

Litteraturnyt

SAMLEDE FREMSTILLINGER OG STØRRE TIDSPERIODER

Tove Elisabeth Kruse (red.): *Historiske kulturstudier. Tradition – modernitet – antimodernitet*. (Roskilde Universitetsforlag, 2003). 229 s., 198 kr.

Antologien *Historiske kulturstudier* udspringer af en seminarrække afholdt efteråret 2001 på Institut for Historie, Roskilde Universitetscenter, hvor relationen mellem tradition, modernitet og antimodernitet var samlende tema. De tre begreber berøres ofte, når historisk forskning beskæftiger sig med kulturelle processer, således også i bogens artikler.

I Kim Esmarks »Vold og tårer – om affektkontrol og konflikthåndtering i den statsløse middelalder« problematiseres mentalitetshistoriens konstruktion af det »barnlige« middelaldermenneske, der var styret af sit umiddelbare lune. Esmark kritiserer denne betragtningsmådes tendens til at anskue middelalderens samfund ud fra et mangel-perspektiv: anarki, vold og ukontrollerede affekter var affødt af en manglende statsmagt, der forhindrede opretholdelse af en stabil orden, og af menneskenes manglende overjag, som hindrede en disciplinering og rationalisering af adfærden. Forfatteren bryder med dette nutidscentrerede og evolutionistiske paradigme ved at støtte sig til antropologiske teorier og betragte middelaldermennesket som en raffineret, strategisk aktør snarere end et ufuldendt forstadium til det moderne menneske; artiklens konkrete analyse af en strid i 1074 om overhøjheden over en sognekirke i Anjou viser, hvorledes munke, riddere

og grever betjente sig af ritualiserede affekter i konflikthåndtering. Esmark fastholder således med stort held mentalitetshistoriens øje for det affektive niveau og for socialpsykologi samtidig med, at han nuancerer forståelsen af det særegne ved middelalderens kultur.

I den følgende artikel redegør Tove Elisabeth Kruse for de vitalistiske kosmologier i new age-guruen James Redfields Den niende indsig (The Celestine Prophecy, 1993) og bogtrykkeren Lorenz Benedichts *En Astronomische Beschrieffelse* (1594). Førstnævnte er en sampling af fysik, evolutionslære, populær psykologi og kristendom, der skal gøre menneskene i stand til at beherske deres natur, frigøre sig fra bindinger og blive Universets herre. Benedicht skildrer subtile sammenhænge mellem stjernerne, vejrliget, den menneskelige fysiognomi, menneskets ernæring og dets temperament. Også her skal menneskene forstå verdens rette sammenhæng, gribe styringen og afbøde den skæbne, som stjernerne ellers uvilkårligt fører imod. Filosofisk, teologisk og videnskabeligt virker disse tankesystemer obskure, og artiklens refererende præg bidrager i for ringe grad til at sætte dem ind i den kulturhistoriske ramme, som angiveligt ville have gjort dem interessante og vedkommende. Der er kun ansatser til en diskussion af kosmologiernes udbredelse, deres forhold til almen folketro og til samtidens videnskabelige og religiøse dogmer.

Michael Harbsmeier har fundet en række interessante gennemgående temaer i de dagbøger, som kinesiske ud-

sendinge førte under rejser i 1860'ernes og 70'ernes Vesten. Den virkelighed, de rejsende mødte, hvor folket diskuterede politik og herskeren adlød, hvor man skrev den gale vej, og hvor man spiste kogte retter før frugt, syntes som en omvendt verden. Set med kinesiske øjne træder Vestens modernitet frem på en pågående måde, for eksempel hvad angår forholdet mellem kønnene. Den frie omgang mellem mænd og kvinder ved receptioner forekom de rejsende ubeskønt, og man undrede sig over, at kvinder ofte var initiativtagere i kærlighedsforhold, at forelskede måtte være sammen alene, uden forældrene greb ind, og at man selv valgte, hvem man ville gifte sig med.

Ulrik Langen fortæller den fascinerende historie om, hvorledes emigranten opstod som en omstridt figur i kølvandet på Den franske Revolution. I historieskrivningen er disse politiske flygtninge ofte blevet stereotypiseret som kontrarevolutionære aristokrater. Dette gælder – om overhovedet – kun for den tidligste fase af emigrationen, hvor en del adelige rejste ud af landet for at slutte sig til Ludvig XVI's brødræksilhof. Da revolutionen radikaliseredes i 1793, tog flygtningestrømmen til. Denne anden emigrationsbølge havde en bredere social sammensætning og omfattede også præster, borgere, arbejdere og bønder. Mange, der først havde næret håb til revolutionen, kom i konflikt med de nye magthavere og flygtede. Emigranten skifter fra at tilhøre en bestemt social kategori til at være én, der af revolutionsstyret stigmatiseres som en fjende, en kontrarevolutionær, uden nødvendigvis at føle sig som en sådan. Efter Robespierres fald begyndte mange af de 150-200.000 flygtninge så småt at vende tilbage. Men emigrationen havde sat sig spor. Mange drog ud præget af oplysningstidens ateistiske betragtningssmåder, men vendte hjem

med uvilje mod dette tankesystem, som de så som kilden til alle deres ulykker. Mødet med modernitetens hjemløshed gjorde dem til religiøse romantikere.

Også Håkan Arvidssons artikel tager forholdet mellem oplysning og romantik op. Han ser de to modsatrettede idéstrømninger som nært forbundne med den samme moderne kultur: på den ene side troen på, at man kan forbedre samfundet ved rationelle processer og videnskabelig indsigt, på den anden side oprøret mod fornuftens og fremskridtstroens herredømme, der lænker menneskene til fremmedgørende handlingsmønstre. Det er der måske ikke så meget nyt i; det nyskabende er måske snarere måden, det siges på, hvor forfatteren inddrager sin fars opgør med Nordöstra Smålands Missionsföreningen, sit eget engagement på venstrefløjen og en læsning af Karl Marx, der betoner Marx' håbefulde forsøg på at syntetisere oplysningstænkningens og romantikkens samfundsidealer. Arvidssons idéhistoriske betragtninger er til tider særdeles subjektive, men med en eksistentiel fylde, der er opmærksomhedsskabende. Den videnskabelige diskurs dementeres på en måde, der enten støder læseren fra sig eller gør teksten vedkommende på en ny måde.

I forlængelse af sin bog *Byen tæmmes* fortæller Karin Lützen om Københavns filantropiske middelklasse i anden halvdel af 1800-årene. Konsekvenserne af den fattigdom, moderniteten havde skabt, skulle blandt andet imødegås ved at genskabe personlige bånd mellem de frisatte individer. Familien skulle samles i boligen til fælles hjemlig hygge. For dem, der ikke havde en familie i nærheden, oprettedes erstatningshjem: sømandshjem, soldaterhjem, børnehjem og arbejdshjem med videre. Karin Lützen forbinder kulturelle processer på forskellige niveauer og viser, hvordan hele den moderne socio-

kulturelle orden afspejler sig i og bliver skabt af de små historier.

Anette Warring giver et nyt perspektiv på 1930ernes ligestillingsdebat ved at bryde med den traditionelle dualisme mellem modernitet, lighedstænkning og feminisme på den ene side og antimodernitet, forestillingen om det særligt kvindelige og kvindefjendtlig politik på den anden. Hun lancerer termen antimoderne feminister om en række debatører, navnlig fra Dansk Samling, der så sig som forkæmpere for, at kvinder skulle indtage en mere betydningsfuld og ligeværdig plads i samfundet. De antimoderne feminister mente, at den moderne kvinde havde mistet forbindelsen til sin følsomme natur og levede et afsjælet liv som ugift, barnløs, økonomisk selvstændig, moralsk frigjort og forlystelsessyg. Det kvindelige domæne skulle tilbageerobres med moderskab og hjem som grundpiller. Hvad der gør gennemgangen af disse ideer særlig interessant er, at forfatteren viser, at betoningen af det komplementære forhold mellem kønnene var på fremmarch generelt i samtiden. Husholdningsforeningernes medlemstal voksede, og det uproblematisk forhold til den herskende arbejdsdeling i hjemmene og ønsket om at højne respekten for det huslige arbejde vandt genklang i Dansk Kvinde-samfund. Selv Arbejderkvindernes Oplysningsforening, der var knyttet til DKP, og som ønskede en socialistisk frigørelse af kvinden, havde kurser i husholdningsemner.

I antologiens sidste artikel søger Lennart Berntson at anskue nazismen som en modernistisk og revolutionær bevægelse i polemisk opposition til for eksempel Talcott Parsons, der så nazismen som rettet mod rationaliseringen af den vestlige verden, Ralf Dahrendorf, som har betonet nazisternes længsel efter det overskuelige, før-industrielle landbrugssamfund, og en marxistisk

tradition, hvor nazismen ses som en kontrarevolutionær bevægelse, der skulle opretholde borgerskabets herredømme over arbejderklassen. Forfatteren betoner nazisternes antiborgerlighed; de var antimonarkistiske og antikirkelige, ved magten fjernede de gamle klasse- og statusskel, førte en udjævrende socialpolitik, fremmede avanceret teknologi og opbyggede Europas mest moderne armé. Det nye højres succes skyldtes, at det formulerede et alternativt bud på et moderne samfund kombineret med en national renæssance. Forfatteren slutter af med det kontrafaktiske tankeeksperiment, at hvis Hitler var død i 1937 efter at have afskaffet arbejdsløsheden og efter at have sikret tysk suverænitét over eget territorium med besættelsen af Rhinlandet, så havde han fået en plads i tysklandshistorien som en af dens store mænd. Undervejs har Berntson ganske vist fortalt, at nazisterne myrdede 20.000 i perioden 1933-39, men det er vel også en præstation, der rager op over mængden.

Den måde, hvorpå antologiens artikler behandler begreberne tradition, modernitet og antimodernitet er højst forskellig og peger i alle mulige retninger. Bogen virker snarere som en status over aktuel kulturhistorisk forskning på RUC tilført et modernitetstvist, end som en fokuseret antologi. Når det er sagt, må man glæde sig over, at der er så megen god og fordomsfri forskning at gøre status over.

Thomas Lyngby

Jens B. Skriver: *Moesgård. Historien om en herregård*. Med forord af Hendes Majestæt Dronning Margrethe II, Moesgård 2001. 263s., 248 kr.

Dette er en smuk bog. Både lay-out og illustrationer gør bogen om Moesgård til en udsøgt gavebog. Teksten rummer et væld af oplysninger om Moesgårds

historie fra 1300-tallet – de udgravede fundamenter af Gl. Moesgård er udgravet for få år siden og en rekonstruktion vises – frem til, men ikke med, indretningen af herregården til museum i 1949. Om de sidste 50 års historie er læseren henvist til dronningens korte, prægnante forord. Jens Skriver har indsamlet et stort kildemateriale, der især flyder i perioden omkring og efter landboreformerne. Formålet er at give 'et repræsentativt billede af den dagligdag, der er foregået' og overlade 'stillingtagen til svundne tiders normer' til læseren. 'Opgaven er ikke ligetil', skriver Skriver. Nej, det er den vel ikke.

Bogens indhold fordeler sig groft sagt på tre perioder:

1. S.10-60: De første spor af Moesgård fra begyndelsen af 1300-tallet til landboreformerne. Her får læseren indblik i de omskiftende forhold på Moesgård og forholdet til andre hovedgårde på egnen, bl.a. Vilhelmsborg og Marselisborg.
2. S.60-123: Landboreformperioden medio 1700-tallet under slægten Güldenchrone frem til tvangsauktionen i 1822 under kornsalskrisen.
3. S.124-230: Moesgård under den borgerlige godsejer Thorkild Chr. Dahl og hans datter Bothilde ca. 1840-ca.1950. Det er navnlig i denne nyere periode dagligdagen kan beskrives, og en række fine fotografier præsenteres.

Det store godsarkiv har taget magten fra forfatteren. Han kunne f.eks. have gjort sig nogle overvejelser om, i hvilket omfang og på hvilken måde Moesgård er udtryk for typiske træk i dansk godshistorie. Hvordan blev landboreformerne realiseret på Moesgård, var godsejer Güldenchrone under inspiration bestemte steder fra, hvilke initiativer tog han, hvorfor gik det så grueligt galt, at både Moesgård, Vilhelmsborg og Marselis-

borg endte på tvangsauktion? Fremstillingen ville have stor interesse i en lidt større kontekst, hvor Moesgårds historie blev sat i sammenhæng med den større landbrugshistorie: udskiftning, hoveri og kornsalskrise. Bogen mangler kontekst. I stedet er forfatteren druknet i kildematerialet. Alt hvad det omtaler skal med, hvad enten det har en plads i et narrativt eller analytisk forløb eller ej. Derved bliver fremstillingen ujævn, tilfældig og usammenhængende. Det er ikke dagliglivet på Moesgård, vi præsenteres for, men glimt af data fra godsarkivet.

Fremstillingsmåden går det vanskeligt for læseren at blive klog på den faktiske udvikling på Moesgård, f.eks. under landboreformerne trods de mange sider, der anvendes herpå (s.62-124, hvilket billedfordelingen taget i betragtning er over en tredjedel af teksten). Først får vi at vide, at Matthias Güldenchrone gennem sit giftermål ind i den berømte holstenske Rantzau-slægt førte til en kraftig inspiration fra Hans Rantzaus reklameagtige skildring af reformvirksomheden på godset Ascheberg i Holsten. Med henvisning til den holstenske historiker Falck anfører Skriver, at Matthias Güldenchrone skulle være modtageren af Hans Rantzaus kendte artikel i *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin* fra 1761. Fra Ascheberg udgik ifølge forfatteren 'trådene ikke blot til Moesgårds og Güldenchronefamiliens historie, men også til epokegørende dele af Danmarks økonomiske og politiske historie' (s.63). Udmærket. Det kunne være en spændende hypotese at få nøjere belyst, hvilket ikke skulle være umuligt, al den stund der foreligger et fyldigt kildemateriale i form af indberetninger ('et exceptionelt godt indtryk af forholdet på godserne', s.67) til Generallandvæsenskollegiet i Moesgårds godsarkiv i Erhvervsarkivet og i Rigsarkivet. Læseren forventer en sammenlignende analyse af

reformerne på de to godser. Ascheberg er grundigt undersøgt af den holstenske historiker W. Prange, hvis værk *Skriver* henviser til. Problemstillingen følges imidlertid ikke op. I stedet får vi en ret usammenhængende skildring af landbo-reformerne på Moesgård, som ikke viser påfaldende fællestræk med Ascheberg. Snarere tværtimod. På Ascheberg blev hovedgårdsjorden udparcelleret og drevet på forpagtningsbasis af tidligere livegne. På Moesgård drives den videre som et koppelbrugssystem (afbilledet s.64, beskrevet s.72 uden krydsreferencer) først af Christian Fr. G., så af én forpagter (1785-92), og dernæst af sønnen Frederik Chr. G. Dette system minder om den velkendte hovedgårdsdrift, f.eks. på Valdemar Slot, Tåsinge, og havde lignet det fuldstændigt, hvis planen om vekseldrift var blevet realiseret. Gårdmandshoveriet ophæves i fire år, men genindføres, da bønderne finder afløsningsafgiften for høj, bestemmes så i 1792 og fortsætter indtil 1838. De lidt pompøst forudskikkede fællestræk mellem Ascheberg og Moesgård påvises ikke, og leder læseren selv efter dem i Skrivers fremstilling er det snarere forskellene, der springer i øjnene. Der skal også en ret anstrengt fantasi til at se de arkitektoniske fællestræk mellem hovedbygningerne Ascheberg og Moesgård (s.82-83).

Ikke desto mindre er bogen takket være de fine illustrationer – og ikke mindst de smukt gengivne fotografier fra familien Dahls ejerskabsperiode – anbefalelsesværdig. Men ikke til personer med forskningsmæssige interesser. Man bliver unægtelig lidt rundtosset af de mange usammenhængende oplysninger, som forfatteren i sin tilsyneladende bekymring for ikke at udnytte det omfattende, men spredte og tilfældigt overleverede kildemateriale data, har set sig nødsaget til at præsentere.

Dan Ch. Christensen

Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson og Patrik Winton (red.): *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650-1900*. Opuscula Historica Upsaliensia 29. Uppsala 2003. ISBN 91-506-1656-0. 207 sider, 110 kr.

Nærværende antologi fra skriftserien Opuscula Historica Upsaliensia har elitens magtfulde samfundsposition, og de strategier, der anvendes til at bevare og reproducere denne position som sit tema. Det er ikke eliten som historiens drivkraft, der er antologiens fokus, i stedet samler bidragene sig om elitens magt og kulturelle manifestationer. Den tidligt moderne elite behandles som magtfaktor i både lokale og nationale sammenhænge med analyser af, hvordan dens magt udøves, reproduceres og legitimeres. Den sociologiske inspiration fra bl.a. Norbert Elias og Pierre Bourdieu er tydelig og generelt gælder det for en række af artiklerne, at de indeholder inspirerende introduktioner til teoridebatter og metodeovervejelser indenfor feltet.

Artiklerne i antologien nærmer sig begrebet elite ud fra fire overordnede kategoriseringer: Manifestation, magt-udøvelse, reproduktion og tilpasning. Under disse tilgange kommer antologiens 11 bidrag rundt om temaet med vidt forskellige emner. Gudrun Andersson skriver i sit bidrag om elitens brug af en standsmæssig bolig som middel til at opretholde status, og analyserer forskellige strategier for placeringen af boligen i byens rumlige hierarki. Stefan Lundblads artikel behandler udviklingen i gravmonumenter og elitens brug af gravstedet som en mulighed for at manifestere sin samfundsposition. Artiklen viser både udviklingen i gravstedernes udformning og inskriptioner og analyserer elitens selv billede ud fra de egenskaber, der fremhæves på gravstedet.

Som udtryk for en af de mindre synlige strategier skriver Magnus Ekblad, med udgangspunkt i overvejelser om sociale relationers karakter, om brevskrivning som en af elitens metoder til at skabe og forandre sociale relationer. Joakim Malmström behandler den lokale elite som aktør og magtfaktor i lokalsamfundet i forbindelse med besættelse af præsteembeder og viser både elitens interesse i at øve indflydelse og deres veje til at gøre det. I en artikel om besættelse af bispeembedet i Linköping fremhæver Patrik Winton biskoppen som en central del af den politiske elite. Vejen til bispeembedet for den sejrriige kandidat forklares med en social netværksanalyse, der viser hvordan den kommende biskop skulle være i stand til at agere både regionalt og på en rigspolitisk arena. Netværksanalysen er også fremtrædende hos Mats Hemström i en artikel om statskuppet mod Gustav IV Adolf i 1809. Kongens manglende politiske legitimitet sammen med officerernes mulighed for at udnytte våbenmagt og netværk vurderes i artiklen som afgørende for kuppet.

Esbjörn Larsson analyserer i sin artikel de militære titler ud fra Bourdieus kapitalbegreb, der viser sig særdeles velegnet til at forklare embedstitler, herunder de militære, som en form for symbolsk kapital, der kan akkumuleres, veksles til andre kapitalformer og kort sagt fungerer som en reproduktionsstrategi. Uddannelse og oplæring af den kommende generation, som en anden strategi for reproduktion, er emnet for Marie Steinruds artikel. Heri analyseres en fars brevvæksling med sin søn under dennes studier, og faderens forsøg på at vejlede og formane sønnen, så han udvikler den fysiske og psykiske styrke, intelligens, mod og beslutsomhed, der kendetegnede adelens mandeideal. Elitens kvindeideal er emne for Merja Keinäns artikel om husmoderens balan-

cegang mellem at fremstå fornem og veluddannet, og at forestå og deltage i de daglige og praktiske husmorsysler på familiens gods. Også i hendes artikel bliver Bourdieus symbolske kapital et begreb til at forstå den rolle, kvinden har i elitens reproduktionsstrategi.

Fredrik Thisners artikel indeholder et komparativt studie af elitens mulighed for at bevare sin samfundsposition i den tidlige moderne tids etablering af staten. Analyserne af Sverige, Preussen og Danmark viser den betydning som krigsmagtens indretning havde for om eliten kunne bevare sin indflydelse via en nationalt udskrevet hær, eller mistede indflydelse via en hvervet hær. Göran Norrby analyserer i antologiens sidste bidrag adelens strategier for at bevare sin eliteposition under 1800-tallets borgerlige indflydelse og magtkampen mellem adelen og borgerskabet, og viser således adelens tilpasningskraft.

Antologien er en læsevenlig og bred introduktion til et voksende forskningsfelt i elitens strategier for at udnytte og bevare sin samfundsposition i omvæltningerne omkring den moderne stats etablering. Mange af artiklerne har en bevidst og konstruktiv teorianvendelse, der bringer nye aspekter frem i den anvendte empiri.

Nina Koefoed

Bo Fritzboøger: *Bag hegnet. Historien om levende hegn i det danske landskab.* (Landsforeningen De danske Plantningsforeninger, 2002). 176 s., 100 kr.

Denne bog er skrevet i anledning af 100-året for stiftelsen af den første landsdækkende plantningsforening, De Samvirkende danske Plantningsforeninger, der som mål har at gøre Johan Skjoldborgs ord fra 1915 til virkelighed: »Endnu engang forynger sig Danmarks jord«. Midlet til denne foryngel-

se er levende hegn, og det er disse hegn, hvordan de så end fremtræder eller har fremtrådt, der er denne bogs fokus.

De danske Plantningsforeninger har valgt at lade Bo Fritzbøger skrive denne bog, og derved har foreningen absolut valgt klogt, idet Bo Fritzbøger må siges at være en af absolut mest kompetente landskabshistorikere, vi har i Danmark i dag. Hans dybe indsigt og store erfaring kommer klart til udtryk bogen igennem, således at både den naturvidenskabelige og den historiske side af sagen berettes. Og bogen er i sagens natur en beretning om 100 års indsats indenfor læhegnplantningen, selvom det lykkes for Bo Fritzbøger i dens sidste afsnit at problematisere sagen og stille flere spekulative spørgsmål til de senere års miljø- og naturforvaltning og de konsekvenser de vil have for fremtidens landskab.

Bogen er bygget stramt tematisk op, således at den indledes med et forord af foreningens formand, Hardy Pedersen og dens sekretær, Helge Knudsen. Derefter følger 10 afsnit, hvor de første beskriver de landskabelige og naturgivne betingelser i Danmark, som har gjort det nødvendigt at skabe læ. De følgende afsnit beskriver aktørerne i læplantningssagen, og hvordan deres arbejde har været struktureret. De sidste afsnit beskriver resultaterne af det allerede stedfundne arbejde samt stiller de umiddelbare fremtidsmuligheder op.

At De Danske Plantningsforeninger overhovedet har kunnet fejre et jubilæum skyldes, at især Jylland i 17- og 1800-tallet fremstod overordentligt træløst, og samtidig havde det klassiske jyske græsmarksbrug ikke tilskyndet til hegning. Med gennemførelsen af de store landboreformer i 1700-tallets sidste årtier, den positive demografiske udvikling, tabet af Sønderjylland og den radikalt ændrede tænkemåde i 1800-tallet stod man i en situation, hvor det var muligt at gennemføre enorme ændrin-

ger af landskabet. Dermed brød man definitivt med den opfattelse, der hidtil havde været gældende, nemlig at mennesket måtte indrette sig efter de naturgivne omstændigheder, som havde betydet, at den jyske hedebonde lod lyn-gen være den determinerende faktor i hans produktionsorganisering. Det moderne projekt, som så dagens lys i 1800-tallet, betød, at landskab og helst også klima skulle indgå i menneskets tjeneste, (s.16). Konkret betød det, at hvor der ikke var dyrkbar jord, måtte den gøres dyrkbar, og hvor der ikke fandtes læ, måtte læ skabes ved at plante læhegn.

Allerede i 1700-tallet var man begyndt at plante især pil. Bo Fritzbøger angiver, at der i 1730/32 blev plantet 50.000 pile, der skulle fungere som hegn. I 1840 skrev præsten i Hjerminde Hans Bjerregaard, de ord, der skulle blive et motto for den senere plantningsbevægelse: Hvor ploven ej kan gå, og leen jubel få – der bør et træ at stå, (s. 12), men først med dannelsen af Hedeselskabet i 1866 blev der tale om en egentlig bevægelse, hvis mål det var at skabe læ. En af Hedeselskabets mest karismatiske ledere Enrico Dalgas gav med ordene »Hvad udad tabes skal indad vindes« sagen et mundret valgsprog. Samtidig begyndte man lokalt at danne plantningsforeninger, der havde et større eller mindre samarbejde med Hedeselskabet. Med dannelsen af De samvirkende Plantningsforeninger blev samarbejdet mellem de to organisationer og staten formaliseret. Arbejdsdelingen var den, at Hedeselskabet forestod fordelingen af de statslige tilskud, der økonomisk gjorde det muligt at plante i stor stil, ligesom det forestod det enorme oplysningsarbejde, der banede vejen hos lodsejerne. Bo Fritzbøger viser her, hvordan Hedeselskabet over tid konstant har været i trit med medieudviklingen, således at agitation og oplysning

fra at være mundtlig eller skriftlig over tid har været radiobåren, senere vist på film, mens man nu benytter både instruktionsvideoer og hjemmesider. Det var i det vestlige Danmark de fleste lokalforeninger blev dannet, idet dels vinden var særlig voldsom der, ligesom opdyrkningen af den jyske hede var et mål. På Fyn var der ingen foreninger overhovedet, mens der på Sjælland blev oprettet en i Odsherred, ligesom inddæmningen af Rødby fjord betød oprettelsen af en plantningsforening på Lolland. Denne fordeling har holdt sig i mange år, men i de seneste årtier har udviklingen ændret sig på den måde, at der for tiden er størst interesse for at plante hegn i det østlige Danmark.

For De samvirkende Plantningsforeninger var det en væsentlig opgave at sørge for de lokale foreninger, at der var de fornødne planter til rådighed, vel at mærke til en pris, der var rimelig. Det betød et snævert samarbejde med et antal planteskoler, der udviklede og klonedede de planter, man til enhver tid fandt mest velegnede til plantning i hegn, der skulle yde læ for enten mark eller have. Til hver plante ydede staten et tilskud, der begrænsede prisen for den enkelte planter, dog var prisen afhængig af hvor mange der i den enkelte forening var interesseret i at plante.

Hvad der blev plantet har over tid ændret sig efterhånden som erfaringen viste, at den ene planteart var mere velegnet end den anden, således viste det sig efter en årrække, hvor man havde plantet mange bjergfyr, at den ikke var særlig vindstærk, mens andre planter viste sig at være ideelle mellemværdier for skadedyr, som angreb afgrøderne på det areal, de skulle beskytte. Efterhånden som sprøjtningen er blevet reduceret er det blevet en faktor af meget stor betydning.

Hvordan man har plantet har ligeledes ændret sig, især på den måde, at

hvor man tidligere ofte plantede i enkelt-rækker, planter man nu i 3 eller 5 rækker, hvor flere forskellige arter indgår i plantningen, således at man opnår en større risikospredning samtidig med at nogle arter virker som ammetræer for de øvrige.

Bo Fritzbøger gør også en del ud af at vise, hvordan heggenes organisering har ændret sig fra oprindeligt primært at være en individuel opgave, hvor den enkelte lodsejer satte sig varige minder på sin jord med hegn, der skærmede afgrøderne for både ham og hans efterfølgere til i stigende grad at blive et kollektivt projekt.

Et meget spændende element i de kollektive hegns historie er beretningen om »Det flyvende Korps«, der var en arbejdsløshedsforanstaltning, som blev sat i værk under 1930ernes store arbejdsløshed, og som var virksom indtil 1963. Korpsen skulle for at modtage arbejdsløshedsunderstøttelse plante kollektive hegn med kommunale tilskud.

I sin aktive periode nåede det at plante 43.251 km. hegn. Efter dets nedlæggelse blev der fortsat oprettet plantningslav, som efter 1980 havde succes med at opnå EF-tilskud til nyplantning eller udskiftning af gamle hegn. Selvom man ligesom i det øvrige »forenings-Danmark« har kunnet konstatere, at mange lokale plantningforeninger efterhånden blev nedlagt, har man kunnet se dannelsen af nye lav, især i det østlige Danmark.

Af bogen fremgår det ligeledes, at de årsager, der betinger, at man planter hegn, har været forskellige over tid. I begyndelsen og de næste mange år var det, fordi man ønskede at forbedre agerdyrkningens tilstand eller ville inddrage hidtil udyrket land under ploven. For at imødekomme dette behov blev der i samvirkets regi gennemført utallige videnskabelige forsøg, så nye hegn blev plantet på en måde, der maksimerede

deres effektivitet. 1960'erne og de følgende år så mange hegn blive fjernet, da man i den periode mere og mere i visse dele af landet så dem som en hæmsko for en optimal arealudnyttelse. I de senere år er udviklingen vendt, så der igen er plantet mange hegn, men nu er begrundelsen ganske anderledes, idet det nu er æstetiske og miljømæssige forhold, der gør sig gældende.

Bo Fritzbøgers bog viser med al ønskelig tydelighed, at De samvirkende danske Plantningsforeninger, der senere kom til at hedde Landsforeningen De danske Plantningsforeninger, gennem et kæmpe arbejde har gennemført deres oprindelige mål: at opdyrke mere jord, at skabe bedre vækstbetingelser for planter, mennesker og dyr og derved gøre Danmark loddent.

Bogen er illustreret meget fint med både fotos, malerier, kort og grafiske opstillinger, den er forsynet med et omfangsrigt noteapparat, som Bo Fritzbøger desværre har valgt også at lade fungere som litteraturfortegnelse. Det ville have været en stor fordel for bogen og for læseren, om den havde været udstyret med en egentlig litteraturliste. Bogen har ikke noget sagregister, men et udmærket personregister findes sidst i bogen.

Dens struktur er umiddelbart ganske logisk, men under læsningen viser det sig, at en mere kronologisk/emneorienteret opbygning ville gøre det lettere at anvende bogen i en bredere sammenhæng. Som den fremstår, findes der oplysninger om eksempelvis »Det Flyvende Korps« i næsten alle kapitler – de kunne have været samlet i et.

Der skal dog ikke herske tvivl om, at Bo Fritzbøger med denne bog har leveret et fint og spændende bidrag både til landskabshistorien og til hegnes historie.

Benedicte Fonnesbech-Wulff

Jakob Christensson: *Landskapet i våra hjärtan. En essä om svenscars naturumgänge och identitetssökande.* (Historiska Media, Lund 2002). 126 s. ca. 175 SEK.

Bogen handler om, hvorledes svenskerne siden slutningen af 1700-tallet har set på og færdedes i naturen og landskabet. Dels i fysisk forstand, dels i symbolsk. Det er nemlig en central pointe i denne kompakte lille bog, at naturen også udgør et mentalt landskab. Et såkaldt »mindscape«, der også siger noget om svenskernes selvbillede og selvforståelse i historisk foranderlighed. Synet på natur og landskab er nemlig ikke konstant, vises det; men stærkt tids- og kulturpræget. Det er der efterhånden skrevet en hel del om, også i Sverige, og man skulle tro, det var svært at føje nyt til. Men at det faktisk er muligt, har vi her et godt eksempel på. Det skyldes ikke mindst, at idé- og lærdomshistoriker Jakob Christensson er en lærd herre. Han færdes lige hjemmevant i svensk naturlyrisk salmedigtning som i etnologisk og folkloristisk forskning, i stedsnavnsforskning som i malerkunst. Det kildemateriale, han gør brug af, er særdeles varieret og heterogent, men anvendelsen af det holdes stramt i tømme af ideen om, at naturen er noget, vi bruger i betydningssammenhæng som basis for nationalt og individuelt identitetsbyggeri. Heri er også indeholdt et såkaldt konstruktivistisk syn på naturen: det afgørende er ikke, hvad naturen er, men hvad den betyder, dvs. hvilke udlægninger af den, der foretages.

På svensk betyder »landskap« ikke kun natur, men også egn og område. Af den grund er det i svensk sammenhæng svært at holde natur ude fra landskab som særlige regions- og egnstræk. Når det har kunnet lade sig gøre, skyldes det bl.a. at, at den regionale variation er langt større end i fx Danmark, og at de

forskellige regioner både forvaltningsmæssigt og kulturhistorisk er langt mere distinktivt markeret. Ganske vist faller »län« og »landskap« ikke helt sammen, men i vid udstrækning er der sammenfald, således at det er forekommet mere »naturligt« at operere med landskabelige særpræg – også i henseende til mentalitet og sind. Det sidste forehavende har i Danmark bl.a. Thorkild Gravlund givet sig af med, endda helt ned på herredsniveau. I Sverige er det en langt mere omfattende og talrig skare, som har troet på den slags. Og selv om vi i dag mener at vide, at regionale sindsforskelle, i den udstrækning de overhovedet forekommer, ikke skyldes geografisk determinisme, men især sociale omstændigheder, er virkningshistorien dog ikke uvæsentlig; også selv om man forkaster ideen om begrebsrealisme.

I den sammenhæng oprulles så historien om konstruktionen af Dalarna, især Siljansbygden, og Värmland, især Fryksdalen. Det er i den forbindelse vigtigt at stille sig spørgsmålene: hvem og hvorfor? Og det får vi i høj grad besked om hos Christensson. Ikke overraskende er det Hyltén-Cavallius, som spiller den første violin. Året er 1835. Derefter følger en række folk som Ancarcrona, Forsslund, Zorn, Carl Larsson, Karlfeldt, Fröding og Lagerlöf så trop. Som en tydelig markering af det landskabsmæssige særpræg ser forfatteren den »invention of tradition«, der knytter sig til det svenske fænomen »landskabsblomst«, som så dagens lys i årene omkr. 1908-10. Ideen blev overtaget fra Amerika, men forløb i øvrigt ikke uden sværdslag. Skåne var utilfreds med at få tildelt bølgebladet som symbol. Også selv om efter sigende 15.000 skåninger ved pinsetide tog ud til Torupskogen for at se bøgen springe ud, efter at jernbanen mellem Malmö og Genarp var blevet indviet 1894.

I det hele taget var Skåne svært at

have med at gøre, da den nationalromantiske svenskhed for alvor satte ind fra 1890'erne. Landskabet passede ikke ind i stor-modellen for, hvordan Sverige skulle se ud. Det er derfor velgørende at konstatere, at en væsentlig del af bogen er helliget »det osvenska Skåne«. Bøgeskoven kunne måske nok gå an, noget andet var de bølgende kornmarker, og helt slemme var de endeløse marker med sukkerroer. Strindberg kaldte i 1902 Skåne for et »fabrikkslandskab«. Og så var der det særlige skånske sindedlag. Her var man i tvivl. Skåningene var ikke så lette at etikettere. Nogle beklagede sig over, at deres væsen var som landskabet, trøgt og konservativt med et kedeligt grød-sprog. Skåningerne led af en flegma, der mindede om en »fläskpannkaka«. Andre mente sig i Skåne at finde eksempel på et selvsikkert, storskrydende Gascogneri. I hvert fald morede man sig over historien om den 70-årige skånske morlille, der bevæger sig over herredsgrensen og bliver bange ved synet af en gran.

I lyset heraf kan det nok undre, at Skåne også får sit Skagen, nærmere bestemt egnen omkring Kullen. Statens Järnvägar og Svenska Turistföreningen bidrog hver især. Det medførte ikke kun en plebejisk masseturisme, men også besøg af tyskere og danskere. Undertiden blev begge dele slået sammen, som når det hed sig, at disse udenlandske turister i deres respektive hjemlande tilhørte de folkelige klasser. Hjemstædet for denne turistiske banalisering blev det »farlige« Mölle, der havde jernbaneforbindelse med Berlin, medens tiden syntes at stå stille i det nærliggende Arild, hvor en kunstnerkoloni slog sig ned i beundring af den lokale fiskerbefolkning. Turisme og distinktion hænger intimt sammen. Det er i den forbindelse ikke uinteressant, at den fordomsfrie Selma Lagerlöf boede i Mölle, medens hun skrev på Nils Holgersson un-

derbara resa. Hele denne afdeling afsluttes med et par raffinerede finurligheder om Torgny Segerstedt og en svastika og om den konservative Fredrik Böök, der fik reddet prisen på sin kornproduktion i området i kraft af bolsjevikoprøret i St. Petersburg.

Også naturfredningen tages under behandling. Den var primært et anliggende for vildmarksglade akademikere, som i den mest velmenende puristiske ånd ville afskære den brede befolkning for at besøge de store nationalparker i Norrland. Det foranledigede Sten Selander, formand for Svenska naturskyddsföreningen, til at gøre nar med følgende bemærkning: »Adgang kun for bjørne og professorer«.

Sådan viser det sig til stadighed – i denne bog både lærd og ironisk dokumenteret – at natur og landskab ikke er ureproblematiske størrelser at omgås. Naturens uskyld kommer let i karambolage med både hegemonibestræbelser og patientpropper. Og når det kommer til stykket, skriver Jakob Christensson, havde Norge endda lettere ved at bruge rigtig, uberørt nordisk natur som repræsentation (mon ikke det skyldes, at natur ikke kun er en konstruktion?), medens Sverige ofte måtte ty til historien for at finde en spejling af egen storhed. – Bogen anbefales på det varmeste; men letlæst er den ikke.

Niels Kayser Nielsen

Danmarks Kirker. Århus Amt, hefte 52: Tamdrup. (Nationalmuseet/Poul Kristensen, 2002). 136 s., 115 kr.

Danmarks Kirker. Århus Amt, hefte 53-54: Nim, Underup, Hvirring, Hornborg og Endelave. (Nationalmuseet/Poul Kristensen, 2002). 160 s., 136 kr.

Tamdrup kirke er en af Danmarks mest særegne landsbykirker. Den er bygget o. 1125 af frådsten som en basilika med

tilhørende kor og tre absider, 34 m lang. Dateringen hviler på dendrokronologisk analyse af to vinduesrammer. Hver af de kraftige arkademure har været båret af seks piller eller søjler. I senmiddelalderen tilbyggedes et stort tårn, sideskibene forhøjedes og hele kirken overhævedes, hvorved halvdelen af pillerne kunne fjernes. Den treskibede basilika blev på det nærmeste omskabt til en hallekirke.

Kirken har fra begyndelsen været udstyret med et meget omfattende billedprogram, hvis rester – med scener fra Jesu liv – i dag ses på midterskibets højmur over hvælvingerne. I korbuen er malet Kains og Abels offer, malerierne er fra samme værksted som de bekendte billeder i Ørridslev. Men mest berømt er det gyldne alter i Tamdrup kirke fra o. 1200. Det er dårligt bevaret, for så vidt som det har været skåret i stykker og de fleste stykker derefter er beskåret til anden brug. Kobberpladerne giver os Jesu hele liv og lidelseshistorie. Men særlig interessant er syv plader med legenden om Poppo og kong Haralds døb og med en afbildning af to stiftere. Kirkeværket diskuterer indgående de mange spørgsmål og tolkninger, som disse billeder rejser. At kirken og altret skyldes kongelig donation, synes utvivlsomt, men alt hvad de skriftlige kilder fortæller er, at Århusbispen senere i middelalderen ejede Tamdrup Bisgård med mange andre ejendomme i det store sogn.

Den store treskibede landsbykirke er enestående og forbliver gådefuld. Asmild ved Viborg og Vor Frue i Roskilde er de nærmeste paralleller, men de var ikke landsbykirker.

Heftets omfattende engelske resume er meget informativt.

Det lille Nim herred består udover Tamdrup kun af fire sogne, alle med kirker fra romansk tid. Ældst er Hornborg bygget i frådsten, mens de tre andre er i

kvadersten fra o. 1200. Så afgjort mest interessant er Hvirring kirke. Den er stor, med apsis 34 m lang, har en høj og smuk korbu, to bevarede romanske døre og hele seks vinduer i nordsiden. Fremhæves kan også en fornem renæssancegravsten og et epitafium i bruskbarok, som begge hører sammen med sognets hovedgård, Rask. Under gulvet i kirken fandt man i 1987 resterne af et gyldent alter, som var blevet ødelagt og plyndret allerede i middelalderen, vel i det 14. århundrede.

Foruden de fem eksisterende sognekirker i Nim herred har der været endnu en, i Boring, som er kendt fra skriftlige kilder på Reformationstiden. Den fredede tomt er ikke nærmere under-

søgt. Ved Brestenbro over Gudenåen lå der i det 15. århundrede et vejkapel, som var udstyret med både præste- og kirkegård.

Af en eller anden grund regnes øen Endelave til Nim herred. I Kong Valdemars Jordebog o. 1231 er den noteret for en kraftig afgift og var altså ingeniende ubeboet, men en (sten)kirke fik den som så mange andre småøer først i senmiddelalderen. Den beskedne kirke er pænt udstyret med inventar, især prædikestol og en altertavle, kun delvis bevaret, fra slutningen af det 15. århundrede, men moderniseret i 1707. Der er bevaret gode malerier fra begge faser.

Erik Ulsig

OLDTID OG MIDDELALDER

Ditlev Tamm (red.): *Kongens Retterting 1537-1660*, I-II. (Jurist- og Økonomforbundets Forlag 2003), 800 kr.

Det kgl. rettertings domme turde være en velkendt og ofte benyttet kilde, ikke mindst siden Kolderup-Rosenvinges fi-rebindsudgave (1842-48), som Stig Iuul overfor mig gentagne gange højligt berømmede for udgiverens evne til at udvælge sager af speciel retshistorisk relevans. Det er derfor ikke mærkeligt, at mange siden har søgt en komplet udgave af det omfattende materiale, som f.eks. Secher, der 1881-86 udgav dommene fra 1595 til 1614, ligesom Kildeskriftselskabet 1959-69 stod for udgivelsen af årene 1536-44. Da de vigtigste af disse domme kunne virke som præjudikater, som adelen samlede i stort omfang, lod Sprog- og Litteraturselskabet dette spredte og omfattende håndskriftsmateriale udgive i otte bind ved E. Reitzel-Nielsen (1978-87).

Da der for tiden synes ringe håb om en fortsat komplet udgave, har det hæderkronede Kildeskriftselskab sat sig for ved Ditlev Tamm at foretage en regestudgave med benyttelsen af den moderne computerteknik, en udmærket ide, der jo på ingen måde forhindrer en senere komplet udgave, og her skulle den nye teknik gøre det muligt at trække forskellige sagsgrupper ud (jfr. således bd. I s.47ff, med flere tabeller af denne art).

Værket falder i to bind, det voluminøse andetbind med selve domsregesterne, og et første- og indledningsbind, der ud over de absolut nødvendige registre også indeholder en række afhandlinger, bestemt ikke uden relevans (om konge og rigsråd i bred almindelighed); blot knytter de sig ikke altid så logisk til indledningsbindet, at man senere kan erindre sig, at denne eller hin i og for sig udmærkede artikel skal søges i en kildeudgaves indledningsbind.

Som jeg personligt elsker kort, burde jeg glæde mig over, at der allerede s. 2-3 i indledningen er bragt et Danmarks-kort over herreder, lande og sysler. Men da grundlaget nærmest synes at være kong Valdemars Jordebog (ca 1231), vil læseren have en ikke ubegrundet tvivl om relevansen for nyere tid, blandt andet savnes det 1552 skabte Slavs h.

Det er logisk, at udgiveren Ditlev Tamm selv indleder med afsnittet »kongen og retten« i en let flydende prosa, men måske ikke altid med fuld akribi. S. 16 møder vi en såkaldt dommerregel, hvor perserkongen Kambyses skulle have ladet en uretfærdig dommer henrette (ved flåning), hvorfor det virker ret grotesk at høre, at den skydiges »hus« skulle hænges over dommersædet til skræk og advarsel.

Som jeg husker Stig Iuul næsten beundrende fremhæve den mængde sager, som konge og rigsråd kunne overkomme på en enkelt dag, fremhæves det her vittigt, at når rettertinget kunne ekspe-dere så mange sager, skyldes det vel, at disse praktisk trænedede mænd savnede den juridiske dannelse, der skal til for at gøre dagliglivets konflikter til såre komplicerede spørgsmål.

Man må stedse erindre, at udgaven bestemt ikke omfatter samtlige (kendte) rettertingsdomme, idet den vel af rent praktiske årsager alene beskæftiger sig med de såkaldte rettertingsprotokoller (hvorfra ydermere de såkaldte Rigens domme samt Rigens forfølgninger her er udskilt). Det betyder bl.a., at såfremt rettertingskansleren (samt vel også den i dette arbejde totalt oversete Rigens skriver, måske næsten en art »protokolfører ved Højesteret«) ikke var tilstede (medbringende protokollerne), hvad der eksempelvis var tilfældet i den ret »retsløse« Syvårskrigsperiode, kunne man i større eller mindre grad lade sådanne vitterligt pådømte sager indføre i de almindelige kancelliprotokoller (jfr. f.

eks. Jyske Samlinger Ny række XIV s. 522f.), dvs. at en måske ikke helt ringe del af kendt og protokolleret materiale simpelthen ikke er medtaget.

Da som ovenanført computerteknikken brillerer ved, at man kan udtrække bestemte sagsgrupper og derpå lave »statistik«, må man bestandigt erindre sig, at der jo ikke er tale om et (nogenlunde) komplet grundmateriale, men alene et forhåbentlig rimeligt omfattende udtog. En tvivl, der forøges, da det turde være vitterligt, at i hvert fald de ældste protokoller er ret »hullede«. Således er ikke få domme kendt fra Reitzel-Nielsens udgave, ligesom det er velkendt, at mange egt. dombreve findes i privat- og godsarkiver. Er procenter på et ukomplet materiale ikke i sig selv en farlig ting?

Fra Christian IVs senere år, hvor materialet vist bliver stedse mere udtømmende, har man endog voteringsprotokoller, og da Stig Iuul (her s. 28 note 15) har givet et eksempel på, at kongen kunne afgøre en sag stik imod et rigsrådsflertal, bringes en tabel over et halvhundrede sager med dissens, som antyder, at kongen (som mange råder) gerne fulgte kanslerens votum.

Udgaven opregner omhyggeligt kongens og de enkelte rådets tilstedeværelse, hvor jeg dog vil advare imod at lægge for stor vægt på især de ældste og gerne yderst summariske retsreferater. Ifølge Sechers udgave indledes Christian IVs protokoller gerne med et notat om kongens og tilstedeværende rådets deltagelse. Kan man slutte, at kongen derfor aldrig har undt sig en velfortjent pause i mindre betydningsfulde sager? Omvendt ser vi i de ældste domme (efter 1537), hvor appelsystemet endnu ikke var slået igennem, at skønt kongen vitterligt var med på den lange rettertingsrejse gennem Jylland i 1537, ses flere vist ofte helt lokale førsteinstanssager pådømt ved få lokale adelige (der

ofte end ikke var råder). Langt fra at være en pålidelig præsenliste ligner det umiddelbart mere en art »relatorpåtegning«.

Jeg finder det sikrere at slutte modsætningsvis. Retten beklædtes oftest (men langt fra udelukkende) af råder; men når Oluf Munk var part, synes hans broder landsdommer Mogens Munk ikke at deltage i pådømmelsen. Men enhver udgave giver selvfølgelig anledning til at rejse endnu flere spørgsmål til kommende forskning.

Udgiveren er ikke mindst bekendt for sin store arbejdsiver; men man spørger sig bestandigt, om ikke det nu og da går lidt vel hurtigt. S. 9 hører vi, at valget af råderne var kongens, »men en gang udnævnt kunne de ikke afskediges« (heldigvis bringer hans talrige medarbejdere rigsrådsfortegnelser (s. 133ff.), hvor vi selvfølgelig hurtigt kan finde Peder Oxe (s. 160) såvel som den stakkels Jacob Ulfeldt (s.165), der opnår den sjældne ære at blive afskediget hele to gange.

Sædeles nyttig er en (s. 133f. bragt) rigsrådsfortegnelse, men ikke nok med det får vi veritable rigsrådsbiografier (s.136-233), endog med slægtstabeller (hvor man uundgåeligt erindrer Hans Mikkelssens klassiske »de ere alle udi et forbundt«). Hovedsageligt er der dog tale om ekstrakter af DBL, suppleret med lens- og godsfortegnelser. Men medens vi har rimeligt gode kilder til lenene, må man stedse holde sig for øje, at pågældende næppe har ejet alt det opregnede gods på en og samme tid. Dertil finder vi også her besynderligheder, f.eks. s. 150, hvor vi erfarer, at Mogens Gyldenstjerne 1527 sendtes til Norge (Akershus), hvor han afværgede Christian II's angreb, hvorefter Mogens Gyldenstjerne deltog i lejdeforhandlingerne. Efter min lærebog skete dette i 1531f. Mon ikke der er faldet et par linier ud?

Det er dog et tiltalende træk ved disse rådsbiografier, at man har fået den udmærkede ide at anføre evt. (trykte?) ligprædikener, idet netop disse giver ellers svært tilgængelige oplysninger om f.eks. afdødes skolegang, universitetsstudier osv. Derfor er det nok engang yderst uheldigt, at netop den ældste af disse, over store rigsmarsk Otte Krumpen fra 1570, er overset, idet netop denne prædiken på det nærmeste synes at blive normgivende for de derpå følgende vejledninger i »kunsten at dø i Danmark« (jfr. H. Horstbølls disputats 1999 s. 433f.).

I betragtning af navneregistrenes store betydning for værkets brugsværdi kan man kun være taknemmelig for den meget lærde tematiseringsindledning, omend den nok kræver stor opmærksomhed hos læseren. Man er nu engang nødt til at normalisere, hvor store problemer dette end giver, og fuld enighed om de mange detaljer kan næppe opnås (se ndf.). Med ikke ringe glæde ser jeg den gamle adelsslægt Brok (som i DAA) skrevet med fire bogstaver, hvilket desværre ikke får konsekvenser for bind I, hvor man ligesom i navneregisteret fastholder den i DBL anvendte fembogstavsform Brock.

Det er også af betydning at finde registre over retsgrundlaget, f.eks. hvor ofte Jyske Lov er påberåbt ved retssagerne oma. Ved stikords- og emneregistre må man blot konstatere, at systematikken i hvert fald hverken svarer til Stig Iuuls eller Sechers tilsvarende, endsige Reitzel Nielsens, der nærmest hælder sig op ad det af Landbohistorisk Selskabs anvendte system. Sammenholder man sag nr. 2385 med Sechers langt udførligere regest (ibid. II s. 95f.), er nærværende udgaves opsummering »arv og skifte – retspleje, forlig, ægteskab« naturligvis på ingen måde ukorrekt; men først henvisningerne til det påberåbte (= recessen af 1576 kap. 12

og Gårdsretten kap. 16) giver et effektivt fingerpeg, at det ikke er den adelige enkes nye ægteskab, men hendes vel hastige nedkomst, der er afgørende. Og kunne et enkelt opslag i DAA ikke have fastslået, at den usædelige frille var en Vognsen (NB stik imod såvel DBL som DAA normaliseres dette lidet heldigt til Vagnsen!). At det arveligt tilfaldne kaldes »volbjerg«, bogstavelig talt opfattet som løvsøre, skyldes bogstaveringen. Det drejer sig selvfølgelig om Fasti-Skrammernes vestjyske hovedgård Voldbjerg (der takket være denne bagatelfejl ikke genfindes her i stednavneregisteret, idet en computer som bekendt ikke kan tænke).

Til grund for regesterne ligger en database, om hvilken den kyndige Gunner Lind skriver en absolut uomgængelig indledning (s.15ff), der understreger, at der er tale om en metakilde på basis af tolkning, og at det på ingen måde er kilden per se (»en stærkt bearbejdet regest, der er alt andet end kildenær«). Der opstilles en række poster: dato, sagens parter (NB efter datidens retsbrug), sagens genstand(e) samt parternes stand, hvilket sidste dog for de tidlige år turde være vanskeligere at fastslå, end det her fremgår (se ndf.).

Dette er utvivlsomt de vilkår, som computerbrugerne må arbejde under. Men hvis almenviden og største omhu med detaljer ikke er tilstede i fornødent omfang, vil det kunne resultere i, at der rejses flere problemer end gives vejledning. Lad os derfor se nærmere på hoveddelen, regestudgaven i bind II.

I sag nr. 1 stævner den adelige Hans Pogwisch en Jep Friis uden stand, skønt denne almindeligvis anses for at være af Haraldskær-Friis'erne (vist identisk med en landsdommer). Nr. 2 nævner en adelig (Niels Kjeldsen af Astrup), som heldigvis allerede i nr. 15 kan identificeres som en Juel.

At sag nr. 4 kalder regnskabsprov-

sten i Hardsyssel Iver Juel for gejstlig, kunne være korrekt før, men næppe efter reformationen. Sag nr. 5 er ikke nem, da det drejer sig om den yderst ydmyge lavadelsslægt Krabbe (af Herpinggaard)'s svigersønner. Af disse fører Laurids Andersen en hånd i våbenet og benævnes derfor normalt som sine vist ret fåtallige slægtninge »Hånd« og anses for adelig, hvilket strengt juridisk ikke kan gælde for den anden svigersøn Bernt Angeldrup, idet denne 1530 fik kongebrev på at måtte besidde sin (adelige) hustrus arvegods frit (dvs. fordi han altså ikke ansås for adelig). Tilsyneladende har eftertiden accepteret deres afkom som fuld adel (jfr. således den i sag nr. 1447 nævnte Thomas Bernsen?).

I nr. 8 finder vi en normalisering, der strider imod såvel DAA som DBL, idet alle medlemmerne af de mange Vognsenslægter skrives Vagnsen, måske en lille ting; men søgende vil kunne spille megen tid herpå.

I al korthed kan de i tiden efter reformationen opstående problemer henregnes til den usikkerhed, der simpelthen skyldes, at vel antager vi, at den danske adel lukkes for tilgang efter 1536; men man kan sige sig selv, at det medførte ikke få praktiske vanskeligheder i en overgangsperiode.

Et tilsvarende problem opstod, da Bornholm 1575 vendte helt og fuldt tilbage til kongeriget. Idet den gamle ærkebispesevalitet var mindreprivilegeret, havde den danske adel svært ved (som regestudgaven) at acceptere dem som fulde adelsmænd med samtlige dertil hørende privilegier (jfr. f.eks. Hyldningerne). Måske er dette ganske vel belyste problem mere bygget på administrative akter end på disse retskilder, hvorfor hverken udgaven endsige de mange juridiske registre er til større hjælp.

Men muligvis tager det lidt af sensationen (se bind I s.8), hvor en bonde får en adelsmand (af slægten Gagge) døds-

dømt for drab i 1590 (nr. 1819). Ganske vist understreger den langt fyldigere tekst i DD (5 nr.636) pågældendes »adelsskab«. Men faktisk kunne man opfatte sagen som en art prøveballon, idet pågældende reelt blot var en bornholmsk mindreprivilegeret frimand, og følgelig skal sagen måske ikke ses som en direkte udfordring til den danske adelsstand. Man kan ikke forvente, at udgiveren, endsige hans talrige medarbejdere skal vide alt; men højst ubehageligt kalder regestudgaven såvel som det formodentlig på grundlag heraf mekanisk udtrukne navneregister den pågældende Hans Bagge!!

Også sag nr. 1271 drejer sig om Bornholm, hvor en (vist tidligere lybsk foged) Schweder Kettingk (her benævnt adelig, måske af lybsk patricierstand?) indstævner en Oluf Hansen Frimand (benævnt bonde). Følgelig finder vi i registeret en ellers ukendt slægt Frimand. Man spørger sig selv, om ikke der burde have stået: Oluf Hansen, frimand, (dvs. medlem af denne specielle bornholmske stand); i hvert fald tyder meget på, at han er den i DAA ikke ukendte person af slægten UF!

I sag nr. 341 møder Ti en Peder Mortensen Brock i det fynske Barløse, her benævnt bonde. Der er vist betydelig konsensus om, at han var far til den i nr. 1474 anførte adelsmand Morten Brock af Barløse, der tilmed var fynsk landsdommer (men man kan selvfølgelig rent teoretisk antage, at der ca. 1540 var såvel en adelsmand som en bonde, der hed Peder Mortensen Brock i/af Barløse?

Det agtes ikke her fornødent at forsætte en sådan for læseren trættende gennemgang af såvel principielle som konkrete problemer, hvorfor jeg i al hast blot vil spørge, om ikke den i nr. 44 omtalte Niels Jensen (Bratskov) burde benævnes adelig, da han jo var medlem af slægten Rotfeldt; var Malte Lauridsen

(nr. 47) i Hornum hd ikke identisk med en tilsvarende person af Viffertslægten, samt om ikke den i nr. 72 nævnte (bonde) Søren Markvardsen faktisk var af (ret ny) adel og stamfader til den såkaldte Tridieslægt (der aldrig fulgte 1526-forordningens krav om at antage fast slægtsnavn). Men heldigvis får hans søn Christen Sørensen (nr. 972) omsider prædiketet adelig.

Med reformationen overtog kronen ganske vist det gamle bispegods; men fornuftigvist benyttede man i vidt omfang de tidligere bispfunktionærer. Dette giver udgaven anledning til at foretage en bizar »nyadling« idet sag nr. 122 kalder en Laurids Jensen på Hald (dvs. Viborgbispens gamle hovedslot) adelig, mon ikke fordi han som gejstlig benævnes hr.!

Lad mig da slutte denne yderst summariske rettelsesliste med blot endnu et eksempel (der iøvrigt er ret detaljeret behandlet i DAA 1955). I sag nr. 266 møder vi den adelige Hans Olsen i Haastrup, hvilket i registeret placeres i Sydfyn. Han er nu den samme som den i nr. 392 anførte Hans Brun (smstds), og denne Hans Olsen Brun var bestemt ikke af nogen ellers ukendt sydfynsk adelsslægt, men tilhørte de såkaldte Kongstedlund-Bruner. Det i førstnævnte sag omstridte gods i Tyvkær placerer stedregisteret såre fjernt i Ikast (dvs. Hammerum h.), formentlig fordi det her relevante Tyvkær (i Holmans h., hvor selvfølgelig Haastrup også skal findes) i 1580 fik kongebrev på, at landsbyen (med dens øjensynligt gennemdrillede indbyggere) fremtidigt skulle kaldes Fredskær. Som så mange andre regeringspåbud slog dette nu aldrig rigtigt igennem, og den dag i dag kan man på vejskilte finde det benævnt med u-umlaut, dvs. det lidt mere høviske Tiufkær.

At det ellers omfattende person- og stedregister lejlighedsvis lader en i stikken, er vist, hvad der kan ske. Desværre

har man valgt ganske uhistorisk at registrere på efternavne, hvilket er umuligt, da kun de færreste er i besiddelse af et sådant, hvorfor man ulykkeligvis har valgt patronymica. Herved fremkommer en lidet kendt slægt Cortidsen; men heldigvis kan man fastslå, at der er tale om (fornavn) Ulfeldt Corfidsen, som ganske vist ikke i alle tilfælde tillader, at man går fra Ulfeldt til Corfidsen. Alt antyder, at registrene kort og godt er udprintet af regestbindet, dvs. uden brug af menneskehånd, endsige -ånd. I forbifarten skal nævnes det i nr. 208 omstridte gods i Holtum, som jeg ikke har kunnet genfinde i registreret (mon ikke liggende i Grejs s., Nørvang h.), men det hører vist til de småting, der er uundgåelige i et så omfattende arbejde. Endelig er personregistrene kun til ringe hjælp, da alle personer benævnes f.eks. Peder Bille eller Knud Guldenstjerne og samlet under ét.

Ved vejs ende må jeg konkluderende fastslå, at der er tale om et omfattende arbejde med mange kokke, hvor den ene medarbejder måske ikke altid har vidst, hvad alle de andre foretog sig? Personligt finder jeg, at hovedinteressen har ligget på det retshistoriske plan, hvor dette at beskæftige sig med genealogisk-heraldiske og etnologiske snurrepiberier er trådt meget i baggrunden.

I og for sig er det noget af en nyskabelse, at en så central og omfattende kilde er søgt computeriseret. Al begyndelse er dog svær, og som det hævdes, at computeren sparer udgiveren for meget arbejde, sidder anmelderen tilbage med en klar fornemmelse af, at arbejdsbyrden i meget, meget høj grad blot er væltet over på brugeren. Med det stigende antal netværksfikserede studerende frygter jeg, at de stoler for blindt på, hvad der kommer frem på skærmen (hvad der igen giver lærerne mere slid).

Mig bekendt er udgaven startet i Kildeskriftselskabets regi, men det virker,

som om dettes krav om tidsrøvende akribi har irriteret den arbejdsivrige og måske noget hastige udgiver. Når udgiveren i kolofonen nævner dette selskab, er det, som om han i sidste øjeblik erindrings sig selskabets yderst fornuftige krav om sagkyndige tilsynsførende.

Den ene af de oprindeligt udpegede tilsynsførende, den meget vidende Aage Andersen er simpelthen udeladt og erstattet af Gunner Lind (som udgiveren givetvis har haft megen nytte af, se ovf.). Vedrørende den anden tilsynsførende kan jeg personligt tilføje, at der er sandelig ikke noget at takke for.

Troels Dahlerup

Else Roesdahl (red.): *Bolig og Familie i Danmarks Middelalder*. (Jysk Arkæologisk Selskab; 2003). 307 sider, 288 kr.

Bogens emne må siges at være aktuelt i en tid, hvor aviser, ugeblade og TV-stationer svømmer i artikler og programmer om boliger og deres indretning, selvom tidsalderen, middelalderen, er en anden.

Der er, som bogens redaktør Else Roesdahl skriver, tale om et forskningsområde der længe har været forsømt. Bogen må ses som et ønske om at sætte skub i forskningen i boligkultur.

Udgangspunktet for bogen er en konference i november 1999 på Moesgård under titlen Hus og hjem – boligkultur i Danmark gennem vikingetid og middelalder. Bogens titel angiver kun den sidste tidsalder, som da også er bogens tyngdepunkt, men den indeholder også artikler om forholdene i både jernalder og vikingetid, ligesom renæssancen er repræsenteret. Udviklingen er jo ikke sket strengt efter periodeinddelinger. Derfor må middelalderens boligkultur forankres både bagud og følges frem. Det nye i middelalderens boligkultur, og som igen og igen fremhæves i bogen,

er, at boligen bliver inddelt i flere rum, der kan opvarmes, og får et selvstændigt køkken.

Bogens 21 artikler er inddelt under fem temaer: 1) Indledning; 2) Privatliv og familiestrukturer; 3) Boliger i gårde og på borge; 4) Boliger i byer; 5) Huse- nes indretning og inventar. Hver artikel afsluttes med noter og litteraturliste. Sidst i bogen er engelske resumé af de enkelte artikler samt en præsentation af forfatterne, der repræsenterer flere forskellige fag. Artiklerne i tema 2 er skrevet af to historikere og en kunsthistoriker, mens de øvrige temaer primært er befolket af arkæologer.

Jeg kan savne en grundlæggende definition af familie/husholdning og bolig/bebyggelse eller i al fald en diskussion heraf. Når vi i udgravningerne står med mere eller mindre velbevarede hustomter, er det sådanne basale spørgsmål, man stiller og har brug for svar på. Det er nok rigtigt, som bl. a. Bjørn Poulsen skriver, at kernefamilien er udviklet i middelalderen og dermed også behovet for private rum. Men husholdningen var jo andre og flere. Agnes S. Arnórsdóttir peger på ønsket om at undersøge, hvilke indbyrdes relationer medlemmer af et hushold kan have haft, men nævner udtrykkelig at det ikke primært drejer sig om antallet af medlemmer. I en arkæologisk sammenhæng er det imidlertid af betydning, hvor mange mennesker boligerne/bebyggelsen har skullet rumme. Ligesom det har betydning, at de forskellige medlemmer af husholdningen har boet forskelligt. I senere tid sov tjenestepigen jo i køkkenet eller i et uopvarmet pigestue ved siden af, mens karlekammeret lå ovre i stalden. En bolig har flere funktioner, end at være et hus man spiser og sov i. Det er også en del af et større bebyggelseskompleks, enten det nu en bondegård, en borg eller en bygård.

I 1456 begyndte kannik Bo Madsen

at bygge sin gård vest for Roskilde Domkirke. Byggeriet, der strakte sig over flere år, endte med at bestå af »det store hus med to indgange og syv bjælkerum, til hvilket jeg senere hen føjede den toloftsbygning mod øst og en køkkenbygning som tilbygning mod nord. Dernæst byggede jeg 4 boder mod vest til at leje ud til andre. Endelig byggede jeg bryggers og bagers med delvis muret kælder og tilsidst staldbygning imod øst.« En udgravning vil som regel blot afdække en lille del af et så stort kompleks og så er spørgsmålet hvilken del? Det så vi ved udgravningerne i Provstevænget nord for Roskilde Domkirke, hvor der også i 1400-tallet er bygget kannikegårde. Det vil heller ikke være helt ligetil, at finde ud af hvordan beboernes sammensætning var. Vi kan jo nok tillade os, at regne med at Bo Madsen var single, men i boderne kunne der sagtens bo familier, ligesom vi heller ikke kan vide om boderne anvendtes helt eller delvis til beboelse eller f. eks. værksteder. Vi kan også regne med, at kanniken ikke selv udførte arbejdet i stald, køkken, bryggers og bagers, altså at husholdningen omfattede (hvor mange?) tjenestefolk, som boede – ja, hvor og hvordan? Og kunne man som lejer i boderne også få brugsret til faciliteter som stald, bryggers og bagers?

Den manglende diskussion af definitionerne gør, at man nok en gang sidder tilbage med følelse af, at historikere og arkæologer ikke taler med hinanden, men for hinanden. Og det er ærgerligt, for som det betones i de to mere forskningshistoriske artikler af etnologen Bjarne Stoklund respektive arkæologen Mette Svart Kristiansen, har emnet tidligere i høj grad været dyrket af forskere, hvis udgangspunkt var forskellige fag, ligesom bogens redaktør i sit forord understreger nødvendigheden af det tværfaglige samarbejde.

I den forbindelse må man også næv-

ne betydningen af, at der i det kommende arbejde med emnet, vil være større bevågenhed om de danske skriftlige kilder, der vitterlig findes om boligkultur, jfr. den ovenfor citerede. Til gengæld er det nedslående at måtte konstatere, at de ikonografiske kilder ikke vil være til meget hjælp, som Ulla Haastrup så sørgelig klart viser i sin artikel. For de få billeder der er, er også forlægsproblematikken af betydning. Mens kalkmalerierne nok er efter forlæg, men dog malet »on location« og derfor vel ikke helt uden skelen til omgivelserne, er altertavlerne importvarer og deres kildeværdi i denne sammenhæng derfor tvivlsom.

De fleste artikler har deres baggrund i foredrag og indlæg fra konferencen, men i flere tilfælde er de uddybet og bearbejdet yderligere, ligesom to er ganske nye. Den ene af disse er skrevet af Marie Foged Klemmensen, der som et resultat af konferencen fik et tre måneders projekt om emnet Udgravede træhuse i danske byer – konstruktion og indretning. Artiklen fremlægger det store, og desværre meget ukendte og ofte svært tilgængelige materiale, som i løbet af disse tre måneder har kunnet findes frem af tilgængelige kilder. Artiklen er ledsaget af et katalog. Man må ønske for forfatteren, at hun vil få mulighed for at forlænge projektet, og dermed komme i dybden med det store materiale der klart rummer både problemer og muligheder, som ikke har kunnet udforskes på den korte tid, tre måneder er. Et åbenlyst problem er, hvordan huse med ildsteder skal tolkes – er de altid beboelseshuse? Således tror jeg, at huse fra Stege, som Klemmensens omtaler, kan være smedjer eller til andre ildkrævende håndværk.

Det er befriende, når Jørgen Lund i sit afsnit om jernalderen skriver, at malinggravede stolpehulslokaliteter ikke mere bringer meget nyt, og man derfor

må forsøge at ændre strategien, så »kulturlagspladserne« får større vægt. Det har – ikke mindst som middelalderarkæolog – været frustrerende gang på gang at være i den situation, at to stolpehuller (på række!) kunne udløse penge til en udgravning, mens to kulturlag over hinanden ikke kunne. Forenklet ja, men desværre ikke helt usandt. Kulturlagene er groft sagt skidtet, affaldet. Som sådan er det ikke uden betydning, for et af problemerne med at tolke hustomterne er den megen rengøring! Gulvene er blevet fejtet og skidtet fjernet, og dermed er det blevet vanskeligt at tolke de enkelte hustomters og/eller rums funktion. I stedet kan man prøve at se på dem i sammenhæng med deres omgivelser, og netop en sådan mulighed bød sig i vinteren 2000-2001 i Århus Midtby, hvor det i Guldsmedegade var muligt at udgrave flere sammenhængende matrikler, og påvise hvordan forskellige funktioner tid efter anden er flyttet rundt indenfor matriklen, og hvordan matrikelinddelingen har ændret sig fra 1100-tallet og frem. Dette gør Jette Linaa Larsen og Hans Skov rede for i bogens anden nye artikel.

Jørgen Lunds ovennævnte betragtninger varsler også en ændring bort fra den vægt på bebyggelsesarkæologi og kulturlandskab, som har været altdominerende det seneste årti, og henimod en større forståelse af nødvendigheden af også at måtte arbejde med mikrokosmos.

Netop dette er et af temaerne i Mette Svart Kristiansen artikel, hvor hun også redegør for de bevaringsmæssige problemer, der er ved landbebyggelsen. For at udgrave skal der jo være noget bevaret. Det er rystende at læse, at dyrkningsmetoderne nu er så effektive, så om bare 10 år vil selv spor efter de dyberegravede tagbærende stolper efter hendes mening være væk. I artiklen peges på, at Axel Steensberg startede sin

forskning i mikrokosmos, nemlig med undersøgelser af ildsteder. Først efterhånden udvidedes hans forskning til også at omfatte landsbyen og marksystemer. Længere fremme i sin artikel peger Kristiansen på betydningen af at få analyseret det store ildstedsmateriale, der foreligger – altså netop den indgang Steensberg havde.

At ildstedsmaterialet er et nøglemateriale, kan der ikke herske tvivl om. Et vigtigt led i udviklingen af boligkulturen er netop, at køkkenet med det åbne ildsted bliver et selvstændigt rum, mens stuen og evt. andre beboelserum opvarmes ved hjælp af en lukket ovn. Samtidig er det væsentligt at få rede på hvilke funktioner hvilke ildstedstyper kan anvendes til. Som nævnt er et ildsted i et hus, ikke nødvendigvis ensbetydende med at det er et bolighus. I analysen af ildsteder må også inddrages det store materiale af kogepotter. Når vi f.eks. henimod 1300-tallet på Sjælland kan se, at fladbundede potter (østersø-keramik) afløses af trebenede, så må det jo nødvendigvis hænge sammen med en ændring af ildstedet. Forståelsen af ildstedet og udredning af typer af ildsteds- og ovnanlæg vil være essentielt for det videre arbejde med udredningen af middelalderens boliger. Opgaven er stor, for det arkæologiske materiale er stort, men nogle må i gang.

Stort kan man til gengæld ikke kalde det arkæologiske materiale, når det kommer til møbelinteriøret. Else Roesdahls artikel om dette emne er ledsaget af et katalog med 19 (nitten) numre over jordfundne møbeldele fra det middelalderlige Danmark, hvor Lund og Slesvig yder et ikke ringe bidrag. Selvom kataloget ikke gør sig ud for at være komplet, og selvom der findes enkelte bevarede ikke-jordfundne middelalderlige møbler, taler det sit tydelige sprog. I forsøgene på alligevel at indrette en middelalderlig stue i en dansk by (Vi-

borg), er udenlandske kilder inddraget i form af et flamsk tavlemaleri, og resultatet er vist som rekonstruktionstegning. I *The Cloister* (en afdeling af Metropolitan Museum of Art) i New York har man faktisk ved hjælp af sammenbragte, bevarede europæiske middelaldermøbler rekonstrueret en stue, *The Campin Room*, efter det flamske maleri (der selv også hænger der). For ikke længe siden stod jeg selv i dette rum, og jeg må tilstå, at jeg ikke føler jeg mig overbevist om, at boligindretningen i Fladern og Danmark har været helt så ensartet. Faktisk fik jeg samme tanke, som når jeg ser fotos i nutidige boligmagasiner: Kan der bo mennesker i de kuliser?

Med bogen har redaktøren, Else Roesdahl, peget på et væsentligt forskningsområde og givet et vigtigt bidrag til det videre arbejde med emnet. Der er nok at tage fat på og meget at blive inspireret af i de 21 artikler. Det falder uden for denne anmeldelses rammer at omtale dem alle, men læs dem selv. De fortjener det!

Bogens layout og udstyr er i Jysk Arkæologisk Selskabs gedigne kvalitet. Men man forundres unægtelig over omslaget, hvor *Bolig og Familie i Danmarks Middelalder* (jo, titlen er skrevet på denne (angelsaksiske) vis) er illustreret med et billede trykt 1534 i Nürnberg!

Hanne Dahlerup Koch

Niels Lund (red.): *Viking og Hvidekrist. Norden og Europa i den sene vikingetid og tidligste middelalder*. (C.A. Reitzels forlag, 2000). 205 s., 325 kr.

Viking og Hvidekrist er en samling af ti bidrag fra det internationale symposium om Norden og Europa i den sene vikingetid og tidligste middelalder, der blev afholdt på Nationalmuseet 26.-29. januar 1993 i forbindelse med den store ud-

stilling Viking og Hvidekrist. Bidragene, der er forfattet af en række forskere fra Danmark, Norge, Finland og England, som repræsenterer forskellige historiske enkeltdiscipliner, giver et vidt, varieret og vigtigt indblik i forskellige aspekter af perioden.

I »Kristendom og kongemagt« sammenligner Sverre Bagge sammenspillet mellem kongemagt og kirke i Danmark, Norge og Sverige. Ved at foretage en nøje adskillelse af hvad der skyldes forskningstraditionen og hvad der er kildebaseret formår Sverre Bagge på forholdsvis lidt plads at give en forskningsoversigt, der er af høj værdi for enhver der vil sætte sig ind i emnet. Nogle af hovedpointerne er, at kongemagten i Norge har større direkte indflydelse på landets kristning end i de andre to samt at der er visse svagheder i Carsten Breengaards disputats, hvori denne argumenter for, at kirken langt op i 1100-tallet er svag og marginaliseret. Sverre Bagge kommer her med et antal gode modargumenter.

I »Finnernes kristning og finsk heds-kabs sidste oplomstring« behandler arkæologen Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander den seneste (dvs. i begyndelsen af 1990'erne) forskningsdiskussion i Finland, som omhandler modsætningen mellem det arkæologiske materiale og de hidtidige tolkning af de skriftlige kilder. Ifølge det arkæologiske materiale tyder det ifølge hende på, at det finske kulturområde allerede med slutningen af 1000-tallet var mere sammenhængende end tidligere antaget og at der allerede dengang fandtes en vis kristen påvirkning. Derimod forholder hun sig ikke til, hvordan disse oplysninger passer ind i de forskellige teorier omkring stammer, sømagter og kirker, men overlader dette problem til historikerne.

Else Mundals emne i »Korleis påverka kristninga og kyrkja kjønnsrollemøn-

stra« er en undersøgelse af kristendommens påvirkning af kønsrollemønstre. På basis af en undersøgelse af primært islandske kildemateriale påviser hun, at kvindens magt og position i dette gamle norrøne samfund forandres med kristendommens komme. Selvom hun indrømmer, at kristendommen også fik positive effekter for kvinder og kvinderollen, så hæfter hun sig især ved, at kirken og dens indflydelse på lovgivningen medførte, at kvindens rolle forringedes, idet skilsmisseretten ophæves. Særlig fokus er der også på det magtmæssige tab, som indtræder i forbindelse med afskaffelsen af blodhævnen, idet det tidligere var kvinderne, der bestemte, om der skulle tages blodhævn eller ej. Disse forandringer ser hun som begyndelsen til en udvikling, som er præget af »kriminaliseringa av kvinderoller, syndiggjeringa av kvinnekønnet og endringa av normer som undergrov basis for kvinnemagt«. Her kunne jeg godt have ønsket mig en henvisning til, at denne udvikling rent fatisk skete i den voldsomhed hun giver den indtryk af.

I sin artikel »De skandinaviske sprog i vikingetiden« behandler Michael Barnes vekselvirkningen mellem de skandinaviske og andre sprog i perioden 900-1150. Her påpeger han latinens indflydelse på runeskiftens udvikling og beskriver hvordan det latinske sprog har påvirket skandinavernes brug af alfabetet, når de skulle nedfælde modersmålet. Med hensyn til den fonologiske, den morfologiske og den syntaktiske påvirkning er Michael Barnes meget fornuftigt forsigtig, idet han understreger, at ingenting kan afgøres med sikkerhed, men at der er tegn på, at udlandet har øvet en indflydelse. Langt mere sikkert er det, at de nordiske sprog undergår en voldsom forandring mht. leksikalsk påvirkning, noget som især kristendommens komme har fremmet og nødvendiggjort. Disse pointer understreges af

et antal velvalgte, men slet ikke udtømmende eksempler.

I sin artikel »Runer og skriftkyndighed« gør Marie Stoklund opmærksom på, at nordboerne allerede før kristendommens komme var i stand til at skrive og læse, og selvom runerne primært i dag kendes fra store stenmonumenter og i kortfattet form, så har man uden tvivl brugt dem til dagligdags beskeder, ristet i bark eller på træpinde. Selv efter kristendommens komme blev man ved med at bruge runer, især i magiske sammenhænge. De latinske bogstaver vandt indpas i forbindelse med sammenhænge, hvor man tidligere havde brugt den orale tradition, såsom lovtækster, historisk viden, etc. Ifølge Marie Stoklund tyder meget på, at runerne blev mere udbredt efter mødet med latinen, og hun gør opmærksom på, at vi må huske, at runerne blev ved med at blive brugt simultant med den latinske skrift langt op i middelalderen – som eksempel kan nævnes Codex Runicus. Set alt i alt behandler Michael Barnes og Marie Stoklunds artikler på udmærket vis to sider af samme aspekt – nemlig udlandets indflydelse på sproget og skriftkulturen – og kan derfor fint læses i sammenhæng.

I forlængelse heraf kan man se Eva Villarsen Meldgaards bidrag »Navneskiftet i Norden«, hvori hun gennem talrige eksempler belyser hvordan de gamle nordiske navne i vidt omfang blev erstattet af de kristne, europæiske navne. Udover en fin oversigt over navneformernes frekvens, gives der også en række velargumenterede forklaringer på navneskiftet.

Karsten Friis-Jensens bidrag »Saxo og det 12. århundredes renæssance« giver et spændende og indsigtfuldt indblik i, hvordan Saxo har komponeret sit værk og på hvilken måde han har skabt en syntese af skandinavisk og latinsk tradition, herunder både kristendom og

græsk-romersk hedenskab. Som centralt eksempel fremdrager han Gorm den Gamles og Thorkils opdagelsesrejser i bog 8, hvor Gorm i slutningen af den første rejse stadig tror på de gamle guders magt. Thorkil derimod bliver en generation senere udsat for en naturlig gudserkendelse og modtagelig for den kristne religion. Artiklens store værdi består især i, at Friis-Jensen viser, hvordan bibelsk tradition, historieskrivning og nordisk mytologi hos Saxo indgår som dele af en helhed, i hvilken Saxo har villet vise, at danskerne frivilligt forlod deres gamle gudentro, da den havde udspillet sin rolle. Herved viser Carsten Friis-Jensen i forlængelse af Inge Skovgaard-Petersen, hvor nøje komponeret, gennemtænkt og komplekst Saxos værk er.

I »Dagliglivets forandring« beskriver Per Kristian Madsen gennem udvalgte udgravningsresultater de forandringer folks daglige liv blev udsat for i perioden 800-1200. Disse er dog meget specialiserede og artiklen øver ikke overskriften retfærdighed forstået på den måde, at man ikke får et generelt indblik i dagliglivets forandring. Den har dog nogle meget interessante betragtninger om middelalderbyen Ribe. For de interesserede er det nok bedst at starte med Dagliglivet i Danmarks middelalder, hvis man ønsker et solidt indblik i emnet.

I »Handelens veier« behandler Knut Helle handelen i Norden i perioden. Heri argumenterer han for, at man ikke kan skelne imellem markeds- og ikke markedsøkonomier, og at der har været for megen fokus på reciprok og redistributiv vareudveksling, mens det grundlæggende fortjenestemotiv uretfærdigvis har været tilsidesat. Knut Helle argumenterer for, at fortjenesten har været en hoveddrivkraft for den omfattende handelvirksomhed, der har hersket i perioden. Udover dette generelle stand-

punkt beskriver Helle handelsvarerne og handelens karakteristiske træk, for så vidt at vi ved noget om dem. Dog er Helle lidt for hurtigt ude, når han allerede tilkender hansestæderne en afgørende rolle i Østersøhandelen fra anden halvdel af 1100-tallet, og at deres opdukken med det samme har medført en handelsrevolution. Men han har ret, når han påpeger, at handelsruternes omlægning i 1100-tallet har medført omfattende forandringer på området, således at øst-vest-aksen mellem Østersø og Nordsø blev den vigtigste i nordeuropæisk handel.

Samlingens sidste artikel er forfattet af Michael Gelting og bærer titlen »Magtstrukturer i Valdemarstidens Danmark«. Dermed rundes samlingen både tematisk og kronologisk af. Michael Gelting påpeger således, at da vi når år 1200, hvor man kan begynde at tegne det danske samfunds struktur noget mere præcist, viser det sig, at det er en blanding af fælleseuropæiske kulturtræk og mere arkaiske træk, som man i Vest- og Centraleuropa allerede har lagt bag sig. Gelting argumenterer for, at netop i 1100-tallets 2. halvdel finder der fra styrets side en europæisering sted, samtidig med, at man modarbejder feudaliseringsopløsningen, som den har fundet sted i Vesteuropa tidligere. Kronen afstod således ifølge Gelting kun beføjelser i en sådan grad som det var nødvendigt, bl.a. gennem kongeligt udnævnte ombudsmænd i hvert herred, mens den feudale ideologi blev kombineret med en hjemlig tradition med henblik på at styrke båndene mellem kongen og det verdslige aristokrati. Som Gelting udmærket påpeger, må man ikke forstå udviklingen af magtapparatet som værende foregået efter en fast plan, men mere ud fra den grundholdning, at man skulle undgå åben konflikt med aristokratiet, samtidig med at man afgav så få magtmidler og indtægter

som muligt. Den anden pointe, som Gelting fremsætter, er den, at relationerne mellem samfundets fuldborgere var præget af slægtskab, venskab/brøderskab og troskabsforhold, hvilket betyder, at man, selvom et egentligt feudalt væsen er fraværende i den tidlige middelalder i Danmark, alligevel må regne med, at magtkampe og alliancer har fulgt samme logik som i det feudale Europa og at slægtskab ikke automatisk medførte sammenhold, men lige så ofte konflikter, især mht. arv. Konkluderende må det siges, at Gelting når vidt omkring i sin argumentation for, at der fandtes feudale træk i valdemarstidens Danmark og at udviklingen i 1100-tallet ikke så meget var et brud, men mere en naturlig udvikling af det danske samfund, som har flere fællestræk med resten af Europa end man normalt antager. Gelting rejser vigtige diskussionsemner og problemstillinger i denne velskrevne og velargumenterede artikel, som er af høj værdi for enhver, der beskæftiger sig med Valdemarstiden, dens magtstrukturer, slægtskabsforbindelsers betydning for det socio-politiske liv og »feudaliseringens« begyndelse i Norden.

Sammenfattet er der mange interessante og spændende artikler at finde i Viking og Hvidekrist, dog bærer de fleste præg af en høj specialiseringsgrad, som kræver en del forkundskaber, før man kan drage nytte af dem i deres helhed.

Stefan Pajung

Pernille Hermann: *Skrift og historie hos Orderik Vitalis. Historiografi som udtryk for 1100-tallets renaissance i normannisk og nordisk skriftkultur.* (Museum Tusulanums Forlag 2002). 119 sider. 148 kr.

I Skrift og historie hos Orderik Vitalis. Historiografi som udtryk for 1100-tallets renaissance i normannisk og nor-

disk skriftkultur belyser Pernille Hermann overgangen til skriftlighed i den tidlige normanniske og nordiske kultur og sætter skriftliggørelsen ind i den historiske udviklings større sammenhæng. Udgangspunktet for undersøgelsen er Orderik Vitalis' *Historia ecclesiastica*, som på dansk er kendt som »Historiske beretninger om Normanner og Angelsaxere fra Orderik Vitals kirkehistorie«. Undersøgelsen er inddelt i fire hovedafsnit. I det første præsenteres historieværket i dets helhed og de formelle og indholdsmæssige træk, der er karakteristiske for værket beskrives. I anden del følger en konkret analyse af St. Evrouls hagiografi og af hans beskrivelse af Normandiets grundlæggelse. Tredje del behandler skriftens betydning for middelalderen og især for 1100-tallets samfundsmæssige udvikling. I fjerde del sammenlignes antikkens forhold til skriften med 1100-tallets og Orderik Vitalis' værk sættes i forhold til de nordiske historieværker fra samme periode.

Pernille Hermanns formål er ikke at vurdere den historiske korrekthed af Orderiks krønike, men at lave en sproglig og strukturel analyse af værket, for på den måde at påpege, hvorledes det er udtryk for en hel ny tendens indenfor brugen af det skriftlige medie.

Orderik Vitalis' krønike, der er affattet i årene 1121-1141, behandler tre hovedemner – Normandiets historie fra Rollos indsættelse som hertug i 911 til forfatterens egen samtid, kirkens historie som helhed og det normanniske kloster St. Evroul, Orderiks eget klostres historie. Pernille Hermann fremhæver, at Orderiks perspektiv udgår fra klostret og beretningens øvrige elementer udstråles som koncentriske ringe fra denne akse. Fremstillingen karakteriseres som et sammensurium af beretninger, der kobles sammen af den overordnede befragtning, at alt er Guds vilje.

En vigtig pointe er i denne forbindel-

se, at den sidste danske oversættelse af værket, P. Kierkegaards »Historiske beretninger om Normanner og Angelsaxere fra Orderik Vitals kirkehistorie« ikke medtager de første to bøger af værket, som blev skrevet efter resten af værket. Disse adskiller sig fra resten af værket, idet har et udpræget universalhistorisk præg, dvs. at de behandler verdens historie fra skabelsen til Orderiks samtid ud fra et teologisk-metafysisk perspektiv, hvor Guds plan med skabelsen står i centrum. I resten af værket er det verdslige element langt mere udpræget. Denne forskel forklarer Pernille Hermann overbevisende i fjerde del. Orderiks værk er simpelthen udtryk for en brydningstid for historieskrivningen. Formålet med værket er at konstruere en fortid til normannerne og fremhæve dem som distinkte i forhold til omverdenen. Dermed går universaliteten i historieskrivningen, som hidtil kun har forholdt sig til det universal- og frelsehistoriske, tabt og bliver afløst af et mere verdsligt fokus, hvor folkeslagenes forskellighed fremhæves. Værket afsluttes heller ikke med det obligatoriske udblik på dommedag, som det i 1140'erne kan findes i Otto af Freising's verdenshistorie, men med en mængde af løse ender. Dette fortolker Pernille Hermann som et udtryk for, at man i Orderiks samtid blev mere bevidst om, at nutiden og fremtiden ikke nødvendigvis havde en uundgåelig ende, men derimod stod åbne og er uvisse. Af denne årsag var der også et behov for en nedskreven og ikke kun mundtlig overleveret fortid, da mennesket havde brug for et fundament, så det ikke blot flyder på må og få i det ubegrænsede rum. Basis for denne fortid er oldtidens folkeslag, hvis gerninger Orderik fremhæver som alternativer til Biblen, der hidtil har været normgivende. Således prægtes Orderiks historieopfattelse af, at han opfatter vikingernes krigerblod og trojanernes nobelhed som

motivationsfaktorer for normannerne. Biblens sprog bruges af Orderik af stilistiske grunde, men ikke som grundlag for, hvordan historien opfattes.

At værket er produktet af en brydningstid for historieskrivningen, fremgår af det faktum, at værket udover de første to bøger har flere eksempler på, at det universalhistoriske aspekt ikke helt er forsvundet, mest udpræget i forbindelse med beretningen om det første korstog. Udover på det indholdsmæssige plan er værket ifølge Pernille Hermann også udtryk for nytænkning i og med, at skriften ikke længere er begrænset til at være medium for en indvielse i de guddommelige sandheder, men derimod bruges til verdslige formål, såsom dokumentation, lovgivning, forvaltning etc. Dette indgår i det fænomen, som betegnes som 1100-tallets renaissance. For at understrege sammenhængen mellem antikken og Orderiks samtid, inddrager Pernille Hermann en velanbragt sammenligning mellem Platons og Aristoteles tid og 1100-tallet – begge perioder er overgangsperioder fra mundtlighed til skriftlighed og i begge tidsrum bruges skriften som et redskab til erkendelse af verden. Orderiks værk er ikke primært et teologisk-metafysisk værk, men et humanistisk-naturvidenskabeligt værk, idet subjektet er udgangspunktet for erfaringen.

Særlig værdifuld for en historiker, der beskæftiger sig med dansk/nordisk historiografi er Pernille Hermanns interessante perspektivering til de tidligste nordiske og danske historieværker, som man kunne have ønsket sig blev uddybet noget mere.

Således er Ælnoths helgenbiografi om Knud den Hellige fra den tidlige opfattelse et udtryk for, at det er relationerne til det guddommelige, der er det vigtigste. Mennesket er hos Ælnoth under-

lagt de højere kræfter. Saxo, som skriver omkring år 1200, behandler det der finder sig mellem før og nu, altså menneskenes historie. Fokus er rettet imod det politiske aspekt, mens kirkens rolle minimeres. Som Pernille Hermann påpeger, ligger Orderiks værk, som i tid ligger imellem Ælnoth og Saxo, også tematisk imellem dem – han skifter mellem en vertikal fortællestil, hvor det kirkelige element er det fremtrædende, til et horisontalt, hvor det verdslige aspekt er det fremtrædende. Som et andet tegn på, at der sker en udvikling i 1100-tallets historieskrivning, inddrager Pernille Hermann fremstillingen af historiske personligheder. Hvor persontegningen i Ælnoths helgenskrift om Knud den Hellige fra 1120'erne er stereotyp, er Orderiks persontegning langt mere individualiseret. Vilhelm Erobreren fremstår således mere som et individ end som ideal af en ideel kristen konge. Fælles for alle tre værker er, at de afslører en stor interesse i det nationalhistoriske. I dette afsnit savner jeg dog en stillingtagen til den første egentlige Danmarkshistorie – Roskildekrøniken, som netop fremstår som den blanding af gejstligt og verdsligt stof, som Orderik også er.

Sammenfattende må det siges, at Pernille Hermanns værk er en uundgåelig nøgle til brugen af Orderiks værk også for historikere samtidig med, at det giver et godt generelt indblik i tendenserne i historieskrivningen i 1100-tallet, samt giver en grundig og letforståelig indføring i det idégrundlag, som dannede forståelsesrammen for denne periodes verdensopfattelse. Jeg vil anbefale den, og især den velskrevne fjerde del til enhver, der vil beskæftige sig med denne periodes historiografi, ikke kun med Orderik, men også de nordiske historieværker.

Stefan Pajung

NYERE TID

Ole Rømer. *Korrespondance og afhandlinger samt et udvalg af dokumenter*. Samlet, oversat og udgivet af Per Friedrichsen og Chr. Gorm Tortzen. (Det Danske Sprog- og Litteraturselskab/C.A. Reitzels Forlag, 2001). 738 s., 450 kr.

Ole Rømers navn vil for de fleste nok være forbundet med opdagelsen af lysets hastighed, eller lysets tøven som Rømer selv kaldte det. Det var en opdagelse han gjorde i Paris og som han i 1676 fremlagde for Académie Royale des Sciences. Opdagelsen (eller teorien; beviset fremkom først i 1729 efter Rømers død) var med til at gøre hans navn kendt i det lærde Europa, men hans livs gerning blev i lige så høj grad præget af udviklingen og gennemførelsen af en række praktiske foranstaltninger i statens tjeneste. Allerede da Rømer var i Paris stod det klart at man i ham ikke bare havde en usædvanlig matematisk begavelse, men også en mand der formåede at anvende sine videnskabelige færdigheder i praktisk og administrativt øjemed. Han blev derfor af Colbert hentet til Ludvig 14.s Versailles for som vandtekniker at sørge for at parkens avancerede fontæneanlæg fungerede ordentligt, og han blev ansat som lærer for le dauphin, kronprinsen. Efter næsten 10 år i Paris vendte Rømer i 1681 hjem for i helt bogstavelig forstand at gå i den danske konges tjeneste. Frem til sin død i 1710 kombinerede Rømer sit liv som astronom og professor på universitetet med en lang række offentlige hverv og embeder, som fik vidtrækkende betydning for først og fremmest Københavns, men også det øvrige samfunds, infrastruktur og handel. Det gav sig bl.a. udslag i en lang række tiltag der forbedrede vejene og

vandforsyningen til byen, og han var den kgl. residensstads politimester fra 1705. Rømer blev endvidere kancelliråd 1688, justitsråd 1693 og etatsråd 1706, og så var han kgl. matematiker hvilket betød at han havde indseende med de betydelige praktiske reformer af mål og vægt, skibsmåling og møntvæsen som pågik i disse år. Og sidst men ikke mindst var han drivkraften bag kalenderreformen i 1700 hvor Danmark gik over til den gregorianske kalender.

Det er imidlertid ikke på Rømer som embedsmand at denne kildesamling fokuserer, men på hans virke som astronom. Som sådan var han aktivt observerende, men ikke meget skrivende. I sin levetid udgav han kun få, ganske korte afhandlinger, herunder den om lysets tøven, og da hans efterladte manuskripter, i hvert fald de, der er bevaret, heller ikke er omfangsrige, kan hans samlede arbejder rummes i denne bog, dog bortset fra den astronomiske observationsprotokol Triduum og notesbogen *Adversaria*. Udgiverne argumenterer for at Rømer frem for noget andet – også i egen bevidsthed – var astronom, og at hans arbejde med i Tycho Brahes ånd at kortlægge fiksstjernerne præcise placering var hans livs væsentligste opgave. Rømers resultater var virkelig enestående, navnlig pga. hans evner som instrumentbygger. Kronen på værket skulle være det afgørende bevis for rigtigheden af Kopernikus' i 1546 fremsatte teori om den bevægelige jord der kredse om solen. Rømer mente selv at have fundet beviset ved en stjerneparallakse, men han nåede i så fald ikke at dokumentere den før sin død. Imidlertid fandt Peder Horrebow i 1728 blandt Rømers efterladte papirer en afhandling om sagen, Om den bevægede jord, som han senere udgav. Den har før været til-

gængelig på dansk, men det har til gengæld ikke været tilfældet med øvrige af de 32 videnskabelige papirer som nu foreligger i Chr. Gorm Tortzens danske oversættelse.

Bogen indeholder også nogle bevarede skitser og forarbejder til afhandlinger – de eneste der er bevarede, for størstedelen af Rømers arbejds-papirer gik til ved Københavns brand i 1728. Den gengivne og oversatte korrespondance rummer alle kendte breve til og fra Rømer privat (69 i tal). Blandt modtagere og afsendere findes Leibniz og Huygens, og brevene giver vigtige indblik i hvad der blev opfattet som de mest presserende spørgsmål blandt periodens førende videnskabsmænd. Brevene har dog ikke en bred kulturhistorisk værdi på samme måde som fx Ole Worms breve, der er blevet benyttet flittigt af mange historikere i vidt forskellige sammenhænge. Her er der nok mere at hente i de 81 supplerende dokumenter som fra forskellige vinkler belyser Rømers virke, bl.a. omtaler af ham i andres breve, taler og erindringer, hans testamente og et facsimile-tryk af auktionkataloget over hans efterladte bog-samling. Og så er der nogle dokumenter som belyser Rømer som embedsmand i arbejde med bl.a. skibsmåling og reformen af mål, vægt og kalender. Her er kun trykt lidt af det, der er at finde i arkiverne, men som vil kunne bidrage væsentligt til at belyse Rømers arbejde i Christian 5.s og Frederik 4.s tjeneste.

Det hele er forbilledligt fremlagt i et vellykket layout og de oversatte tekster er i et klart og præcist sprog. Udgifterne giver sig befriende god tid til at redegøre for afhandlingernes og dokumenternes proveniens og (hvor der er tale om en sådan) udgivelseshistorie. Steffen Heiberg har bidraget med en omhyggelig ikonografi. Den af Per Friedrichsen forfattede biografi i indledningen er måske det eneste der har visse

mangler. Den er bestemt tilfredsstillende i sine faktuelle oplysninger og oversigt over Rømers liv, men det er som om forfatterens detaljerede viden om Rømer får ham til at springe nogle mellemregninger over med hensyn til det sammenhængende i fremstillingen. Fx får vi at vide at Rømer i 1662 kom til universitetet (s.18) og fik teologen Rasmus Brochmand som præceptor (vejleder). I næste afsnit omtales Rasmus Bartholin som Rømers præceptor, og som læser må man så overveje om forfatteren blander tingene sammen eller om han blot har glemt at fortælle at Rømer skiftede præceptor på et tidspunkt. Det samme forhold gælder skildringen af Rømers opbrud fra Danmark i 1672 (s. 24ff.) Det følges op med en beskrivelse af arbejdet i Académie Royale des Sciences hvoraf det lidt efter lidt fremgår at Rømer er medlem. Forfatteren kunne gerne have sparet sin læser lidt hovedbrud med en overvejelse over hvordan, hvorfor og hvornår Rømer, der var en helt ukendt og umeriteret nordbo, var blevet medlem af dette eksklusive selskab. Denne lettere form for indforståethed i teksten kunne man tænke sig skyldes at fremstillingen er rettet mod de, der på forhånd har et godt kendskab til Rømer og periodens videnskab. Det synes nu ikke at være tilfældet, tværtimod er der flere eksempler på at man forestiller sig at den helt igennem forudsætningsløse læser skal kunne følge med; ellers ville man vil næppe føle det nødvendigt at forklare at Descartes var en kendt videnskabsmand (s. 37).

Det er i mere end én forstand en vigtig bog, Friedrichsen og Tortzen har stykket sammen om Ole Rømer. Det er en mursten på 738 sider i ét enkelt bind, men det har sin berettigelse derved at udgivelsen vil være en solid grundsten for dem, der i fremtiden vil beskæftige sig med Ole Rømer. Og det er der forhåbentlig mange der vil, for til trods for

denne glimrende udgivelses omfang, er der stadig væsentlige sider af Ole Rømers virke, som tåler at blive dokumenteret og forklaret yderligere.

Morten Fink-Jensen

Per Nielsen (red.): *Fra slaveri til frihed. Det dansk-vestindiske slavesamfund 1672-1848.* (Nationalmuseet, 2001). 148 kr.

En bog om dansk kolonihistorie er ikke ofte set. Det er derfor yderst positivt, at en sådan blev udgivet i 2001. Bogen består af 8 artikler, oprindelig foredrag, som blev holdt på Nationalmuseet i 1998, 150-året for ophævelsen af slaveriet i Dansk Vestindien. Foredragsrækken henvendte sig til den almindeligt interesserede offentlighed, hvilket naturligvis afspejler sig i bidragene.

Emnemæssigt spænder foredragsrækken vidt, og man præsenteres for en bred vifte af temaer med relation til slaveriet. Det vestindiske slaveri sættes således i perspektiv ved en sammenligning med Danmark og Guldkysten, og ved at trække linjerne tilbage til antikken og frem til tiden efter emancipationen. Tanken er rigtig god, men man savner måske lidt mere om selve det »dansk-vestindiske slavesamfund«, som titlen lover.

Det første foredrag af Jens Erik Skydsgaard »Den antikke baggrund for det europæiske slaveri« er en udmærket karakteristik af det antikke slaveri, hvis teoretikere der jævnlige henvistes til i debatten om slaveriet i det 18. og 19. århundrede. Slaveriet i antikken adskilte sig dog på flere måder fra de vestindiske forhold – bl.a. ved ikke at være racistisk funderet – hvilket er en vigtig pointe. Men trods forskellene var de vestindiske slavesamfund faktisk via middelalderens slaveri på den iberiske halvø og i Mellemøsten i høj grad påvirket af antik slavelovgivning. Den pointe

havde det været interessant at få fremhævet.

Erik Gøbels indlæg om »De danske mennesketransporter over Atlanten« er en klar og god beskrivelse af de forhold, som slaver under ophold på de danske forter i Afrika og ikke mindst på slaveskibene måtte leve under, og af et slaveskibs omfang og udrustning. Desuden redegøres for den danske slavehandels placering i en international sammenhæng.

Poul Erik Olsen beskriver i »Fra ejendomsret til menneskeret« med udgangspunkt i disse to begreber, hvor stor forskellen i holdningen til slaveriet var i koloni og moderland. Ikke overraskende var plantageejernes indstilling i hele perioden, at deres ejendomsret måtte have fortrin frem for den menneskeret, som på slavernes vegne efterhånden blev forsøgt hævdet i visse kredse. Når menneskeretten alligevel vandt ved emancipationen (i hvert fald principielt), forklares det med den generelle europæiske udvikling, hvor menneskeretten vandt stadig bedre fodfæste. Olsen beskriver således på glimrende vis og med udgangspunkt i lovgivning og uvedtagne lovforslag, hvordan spørgsmålet om slaveri ikke kan adskilles fra den idéhistoriske udvikling i perioden.

Inge Mejer Antonsens »Slavesamfundet gengivet i tegninger og malerier« var oprindelig et lysbilledforedrag, og alle billeder er trykt i bogen i farve, hvilket er en stor kvalitet. Antonsen sammenholder billederne med de eksisterende skriftlige kilder, og beskriver på den baggrund de forskellige samfundsgrupper. Dermed får man indtryk af, at også gruppen af slaver var socialt delt, og at der var langt fra markslavens liv til den mere privilegerede hus- eller håndværkslaves.

Per Nielsen, som også er bogens redaktør medvirker med et af bogens

længste indlæg: »Slaver og frie indbyggere 1780-1848«. Han sammenligner heri de vestindiske slavers og den danske almues livsvilkår. Det er en interessant måde at sætte det vestindiske slavesamfund i perspektiv på. Bundne liv kunne man trods alt også finde i Europa, og indlægget redegør for en række ligheder og forskelle mellem den danske almue og slaverne i Vestindien. Nielsen pointerer, at det ikke handler om at sætte de to samfund op mod hinanden, så man bedre kan forstå dem i deres historiske kontekst. Hovedvinklen er materialistisk, men Nielsen pointerer også betydningen af mere mentale sider af livet, som f.eks. forskellen på erfaringer hos et hjemmefødt medlem af den danske almue og en vestindisk slave med rod i Afrika. Der tages således mange rigtig spændende temaer op, men man savner en dybere diskussion og analyse af, hvad lighederne og forskellene er udtryk for. Nielsen kalder selv indlægget for et tankeeksperiment, og det vil være interessant at se en mere vidtrækkende analyse af de her fremlagte tanker. Nielsen har ret i, at man kun sjældent ser de vestindiske samfund sat op imod og sammenlignet med de europæiske. Men spørgsmålet er, om ikke de vestindiske slavesamfund på en række centrale punkter var grundlæggende anderledes samfundsmæssige konstruktioner, og om de ikke bør ses som sådan. Nielsens udfordring af dette spørgsmål burde kunne skabe grundlag for en interessant diskussion.

Et tema, der tages op af flere bidragydere er spørgsmålet om, hvad emancipationen reelt resulterede i for de emanciperede. Karen Fog Olwig skriver i »Privilegier og rettigheder som slave og fri – emancipationen på St. Jan« om, hvilke betydninger ordet emancipation egentlig har, og hvorvidt der i så fald var tale om en egentlig emancipation.

Hun beskriver, hvordan bindingerne af de tidligere slaver til plantagerne med tyendelov, flytteforbud og bevidste forsøg på at skabe en europæisk kernefamiliestruktur begrænsede afrocaribierne muligheder for et liv fri af plantageejernes magt. Selvom slaveriet således formelt blev afskaffet, fastholdt plantagesystemet og det europæiske kulturelle omformningsforsøg de frigivne i noget, der på væsentlige punkter ikke adskilte sig særlig meget fra slavesamfundet. Store ord kommer ikke altid til udtryk i praksis.

Også amerikaneren Svend Einar Holsoe berører dette tema. I »A View of the Emancipation Rebellion on St. Croix: 150 Years Later« bliver konklusionen, at der nærmest var flere restriktioner efter emancipationen end i slaveriets sidste år, hvor Generalguvernør Peter von Scholten gjorde en stor indsats for at forbedre både slavers og frie afrocaribieres forhold. Peter von Scholten er traditionelt en af de store helteskikkelser i dansk historieskrivning, og Holsoe viser, at det faktisk ikke er urimeligt, at han har en sådan status. Til gengæld fjernes andre helteskikkelser fra deres piedestal i beskrivelsen af det konkrete handlingsforløb i dagene omkring oprøret. Ifølge Holsoe var det gruppen der agerede, og folk, der forsøgte at indtage en lederposition blev holdt nede. I den lokale afrocaribiske fortælling om oprøret har flere ledere altid været fremhævet, men den tanke gøres der altså op med.

Bogen afsluttes med Ole Justesens »Slaveri og emancipation på Guldkysten 1830-1850«, der ligesom det første indlæg trækker linjer væk fra Vestindien. Det er et interessant bidrag, der giver mulighed for at se forskellene mellem vestafrikansk og vestindisk slaveri. Slaveriet i de danske besiddelser i Guinea sættes ind i et vestafrikansk perspektiv, og det beskrives, hvordan sla-

veriet her var en del af et lokalt system, hvor pantsætning var en udbredt årsag til slaveri, og hvor man ofte så slaver tilknyttet en bestemt familie af ejere. Pga. disse lokale forhold, der ikke var styret af europæere, var det svært at effektuere et forbud. Sammen med den manglende interesse for sagen i Danmark angives dette som årsagen til, at det guineiske slaveri aldrig rigtig ophørte i de danske besiddelser, før de blev solgt til England i 1850.

Som nævnt kan en udgivelse om dansk kolonihistorie kun ønskes velkommen, og sammenfattende synes jeg, at bogen tager mange gode temaer op, ligesom der åbnes for interessante diskussioner vedrørende det dansk-vestindiske slaveri. Der er dog også emner, som burde have mere plads i en mangefacetteret udgivelse om det vestindiske slaveri. F.eks. kan det undre, at spørgsmålet om race ikke berøres mere end det gør. I det hele taget er det den mentale oplevelse af det racebaserede slaveri og historien set fra afrocaribiernes synsvinkel, der er mest underprioriteret i de fleste bidrag. Alligevel er der dog tale om en betydeligt større nuancering af emnet i sammenligning med tidligere tiders meget administrationshistoriske fremstillinger.

Samtidig ville jeg dog ønske, at man i alle bidrag havde undgået at bruge de efter min smag problematiske og belastede termer »neger« og »negerslave« med mindre, der er tale om kildecitater.

Et tema, der anslås flere steder, er spørgsmålet om, hvorvidt man kan dømmе i historiens lys, om man kan og bør tage moralsk afstand til noget som i sin samtid var mere eller mindre almindeligt accepteret. Det er en meget interessant diskussion, som længe har fyldt meget i den internationale slaveriforskning. Antonsen antyder og Nielsen mener klart, at der ikke er grund til at fælde domme; der er ingen grund til at have

berøringsangst og se denne del af vores historie som særlig pinlig.

Jeg er helt enig i, at vi ikke skal have berøringsangst, men jeg mener nok, at det er værd at diskutere de moralske implikationer. Fra en dansk synsvinkel er det alt for nemt at affærdige denne historie som noget overstået, man kan se nøgternt tilbage på, når den moralske stillingtagen lades ude af betragtning. Men fra en afrocaribisk eller afrikansk synsvinkel er slaveriet og arven efter det yderst nærværende. I og med at det vestindiske slaveri og kolonialismen i et bredere perspektiv var med til at skabe en racisme og nogle sociale skel, som fortsat præger de tidligere slavesamfund, er den moralske stillingtagen efter min bedste overbevisning en vigtig forudsætning for at kunne tage ansvar for en arv, som på godt og ikke mindst ondt også er vores.

Louise Sebro

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt & Bjørn Poulsen (Ed.): *Writing Peasants. Studies on Peasant Literacy in Early Modern Northern Europe*. (Landbohistorisk Selskab 2002). 248 kr.

I foreliggende bog publiceres i alt 14 bidrag fra et symposium i København i efteråret 1998. Symposiet var det fjerde i en række af møder, afholdt siden 1983 af en gruppe forskere med særlig interesse for bondedagbøger. Forfatterne (og deres kildemateriale) kommer fra Danmark, Sverige, Island, Tyskland, og for en enkelt artikels vedkommende fra Nederlandene. Fra dansk side bidrager, udover redaktøren, også Margit Mogensén, Bjarne Stoklund, Tine Dams-holt og Liv Egholm.

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidts og Bjørn Poulsens introduktion giver en fin indføring i det gennemgående kilde-materiale og de problemstillinger, der er

udgangspunkt for antologien. Mens fokus for tidligere symposier og udgivelser havde ligget på selve opdagelsen og indsamlingen af regnskabs- og andre optegnelsesbøger fra landbosamfundet, og siden på materialets værdi som kilde til økonomi- og mentalitets-historie, så gælder det nu selve fænomenet bonde-dagbøger som udtryk for brugen af 'literacy' i landbosamfundet. Hvor og hvornår og ikke mindst: hvordan og hvorfor blev sådanne optegnelser nedfældet? Med denne interesse knyttes direkte an til de senere års bog- og læsehistoriske forskning, og helt konkret præsenterer redaktørerne deres bog som et nødvendigt supplement til en større antologi fra 2000, nemlig Alfred Messerli og Roger Chartier: *Lesen und Schreiben in Europa 1500-1900. Vergleichende Perspektive*. Denne antologi havde kun i ringe grad behandlet anvendelsen af det skrevne medium i landbefolkningen. *Writing Peasants* sørger desuden for at råde bod på en anden udbredt mangel, nemlig det velkendte fravær af nordeuropæiske perspektiver i antologier, der på titelplan gør krav på at dække Europa i bred forstand.

Både emnemæssigt og geografisk er antologiens valg af genstandsfelt derfor velbegrundet. At alle bidrag på den ene eller anden måde forholder sig til samme konkrete type kildemateriale, giver desuden en fin stofmæssig sammenhæng (noget, der i mange andre antologier mere postuleres end reelt praktiseres). Nogle få artikler (af Kerstin Sundberg og Lorenzen-Schmidt) inddrager vidnesbyrd om også anden brug af skriftlighed i landbosamfundet, især i forbindelse med dokumentation af økonomiske interesser og retspleje. Dette havde man gerne hørt endnu mere om! Ellers står optegnelsesbøgerne som sagt i centrum. Her er artikler, der primært præsenterer enkelte manuskripter, og andre der karakteriserer fællestræk for

større samlinger af sådanne. De kan som selvstændige artikler skuffe lidt, men bidrager dog fint til helheden. Kun få artikler rammer skævt i forhold til det erklærede hovedsigte (mest udpræget en analyse af bondeøkonomi i Westphalen, hvor regnskabsbøger nok udgør det centrale kildemateriale, men hvor skriftligheden som sådan ikke diskuteres). Langt de fleste artikler er gode og ofte spændende afdækninger af én eller flere personers brug af det skriftlige medium. Det gælder ikke mindst Sigurdur Gylfi Magnússons og David Ólafssons indgående studie af den intime sammenhæng mellem kirkelig opdragelse, arbejdsliv og bogkultur i 1800-tallets Island. Endelig sætter nogle få artikler fokus på et bestemt tema i optegnelsesstoffet, således Tine Damsholt om den patriotiske diskurs og Bjarne Stoklund om brugen af tidsangivelser og tidsopfattelser i bondesamfundet. Begge fine bidrag om årtierne før og efter 1800.

Som læser kan man ikke lade være med at ønske sig, at det fælles stof og de i flere tilfælde fælles problemstillinger var blevet udnyttet bedre af både redaktion og de enkelte bidragydere. Nogle fælles afgrænsnings- og definitionsproblemer havde f.eks. fortjent nærmere overvejelser. Bogen bærer titlen *Writing Peasants*. Men mange af forfatterne bag de behandlede optegnelser kan ikke betegnes som bønder. Det gør ikke bidragene uinteressante. Tværtimod handler nogle af de mest spændende artikler om kontakter mellem individer med forskellig uddannelsesmæssig baggrund i landbosamfundet: Bønder, lærere, studenter, præster osv. Et fornemt eksempel er Karl-Heinz Ziessows velskrevne artikel om et »åbent universitetskursus« i 1820ernes Nordtyskland. Det er imidlertid som om mange af bidragyderne nærmest søger at undskylde eller bortforklare, at deres forfattere ikke er rigtige bønder. I stedet havde det været mere

interessant – og helt i tråd med nyere kommunikationshistorisk forskning – hvis der i antologien var blevet reflekteret mere over variation og udvikling med hensyn til mediebrug inden for landbosamfundets forskellige grupper.

Heller ikke den kronologiske rame er præcist angivet i titlen. »Early modern« afsluttes i gængs sprogbrug ved 1700-tallets udgang. Men mange af bidragene lægger faktisk hovedvægten på 1800-tallet eller dækker udviklingslinjer op gennem 1700- og 1800-tallet. Det havde været klogt, hvis titlen havde taget højde herfor. Og man må bestemt håbe, at 1800-tals historikere ikke overser bogen af denne grund.

Først og fremmest kunne man dog have ønsket sig, at der var gjort mere ud af komparationer, når nu fællesnævnerne er så mange. Både mellem de regioner, vi møder i de konkrete bidrag, og i forhold til den større europæiske kontekst. Der er yderst få krydshenvisninger mellem teksterne, der ofte lukker sig om den afgrænsede lokalitet, hvorfra optegnelserne stammer. De forskningstraditioner og -resultater, som Lorentzen-Schmidt og Poulsen henviste til i indledningen, er også fraværende i de fleste artikler, og det fornemmes afgjort, at mange forfattere er mere fortrolige med landbohistoriske emner end med nyere literacy-forskning. Der vil naturligvis altid være grænser for, hvad de enkelte forfattere vil kunne yde mht. internationale komparationer og videre perspektiver. Men netop derfor ville et sammenfattende og perspektiverende kapitel have været en stor gevinst.

I stedet afrundes antologien med Liv Egholms – meget almene – bidrag om »Peasant Diaries as a Microhistorical Investigation«. Det kan på ingen måde gøre det ud for en sammenfatning. Men idéen er naturligvis indlysende. For der er ikke tvivl om, at antologien har en af sine største fortjenester ved at præsentere

et fantastisk spændende og på mange måder fortsat jomfrueligt materiale. Writing Peasants indeholder en række fine eksempler på, hvordan optegnelserbøger og andre skriftlige levn fra landbosamfundet kan udnyttes i kulturhistoriske sammenhænge. Men først og fremmest tegner bogen konturerne af et spændende stof og mange nye forskningsmuligheder, ikke mindst for de historikere, der tør anvende et komparativt perspektiv eller for alvor tør tage fat på kommunikationshistorien eller mikrohistorien. – Specialestuderende, se her!

Charlotte Appel

Claus Bjørn og Benedicte Fønnesbech-Wulff (red.): *Mark og Menneske, Studier i Danmarks Historie 1500-1800, tilegnet Karl-Erik Frandsen*. Skippershoved 2000, 310s. 248 kr.

At anmelde et festskrift burde in casu være en særdeles kær pligt, men ak! ikke uden problemer. For er det ikke nemt som at gå til reception og derpå kaste et overordentlig kritisk blik på de utvivlsomt velmente gaver? Af egen sørgelig erfaring erkender man, hvor ofte man i sidste øjeblik samler nogle »fraklip« og giver dem en sidste krølle eller griber til en art »erindringer«. Og hvis man virkelig har held til at ramme plet, kommer man alt for ofte ud for, at søgende kolleger spørger, hvor i alverden man har trykt dette eller hint?

Det er og bliver festens genstand, der står i centrum, og alle deltagerne har glædet sig over at være med til at hylde en god kollega, med overordentlig stor arbejdsevne og så vidt spændende, at man næsten savner et polsk bidrag.

Første afsnit »Mark« giver bidrag til ældre dansk bebyggelseshistorie; »om at ligge med hinanden i bol« (som betyder noget helt andet, end den læge læser vil tro), om landgildeperseller og tidlig

udskiftning, medens andet afsnit om »Menneske« især handler om samfundet set nedefra. Den evig aktuelle folkebog Sydrak lærer os bl.a., at der er tre slags folk, der lyver meget, logisk nok de vidtberejste, men også rige mennesker (som man ikke skal gøre sig uvenner med), men først og fremmest gamle mennesker, der prøver at erindre deres forgangne fortid.

Der er flere gange svenskekrige, men hvor skal vi mon hen med »Tidlig teknisk uddannelse i Danmark«, ja selvfølgelig til de militære områder (jfr. f.eks. den fine civilingeniør-titel, der klart viser hen til fortidens afhængighed af militæret). Vi får her en skildring af det 1701 skabte Søkadetakademi (NB med undervisning på DANSK), hvis undervisningsplaner viser, hvilke matematiske evner, der var nødvendige for (inklusive astronomi og meteorologi) at kunne føre et lineskib (måske skulle man også erindre sig tekniske vidundere som mastekranen og tørdokken).

Tredje afsnit »Mark og menneske«

begynder med den her lidet romantiske efterskrift om »Den skotske kvinde på Tjele« eller snarere hendes efterslægt, hvor der altså endnu er noget at tilføje. Det turde også være på tide at interessere sig for de små danske købstæders afhængighed af deres landbrug; skrækkelige historier om samfundets skalten og valten med fæstebønderne, ikke mindst af militære grunde, hvorfor det er velgørende at blive gjort opmærksom på, hvor store ofre en stakkels godsejer måtte give for at overtale en karl eller husmand til overhovedet at ville fæste gård.

Heldigvis hører en omhyggelig bibliografi med, og i betragtning af, at fødselaren blot er beskedne 60 år, er det kolossalt, hvad han har udrettet, monografier, artikler og mindre bidrag, redaktionsarbejde, anmeldelser samt radio- og TV-bidrag.

Kort og godt »videre den ærlige mands levned at skildre agtes ej fornødent, da det er hver mand vitterligt«.

Troels Dahlerup

DET 19. ÅRHUNDREDE

Claus Friisberg: *Orla Lehmann – Danmarks første moderne politiker. En politisk biografi.* (Vestjysk Kulturforlag, Varde 2000), 332 s., 318 kr.

Claus Friisberg: *Kampen om Danmark 1850-70. Orla Lehmann og det nationale demokrati.* (Vestjysk Kulturforlag, Varde 2002), 412 s., 298 kr.

Orla Lehmann er en central figur i masser af historiske fremstillinger, men først nu foreligger der en grundig biografi. Den er til gengæld stor, hele to bind på i alt 744 sider. »En politisk biografi« kalder forfatteren den. Værket

koncentrerer sig om Lehmanns ideologi og politiske praksis. Privatlivet trækkes kun ind, hvor det får betydning herfor, men det gør det af og til, specielt ægteskabet med Marie Puggård. Friisberg har stor respekt for den sammenkædning af privatliv og politisk liv, som Hanne Engberg har foretaget i bogen *En kærlighedshistorie* fra 1991.

Han har tidligere i sit forfatterskab beskæftiget sig med Lehmann og hans tid. Først i to artikler i nærværende tidskrift i 1996 og 1998, dernæst i to bøger, *Den danske vej fra enevælde til demokrati. Borger og bonde i overgangsårene 1830 til 1848* (1998) og *De-*

mokratiets triumf. Den første Junigrundlov (1999) et par imponerende værker, som kombinerer et grundigt kildestudium med en politologisk teoretisk indsigt og metode, som var usædvanlig blandt historikere, herunder forfatterne af den øvrige jubilæumslitteratur fra halvandet hundredåret for 1848 og 1849.

Friisberg er i disse bøger som ellers i sit store forfatterskab strukturhistoriker. Nu har han taget den populære biografiske genre op og finder da også anledning til at forklare sig. Første bind bringer en hel lille teoretisk afhandling om personlighedens rolle i det historien, som tager tråden op fra Erik Rasmussen, Niels Thomsen og andre i debatten mellem »determinister« og »voluntarister«. Friisberg vil som læremesteren Marx ikke være nogen af delene, til forskel i øvrigt fra hovedpersonen Orla Lehmann, der var determinist og så sig selv som del af en nødvendig historisk udvikling.

Det traditionelle billede af Lehmann har stillet ham mellem to andre hovedfigurer i periodens historie, Tscherning og Monrad som nationalisten, et stykke til højre for og mindre demokratisk end den radikale demokrat Tscherning, og som den frembrusende demagog, et stykke til venstre for den mere seriøse og gedigne politiker, D.G.Monrad. Over for dette billede stiller Friisberg i første bind den tese, at der i den unge Lehmanns hoved var en intim sammenhæng mellem nationen og det liberale demokrati. Han var ikke mere nationalist end demokrat. Når det danske folk vågnede til bevidsthed om sig selv, sit sprog og sin historie, ville det samtidigt vågne til bevidsthed om retten til at styre sig selv, om folkesuveræniteten. »Risorgimento-nationalisme« kalder Friisberg med den tyske forsker Peter Alter dette standpunkt. Lehmann var i 1830'erne ligeså radikal som Tscherning. Som denne var han et barn af op-

lysningstidens fornuftstænkning, og begge var de påvirkede af hegelianismen. Men i 1840'erne udviklede de sig bort fra hinanden, selvom de forblev nære forbundsfæller. Efter giftermålet med den højborgerlige Marie – Maria, som Lehmann i sin tilbedelse kaldte hende – fjernede han sig i sin romantiske idealisme umærkeligt mere og mere fra det virkelige folk. Faktisk kom han aldrig rigtigt i praktisk kontakt med dette folk. Hverken bønderne eller håndværkerne levede op til hans forestillinger om »folket«. Af taktiske grunde agiterede han på hippodrommødet for den almindelige valgret og fik dermed en alliance i stand med den ellers ret skeptiske venstrefløj, som gav den samlede politiske bevægelse den styrke, der skulle til for at fremtvinge et politisk systemskifte. Men den almindelige valgret var ikke hans hjertesag.

Den taktiske bevægelse og sans for timing var ifølge Friisberg et fremtrædende træk ved Lehmann. Ligesom sansen for, at divergerende meninger måtte samles i partidannelser og politiske kompromisser med den bredest mulige folkelige støtte. Dette var, hvad der gjorde Lehmann til »Danmarks første moderne politiker« i Friisbergs øjne. Mere end de retoriske evner, som eftertiden især har hæftet sig ved. Lehmann var meget mere end demagog. Han var efter Friisbergs mening den skarpeste og mest effektive politiker blandt de nationalliberale, den, uden hvem systemskiftet i marts 48 næppe var lykkedes, og som senere havde større indflydelse på Junigrundloven, end man har tilkendt ham. Skønt han ikke kom med i den grundlovgivende forsamling. Det er næppe retfærdigt, når man af P.Munch og andre er blevet stillet i skyggen af Monrad. Når Lehmanns politiske karriere syntes at gå i stå i efteråret 1848, da han forlod regeringen og blev amtmænd i Vejle, skyldtes det ikke manglende ev-

ner hos manden. Det skyldtes snarere den almindelige højredrejning i Danmark og Europa samt en række andre omstændigheder, bl.a. den personlige ulykke, at Marie blev dødeligt syg af en tuberkulose, der i 1849 kostede hende livet.

Historikeren Hans Vammen har fremstillet Lehmann som den, der kynisk udnyttede slesvigholstenernes Rendsborgmøde 18. marts til en national mobilisering, der førte til borgerkrig og til den martsregering, Lehmann selv blev medlem af. Friisberg giver Vammen ret med hensyn til Lehmanns taktiske udnyttelse af situationen, men han var ikke den nationalistiske opvigler, Vammen gør ham til. Lehmanns mål var ikke krigen, som han troede kunne undgås. Målet var den frie forfatning, som faktisk blev resultatet. For Lehmann var der ingen modsætning mellem det nationale og demokratiet. De to ting var i hans hoved ét og det samme.

Andet bind om tiden 1850-70 tegner en lignende kurve fra succes til nederlag i Lehmanns politiske liv. Efter nederlaget i november 48 rejste han sig igen og vandt som medlem af rigsdagen og leder af de nationalliberale stor indflydelse i 1850'erne. Det hele endte i 1860'erne i et nyt stort nederlag. Kampen for at vinde »det ideologiske og politiske hegemoni« (Gramsci) for de nationalliberale mislykkedes, og Lehmann døde som en slagen mand. Hvorfor? Efter Friisbergs mening ikke på grund af den katastrofe, ejderpolitikken førte til i 1864. Nederlaget skyldtes modsigelser i Lehmanns og de nationalliberales egen politik. Nationalismen og liberalismen faldt fra hinanden. Den ideale tanke om folket, folkefriheden og folkesuveræniteten krakelerede, da folket selv dukkede op på tinge og viste sig ikke at leve op til idealerne. Egoisme, materialisme og særinteresser ødelagde den åndens udvikling i historien, som Lehmann så

for sig, og der var intet andet at gøre end igen at begrænse den almindelige valgret. Til dette formål greb Lehmann og hans parti til diverse »kunstige foranstaltninger«, som faktisk fjernede dem fra det folk, de mente at tjene. Selve ejderpolitikken i de tidlige tressere havde i virkeligheden til formål at begrænse den almindelige valgret, mener Friisberg. Det var misforholdet mellem ideal og virkelighed, mellem ånden og »verdens smuds«, som førte til nederlaget, misforholdet mellem den idealistiske elite, der kæmpede for folkets sag, og folkets egne repræsentanter, mellem H.N.Clausen og den væver fra Mern, som folket foretrak for professoren. I en tale til samme Clausen i 1866 kom Lehmanns frustrationer til udtryk i følgende ord, velformede som altid: »Det folk, der glemmer sine fortjente mænd, fortjener dem ikke, men står i fare for selv at blive glemt«.

Den politiske profil, Friisberg i sine to bind tegner af Lehmann, er både spændende og veldokumenteret. Analyserne af Lehmanns program og udviklingen heri er dybtgående. Friisberg trækker på en betydelig viden om tidens politiske idehistorie, når han inddrager Hegel, Rousseau, Bentham og andre teoretikere. Også billedet af Lehmanns politiske praksis er veldokumenteret og overbevisende. Det dokumenteres, at vi ikke kun har med en blåøjjet, stortalende idealist at gøre, men med en pragmatiker, der intet øjeblik glemte, at politik er det muliges kunst. Dette kom bl.a. frem i forholdet til konseilspræsident Hall, som Lehmann ikke regnede for noget særligt, men anså som det bedst egnede redskab, da ejderpolitikken skulle føres igennem i begyndelsen af tresserne. Overhovedet er det et fyldigt og højinteressant galleri af politiske profiler, Friisberg omgiver sin hovedperson med og holder ham op imod. Politiske profiler vel at mærke. Persontegning i psy-

kologisk forstand er ikke Friisbergs sag. Hvad der ikke nødvendigvis er en mangel. Værket er sobert og behageligt frit for psykologiske forsøg på at komme bag om hovedpersonen. Når Friisberg går bag om ham, er det for at sætte ham ind i større politiske og samfundsmæssige sammenhænge, f.eks. den borgerlige middelklassesammenhæng, der efter Friisbergs opfattelse i så høj grad bestemte hans udsyn, skønt han bestemt ikke selv så sig som repræsentant for en klasse og dens særinteresser. Friisberg er ikke hermeneutiker. Han tager sig ikke af den kritik af ideologikritikken, som fra hermeneutisk hold har været rettet mod, hvad man har kaldt for »mistankens hermeneutik«.

Friisbergs værk er lærd. Han har været nede og ude i alle hjørner af det bevarede kildemateriale, trykt som utrykt, men han er ikke som så mange andre vendt tilbage til det klassiske politisk historiske studie, den strengt kronologisk bundne »re-enactment of past thought«, hvor alt drejer sig om at sætte sig i aktørernes sted og med deres øjne anskue den historie, vi udmærket kender, som en ukendt fremtid. En og anden vil nok kritisere ham for at glide for meget frem og tilbage i kronologien og gå for hurtigt frem over den enkelte historiske situation og dens mangfoldighed af hensyn og tilfældigheder. Men for mig er der ingen tvivl om, at Friisbergs nu fire bøger om det danske demokratis barndom er det vægtigste, der i mange år er skrevet om denne vigtige fase af Danmarks historie. Både hvad kildestudiet og analyserne angår.

Steen Busck

Per Hedström (red.): *Strindberg. Painter and Photographer*. New Haven og London: Yale University Press i samarbejde med The Nationalmuseum Stockholm 2001. 192 s. 50\$

Slår man efter i Henrik Cornells efterhånden klassiske værk *Den svenska konstens historia*, bd. 2. *Från nyantiken til Konstnärsförbundet*, er det påfaldende, at Strindbergs navn ikke figurerer. Det gør det til gengæld i Gösta Liljas *Svenskt måleri under 1900-talet*, hvor Strindberg tildeles nogle sider og en del henvisninger. Det første værk er fra 1959; det andet fra 1968. Her har vi forklaringen. Op til 1960 blev der ikke ofret megen spaltepads på Strindberg som maler, men i løbet af 1960'erne blev han opdaget som andet og mere end dramatisker, novellist og essayist. Gennembruddet kom 1963 med Per Hemmingssons bog om Strindberg som fotograf, som i 1972 blev fulgt op af Göran Sandstöms disputats om Strindberg som maler.

I årene op imod 2000 blev han så opdaget på ny. Ikke mindst takket være en række udstillinger; primært i Norden. Den første samlede udstilling fandt i øvrigt sted allerede 1924. Det er ind i denne 2000-sammenhæng nærværende bog og katalog skal ses. Et mellemspil mellem disse to perioder udgør Olof Lagercrantz' store Strindberg-monografi fra 1979, hvor fx hans maleri fra Dalarö 1892 omtales og sættes i relation til hans litterære produktion. Men ellers er det karakteristisk, at vandene deles: kunst for sig, litteratur for sig. Det er også tilfældet i dette værk, med et par enkelte vigtige undtagelse.

Når man har skilt Strindbergs produktion ad, er den normale begrundelse, at han hævdes at male i de krisetider, hvor han ikke kunne skrive, og at han i maleriet udtrykte det, der blev blokeret litterært. Det er næppe rigtigt. I så fald skulle hans malerkunst udtrykke en meget større spredning og variation end tilfældet er. Det er bl.a. denne bogs for tjeneste at vise, hvor motivisk homogene Strindbergs malerier er. At der så er tale om en teknisk variation og stigende grad af forfinelse er en anden sag.

Denne flot udstyrede bog indledes med en lang artikel af redaktøren, som har karakter af en blanding mellem en biografi og en forskningsoversigt. Artiklen er som sådan højst nyttigt, om end der ikke føjes så meget nyt til i forhold til den eksisterende forskning. Det er også et noget retoucheret billede af Strindberg, vi får. I det mindste sammenlignet med Lagercrantz', der går anderledes til benet. Til gengæld er der helt konkret en tæt relation mellem tekst og billede, hvor det er velgørende, at de værker, der refereres til, er at finde på modstående side. Artiklen udmærker sig også ved at betone de mange udviklingsfaser i Strindbergs liv og forfatterskab og ved, præcist, at sætte hans værker i relation til de forskellige europæiske og nordiske stilepoker. Overblikket er stort.

Samtidig fastholdes den maleriske homogenitet med den karakteristiske horisontlinje, der går igen og igen. Det er næppe nogen tilfældighed, at en person med så mange modstridende tendenser i sit liv og sin tænkning med en næsten manisk optagethed konstant vender tilbage til horisontens skillelinje. Selv i de få næsten monokrome malerier er linjen der, om end kun svagt antydet. Uheldigvis kan selv ikke et så rigt illustreret værk som dette gengive tredimensionalitet; i så fald havde man opdaget det måske mest karakteristiske stiltræk hos Strindberg: det udpræget pastose maleri, med hyppig anvendelse af spatel. I den kunstnerisk mest vellykkede periode, 1890'erne, eksperimenterede han også med at brænde bestemte dele af farverne på lærredet med en parafinlampe. For at fremkalde indtrykket af en fortættet sorthed. I overensstemmelse hermed påpeges det også, at Strindbergs malerkunst ingenlunde er hverken litterært eller narrativt; det er det rent maleriske, han er optaget af.

I en kortere artikel om Strindberg

som fotograf, centreret om de 37 billeder han lod tage i 1886 i Gersau i Schweiz, vises det, hvilken distingveret poseur Strindberg var. Selvportrætterne fylder mest. Lutter iscenesættelser. Man aner, at familien, når den endelig kommer med, mest er staffage.

Nok så interessant er Douglas Feuks analyse af de fotografiske eksperimenter som led i de naturvidenskabelige opdagelser, Strindberg foretog i Inferno-perioden i 1890'erne. Især var han optaget af krystaller og kemiske minimalforskydninger. Disse analyser kan bidrage til understregning af én af Per Hedströms pointer, at Strindberg vistnok slet ikke var psykisk syg i denne periode. Snarere spekulativ. Hans krise i denne periode var udtryk for en erkendelsesmæssig turbulens, hvor han som så mange andre på den tid var optaget af forholdet mellem mystik og naturvidenskab. Nærmere bestemt var han optaget af fænomenet »transmutation«, som betegnelse for naturens drift henimod form. Strindberg kalder det et »billedmager-instinkt«. Grundideen er den ikke synderligt klare, at »alting er i alting« og er i stand til at blive noget andet. Inspirationen fra romantisk naturfilosofi er ikke til at tage fejl af, og man forbløffes ikke over Strindbergs pendlen mellem realisme og symbolisme. Det er Feuks fortjeneste at vise, dels at denne interesse for naturvidenskab ikke var en kortvarig dille hos Strindberg, dels at de naturvidenskabelige »drømme-materialiseringer« også går igen i hans malerkunst i disse år. Dette er katalogens vigtigste, men også mest besværlige artikel.

Göran Sandström skriver med megen kyndighed om Strindbergs år i Paris midt i 1890'erne, dvs. hans Inferno-år. Også her skrælles der myte-lag af. Strindberg var aldeles ikke isoleret og ensom. Tværtom færdedes han i det frodige internationale miljø, som han tidli-

gere havde fået sans for i Berlin 1892-93, hvor han bl.a. drak og turede sammen med Edvard Munch. Gauguin, tjekken Mucha, den engelske komponist Delius tilhørte hans omgangskreds i Paris. Vi befinder os i den periode, hvor Paris erstatter Rom og Düsseldorf som artistisk smeltedigel. Vil man se et miljø, som det Puccinis La Bohème udspiller sig i, er der her en mulighed. Hvor påfaldende er det at konstatere forskellen til den nationalisering af kunsten, der bredte sig efter 1914, og som også er så stærk i dag, hvor ordet »globalisering« ellers tilhører det markskrigerisk obligate.

Ud fra en nationalisme-historisk synsvinkel er det interessant i Sandstrøms anden artikel i bogen at læse, at Strindberg havde så stærk en indflydel-

se på Carl Larsson og må tilskrives en betragtelig del af æren for dennes udsmykning af Nationalmuseet i Stockholm. Ikke mindst i kompositorisk henseende. Strindberg »tvang« Larsson til at forenkle og rationalisere sit udtryk. Hvem skulle nu have troet det? Ikke sært, at de to kamphaner kom op at topes. Det gjaldt bl.a. stillingen som nationalt ikon. Her var de begge lige forfængelige – men også meget forskellige. Larssons pæne pasteller står i den grelleste modsætning til Strindbergs heftige ekspressionisme, hvor himmel og hav går i ét; men altid skilt af en linje. Det er denne dobbelthed, der udgør det tematiske omdrejningspunkt i denne smukke bog. Læs den som introduktion til Strindbergs kunstneriske virke.

Niels Kayser Nielsen

DET 20. ÅRHUNDREDE

Lise Hedegaard Rasmussen: *Suverænitet, integration og interdependens*. Jean Monnet Center, Aarhus Universitet, Skriftserie nr. 3, maj 2002, 121 s. 50 kr.

Bogen er en lettere omarbejdet udgave af forfatterens specialeafhandling ved Historisk Institut, Aarhus Universitet. Dens kerneformål er, med forfatterens ord, at »analysere og diskutere, hvad der sker med den traditionelle suverænitet i mødet med den internationale interdependens og i særdeleshed den europæiske integrationsproces« (p. 7). Har suveræniteten ændret sig, hvordan har det i givet fald påvirket det internationale system, kan vi stadig tillade os at operere med nationalstaten som et afgrænset politisk rum, eller har vi brug for nye og mere adækvate begreber til forståelse af den politiske verden omkring os? Det er nog-

le af de store og væsentlige spørgsmål, som Hedegaard Rasmussen sætter sig for at besvare i bogen, der især koncentrerer sig om udviklinger efter 1945, selv om der også trækkes store linjer længere tilbage i den europæiske statshistorie.

Fremstillingen disponeres i tre dele. I første del diskuteres selve suverænitetsbegrebet. I anden del, som også er langt den mest omfattende og centrale, behandles interdependensens og den europæiske integrationsproces' konsekvenser for suveræniteten. Tredje del omhandler konsekvenserne af ændringerne for den internationale organisering af magten, herunder fire dominerende forståelser af de igangværende processer. Bogen rundes af med en kort og fyndig sammenfatning af analysens resultater og et udblik på fremtiden. Som et appendix er der endelig en kommentar til udvalgt faglitteratur på feltet.

Der er primært tale om et (tiltrængt) stykke teoriudvikling i historisk lys, iblandt en række case-eksempler for at »illustrere hvad (endnu) ikke tilstrækkeligt kan begrebsliggøres« (p. 71, originalens kursivering). Første del giver læseren en koncis indføring i centrale begrebsdiskussioner vedrørende suveræniteten og dens moderne form, og udpeger kernebetydningen som »højeste eksklusive territoriale autoritet« (p. 24, originalens kursivering) i enheder, der kan afgrænses fra andre enheder og er identiske med sig selv – men som samtidig indgår i et »system af stater«, der gensidigt anerkender hinanden (pp. 20-21). Hermed er suverænitet bestemt som dobbelthed mellem selvtilstrækkelighed og afhængighed, forskellighed og lighed, juridisk identitet og reelle magtkompetencer. Det gøres beundringsværdigt præcist og lægger et fint grundlag for diskussionen af EU i del 2. Det kan dog undre en smule, at forfatteren, efter at have præsenteret dette grundlag, konkluderer at »denne forståelse af suveræniteten er ikke analytisk brugbar« (p. 25), og tilføjer et ekstra delafsnit (pp. 26-27) om en »analytisk brugbar definition«, som rent faktisk ikke bibringer nye elementer eller definitioner. Den centrale skelnen mellem *de jure* og *de facto* suverænitet, som tilføjjelsen fremhæver, er jo allerede blevet indført tidligere – om end der et enkelt sted indsniger sig lidt sprogforbistring, så der i stedet tales om »sondringen mellem retlig og juridisk suverænitet« (p. 23).

Sondringen mellem disse to suverænitetsformer (juridisk og faktisk) udgør derefter den strukturerende matrice for del 2, hvor forfatteren fører læseren igennem de forskellige argumenter, der er blevet fremført inden for de to dimensioner, til fordel for at EU på den ene side tenderer mod at underminere medlemsstaternes suverænitet eller på

den anden side snarere bygger på den og konsoliderer den. På den juridiske side (»folkeret« over for »integration«) er det især et spørgsmål om medlemsstaterne – uanset at EU-retten formelt set har forrang for national ret og i en vis forstand kan siges at have tiltaget sig selvstændige juridiske kompetencer (»kompetence til kompetence«) – stadig har mulighed for at melde sig ud af Unions samarbejdet og dermed for at »trække kompetencer tilbage«, som man i egen interesse frivilligt har afgivet. På den faktiske side (»autonom, mellemstatslig interessevaretagelse« over for »indflydelse via overnationalt samarbejde«) er spørgsmålene især, om EU er nationalstatens fortsatte mulighedsbetingelse eller indvarsler suverænitets endeligt, om EU er et nulsums- eller et flersumsspil for de enkelte medlemsstater, og endelig hvordan grænsen kan defineres for, hvornår en stats pragmatiske kalkulation med »indflydelse mod formel suverænitetsafgivelse« kammer over i en situation, hvor staterne ikke længere er klart afgrænsede/afgrænselige enheder, og hvor den indledende begrebsbestemmelse om »højeste eksklusive autoritet« og »identitet med sig selv« ikke længere svarer til virkeligheden. Staten er således placeret i et dilemma. Den »kan vælge at stå uden for og hævde sin traditionelle suverænitet, men med svækkede muligheder for at udnytte den suverænitet til at udføre egne mål. Eller den kan vælge at afgive noget af den traditionelle suverænitet og til gengæld få nye og bedre redskaber at udføre disse mål med« (p. 66).

Det væsentlige teoriproblem på såvel det formelle som det faktiske område (og i interaktionen mellem områderne) er, ifølge forfatteren, at bestemme og vurdere hvorvidt nationalstaterne er mere »adskilt fra« EU end de er en »del af« EU (fx pp. 57-58). Er EU statens antitese eller dens instrument? Forfatteren

kritiserer her flere steder både mellemstatslige og føderale teorier for at være for ensidige og ikke se den faktiske »balanced interdependence« (p. 55), der bedrer fanger virkeligheden. Denne bør ikke ses som et »enten-eller« men et »både-og«: på den ene side har staterne afgivet suverænitet både retligt og faktisk, men på den anden findes der stadig identificerbare nationale interesser, identiteter og aktører. Det »nationale« er stadig rum for politisk virksomhed, men det er blev et suppleret af et transnationalt rum bestående af fx flere samvirkende retsordner på samme territorium og politiske beslutninger i EU med direkte konsekvenser for eksempelvis dansk politisk autonomi. Denne balance kan tænkes at udvikle sig henimod »statens opløsning« (p. 110), men bogen argumenterer (fornuftigt, synes jeg) for, at denne situation endnu ikke er indtruffet, og at staten stadig udgør det »dominerende niveau« (ibid.). Ikke mindst efter sammenbruddet i forfatningsforhandlingerne i december 2003 tyder en del på, at forfatteren har ret.

I forhold til de i del 3 diskuteret »fortolkninger af forandringerne i det internationale rum« (p. 98) – postmodernitet, ny middelalder, duo-system eller afvisning af systemskifte – lægger bogen sig således nærmest »duo-systemet« med dets »evolutionære« perspektiv på udviklingerne: »suveræniteten spiller stadig en rolle for udøvelsen af magt og politik, men forudsætningerne for dette system er ved at blive undermineret« (p. 107). »Skellet mellem nationalt og internationalt er blot forplumret, men ikke opløst«, som det siges et andet sted (p. 92). Men når det i næsten samme åndedrag tilføjes, at »den internationale interdependens kunne føre til, at selve den statslige overbygning blev en hæmsko for at udføre nationens interesser«, hvilket kunne føre til at det ville være i nationens

interesse at få ændret »'space of politics' til en anden form end staten« (p. 92, originalens kursivering), så står man som læser tilbage med et uforløst dilemma: hvad sker der med »nationen«, hvis dens interesser ikke længere kan varetagges af »staten« – fragmenteres den så ikke i en række delkomponenter og -interesser på en måde, der gør det absurd længere at operere med nationen som begrebslig enhed – eller kan nationen og dens interessevaretagelse ske uden (om) statens institutionelle ramme?

Den slags indvendinger mod en i øvrigt fint gennemført analyse kan måske siges at bekræfte bogens udgangspunkt og resultat, nemlig at der mangler et anvendeligt begrebsapparat til forståelse af dette interregnum i det internationale system – udspændt mellem traditionel IP, integrationsteorier og globaliseringshypoteser. Men det må samtidig påpeges, at forfatteren i højere grad kunne have undgået termer som fx »både-og«, »forplumring« og »ikke suveræn i traditionel forstand« (pp. 93-94), som ikke bidrager til afklaring af det komplekse felt, ligesom modstillingen af »adskilt fra/«del af« heller ikke forekommer særligt brugbar. Der er heller ikke fuldstændig konsistens med hensyn til det anvendte suverænitetsbegreb. Forfatteren taler fx et sted om, at »kun hvis staten er den eneste og den højeste autoritet på et territorium, er den suveræn« (p. 79). Men bestemmelsen indledningsvis talte alene om »højeste eksklusive territoriale autoritet«, ikke om at der på statens territorium ikke kunne eksistere andre autoriteter (hvilket der jo oplagt gør i fx private virksomheder, kirkelige institutioner eller civilsamfundets (INGO'er) – kun må de i påkommende tilfælde vige for staten som den højeste og endelige autoritetsinstans. Suveræniten drages først i tvivl, når »andre« autoriteter er i direkte konkurrence med statens og staten ikke har formel eller reel mulighed

for at sætte tingene på plads – fx i EU gennem udmeldelse, veto eller regres til rent mellemstatslige procedurer.

Lise Hedegaard Rasmussens bog er samlet set et velkomment og tænksomt bidrag til den teoretiske litteratur om suverænitets udviklingsvej i den nye internationale orden. Man kunne måske efterlyse (endnu) flere refleksioner omkring forholdet mellem den internationale orden, som nationalstatslig suverænitet er en integreret del af, og på den anden side den globale »systemændring«, der er undervejs. Hvis begge systemer hviler på (inter)dependens mellem enhed og system, hvori ligger så den afgørende forskel? Er den kvantitativ (mere interdependens, mindre autonomi), kvalitativ (nye forhold mellem globale/regionale institutioner og nationale kompetencer), et spørgsmål om ressourcefordeling mellem stærke og svage stater, eller baseret på transnationale flows inden for økonomi og teknologi? Ellers alle disse i samklang med hinanden? Bogen berører alle disse muligheder, men kommer næppe til bunds i dem. Det ville nok også være at forlange for meget. Begrebsfremstillingen er i øvrigt glimrende og case-analyserne velvalgte. Forfatteren kommer vidt omkring og godt ned under overfladen af teoretisk besværlige problemstillinger. Og så er bogen tilmed eksemplarisk kort og koncis. Den kan varmt anbefales til alle, der har en interesse i nationalstaten og dens overlevelses- og udfoldelsesbetingelser i en stadig mere transnational tidsalder.

Ulf Hedetoft

Claus Bundgaard Christensen: *Den sorte børs – fra besættelsen til efterkrigstid.* (Forum 2003). 396 sider, 299 kr.

Som en af de første konsekvenser af den Anden Verdenskrig vedtog Rigsdagen den 2. september 1939 »Rammeloven

om Ekstraordinære Foranstaltninger til Sikring af Landets Forsyning af Varer«, der var starten på en 14 år lang periode med rationeringer, forordninger og bekendtgørelser, som samlet blev betegnet som kriselovgivning (s. 9). Både befolkningen og erhvervslivet blev hårdt ramt af kriselovgivningen, hvis overtrædelser er emnet for Claus Bundgård Christensens bog, som er baseret på forfatterens ph.d.-afhandling *Den sorte børs – Krisekriminalitet i Danmark – 1939-53* (RUC 2002). Bogen er delt op i de tre hovedkapitler »Den sorte børs« (s. 40-120), »Overtrædelser af prisloven« (s. 121-150) og »Brud på import-, eksport- og valutalovene« (s. 163-184) samt flere kapitler om bl.a. straf, krisekriminalitetens perception og drivkræfter. Forfatterens mest centrale kildegruppe udgør ikke mindre end 5.561 domsudskrifter fra Københavns Byrets 3. afdeling i perioden mellem 1939 og 1953 (s. 15 og 337). Denne 3. afdeling blev også kaldt for »krisedomstolen«, da denne behandlede sagerne angående overtrædelser af kriselovgivning.

Claus Bundgård Christensen har i sin store og grundige undersøgelse kunnet svare på en række spørgsmål angående kriselovsovertrædelsernes typologi, aktører, perception og strafudmåling. Da der i Danmark i modsætning til mange andre besatte lande aldrig opstod hungersnød, dækkede varerne på den sorte børs for det meste luksusbehov, indtil 1942 især rationeringsmærker til kaffe, smør og sukker, derefter cigaretter. Sortbørshandelen var et udpræget byfænomen, om end en større del af fødevarerproduktionen (i Holland f.eks. mellem 2 og 20% (s. 362, note 227) blev omsat gennem salg fra staldøren. Landbefolkningen drog derfor ikke til byen for at handle, og anmeldelser for illegalt salg var ret sjældent på landet. På baggrund af kilderne fra politimestrene i Roskilde og Vejle påpeger

Claus Bundgård Christensen, at politiet endnu sjældnere forfulgte sådanne anmeldelser, da man ikke ønskede at gribe ind i lokalsamfundet, hvor staldørssalg var en normalitet (s. 309). Forfatteren dokumenterer dermed også det store skel mellem by- og landsamfund i Danmark i 1940'erne og 1950'erne.

Den sorte børs eksisterede i alle danske byer, men størst var den i hovedstaden. Desuden var den illegale handel også udbredt på store arbejdspladser under besættelsen, som de tyske militære arbejdspladser samt i tørve- og brunkulslejre. Den typiske sortbørshandler var en arbejdsløs, ufaglært, mandlig arbejder på 32 år, og bemærkelsesværdigt var hver anden af dem recidivist. Sortbørshandelen var derfor tæt forbundet med eksisterende kriminelle miljøer. En arresteret sortbørshandler og tidligere hæler forklarede således i Københavns Byret i 1949, at da krigen kom, »gik de over til handel med rationeringsmærker« (s. 148). Kunderne på den sorte børs repræsenterede faktisk alle befolkningsgrupper i byerne, dog flest selvstændige og faglærte arbejdere. I kategorierne brud på pris-, valuta-, import- og eksportlovene var, uden overraskelse, de selvstændige erhvervsdrivende i klart flertal.

Der findes en stor mængde ny viden om krisekriminaliteten i Danmark i 1940'erne i bogen, som netop pga. den faktuelle tæthed virker som en detaljeret oversigt over emnet – noget som den mangelfulde forskningssituation imidlertid også påbød. Derimod kan man som læser undre sig over, at de store temaer i besættelsestidshistorien – statskollaborationen, det økonomiske samarbejde med Tyskland og modstandskampen – stort set ikke sættes i relation med bogens emne. Denne undladelse har på den ene side sammen med den kronologiske afgrænsning medført til, at det skel, som besættelsestidsværker

normalt sætter ved året 1945, er blevet væsentligt svækket. Claus Bundgård Christensen viser f.eks., at antallet af dømt for sortbørshandel ved Københavns Byret var højest i perioden 1943-48 (s. 101 og 190), og han konkluderer, at »overgangen fra krig til fred ikke resulterede i nogen radikal ændring af kriminalitetsbilledet« på sortbørsområdet (s. 307). Dette billede bestyrkes bl.a. af, at de engelske soldater i 1945 meget hurtigt overtog de tyske soldaters rolle som vigtig tobakleverandør til den sorte børs (s. 70). Det må hilses velkomment, at forfatteren dermed bidrager til at bryde parentesens om besættelsestiden.

Men på den anden var der jo disse fem år, som på væsentlige felter udgjorde en selvstændig periode i dansk historie. Selv om forfatteren opretholder 1945-skellet i afsnittet om brud på import-, eksport- og valutalovene, så får læseren snarere det indtryk, at der var krig, men ikke besættelse. Krisekriminaliteten sættes udelukkende i relation til den økonomiske udvikling, ikke til den politiske udvikling. I indledningen er der ikke et eneste ord om besættelsens usædvanlige politiske situation, selv om den havde afgørende betydning for hele statsadministrationen, bl.a. politiet, retsvæsenet og Handelsministeriets organer, som er bogens hovedaktører ved siden af lovovertræderne. Bogen antager indirekte, at statskollaborationens implikationer ikke havde haft nogen betydning for den sorte børs. Men den politiske udvikling havde faktisk direkte indflydelse på den sorte børs. Både den inflationære udvikling det første besættelsesår og opstramningen af priskontrollerne i løbet af 1941 skete ikke spontant pga. krigen, men netop pga. den tyske besættelsespolitik i Danmark, som havde bl.a. til formål at integrere landet i det tyske storrum gennem en målrettet prispolitik. Uden denne prispolitik ville statistikkerne havde

set ganske anderledes ud, men forfatteren nævner desværre ikke denne sammenhæng (bl.a. s. 31 og 125).

De skærpede straffe for kriselovs-overtrædelser fra 1942-43 sættes heller ikke i relation med den samtidige ændring i opstramningen af den tyske besættelsespolitik (s. 198). Og da forfatteren konkluderer, »at en stor del af den sortbørshandel, som foregik i Danmark, særligt fra 1943 og frem, var et udtryk for organiseret kriminalitet«, må læserens spørgsmål om modstandskampens involvering i sortbørshandelen stå ubesvaret hen (s. 90). Dog kan bogen entydigt afkræfte myten om befolkningens handel på den sorte børs som en form for passiv modstand mod besættelsesmagten. Tværtimod eksisterede en udpræget myndighedsloyal linje i forhold til kriselovgivningen fra september 1939 til maj 1945 (s. 321), som var et udtryk for en national konsensus, der efter besættelsen ikke længere kunne opretholdes.

Selv om Claus Bundgård Christensen ikke er kommet ind på en række centrale spørgsmål mht. besættelsestiden, så har han med denne sobre analyse af krisekriminaliteten i Danmark fra 1939 til 1953 leveret en meget central bog til belysning af det danske samfund i denne tidsperiode. Om end perspektivet ligger mest på lovovertræderne og mindre på kunderne på den sorte børs, som faktisk kom fra alle befolkningsgrupper (s. 104), så må bogen betegnes som et vigtigt bidrag til besættelsestidens og efterkrigstidens dagligdagshistorie.

Mark Mau

Claus Bryld & Søren Hein Rasmussen (red.). *Demokrati mellem fortid og fremtid. En antologi*. Tiderne Skifter 2003. 360s. 268 kr.

De to historikere Claus Bryld og Søren Hein Rasmussen har i antologien »Demokrati mellem fortid og fremtid«

trommet ikke mindre end 21 forfattere sammen, som i hele 23 (hvis man tæller indledningen med) bidrag diskuterer demokrati i konkrete historiske eller samtidige sammenhænge. På den måde snyder titlen lidt: der er meget lidt om fremtiden. Hvilket kan undre, da bogen i høj grad er tænkt som en debatbog. Det kan således forekomme lidt sært at anmelde den i fagtidsskrift og en anmeldelse fra et fagligt perspektiv kan let komme til at gøre bogen uret. Men det sagt ...

I deres godt 10 siders indledning prøver de to redaktører at slå den overordnede tone an. Bogens emne er »demokrati, anskuet fra forskellige vinkler og i forskellige perioder.« Kigger man ned over indholdsfortegnelsen er det langt overvejende udmøntet i artikler om trusler mod og udfordringer til demokratiet. Der er generelt ikke megen optimisme at hente. I indledningen diskuteres således neoliberalister, Berlusconi, Peter Brixtofte (som et lettere overfortolket eksempel på de korruptionsskandaler vi kender fra fx Italien eller Frankrig), Dansk Folkeparti, populisme, New Public Management m.v. Demokratiet har det skidt, mener de to redaktører, og de politiske kræfter til venstre for midten er nødt til at udvikle nye visioner. På baggrund af den konstatering, så virker bogen imidlertid noget tøv. Det er der især tre grunde til. Bogens pessimistiske tone, en manglende afklaring af hvad demokrati overhovedet er for en størrelse samt de temaer, som bogen ikke behandler.

Først lidt om tonen. Der er kun to af artiklerne, der kan læses som optimistiske eksempler på politisk fornyelse. Det er Nils Arne Sørensens nuancerede analyse af »New Labour – det ny venstre?«, der er placeret i et afsnit for sig selv allersidst i bogen. Artiklen diskuterer New Labours politisk-ideologiske udvikling fra midten af 1990'erne med fo-

kus på både livspolitik og »positiv velfærd« (for at bruge et andet Giddens-begreb) men også på en streng normativ politik på områder som fx kriminalitet og opdragelse. Når artiklen er placeret til sidst i bogen, skal det nok næppe læses som udtryk for at New Labour er redaktørernes bud på fremtidens venstrefløjssvision – det er nok mest fordi den ikke lige passede ind andre steder. Den anden artikel, som forsøger at kigge lidt fremad, er Anders Laubjergs forskning på at rehabilitere diskussionen af den fremtidige overgang til socialismen. Artiklen er båret af stort engagement og forsøger at fortolke socialismen udover den nationalstatslige ramme i en global kontekst. Men man må nok konstatere, at Laubjergs projekt p.t. er rimelig meget op ad bakke.

I de øvrige artikler anlægges mere eller mindre kritiske og pessimistiske perspektiver. Det betyder ikke, at artiklerne ikke er læseværdige. Flere af artiklerne er både velskrevne, skarpe og lærerige. I en anmeldelse af en antologi kan man sjældent nå at dvæle ved at alle bidragene (især ikke når der er så mange som 23). Men både Jens Engberg og Niels Finn Christiansen har skrevet to vellykkede artikler fra den allertidligste demokratiske Danmarkshistorie. Engberg giver en kort og meget velskrevet diskussion af »Borgerskabets grundlov« (udviklingen fra 1848-1866) og Christiansen skriver under den lidt provokerende titel »Dengang Venstre var venstrefløj« om Venstre under forfatningskampen. Bogens bedste bidrag er efter min mening Ulrik Dahlins »Tid til forandring – Venstres mediedesignede valgkamp«. Bortset fra at titlen er lidt misvisende, da analysen mere handler om medierne end Venstre, så er det en rigtig skarp, dokumenteret og præcis analyse af, hvordan medierne i en fortættet situation simpelthen kan stjæle dagsordenen. Ved at entydigt at fokusere på flygtning-

geproblematikken fik medierne denne øverst på politikernes dagsorden. Bagefter kunne man så lade sit redaktionelle valg bekræfte hos vælgerne: 55% af vælgerne mener at flygtninge/indvandre-re er tidens vigtigste problem i Danmark. Ja det tror da pokker, når TV-stationerne i dagevis har fyldt sendefloden med det samme budskab. Groft sagt svarer folk vel bare på, hvad de set i fjernsynet. Dahlin forklarer det primært med, at medierne fokuserer på de dramatiske emner fordi det sælger bedre: »Hellere et skænderi end en diskussion«. Det havde været spændende at høre også hans bud på en vej ud af denne uhellige alliance mellem medier og populistere. Udover de allerede nævnte findes udmærkede artikler om bl.a. den danske offentlighedslovs mangler (Tim Knudsen & Stine Berner), om højreextremismen i Tyskland (Karl Christian Lammers), demokratitruslen fra højre i mellemligstiden (John T. Lauridsen) og om hvad de højreintellektuelle burde gøre (Henrik Stampe Lund). Andre igen var lidt mindre ophidsende læsning, som fx Claus Brylids »Politik som kultur: Det danske demokrati i 1900-tallet«, der gentager en række af pointerne fra indledningen og står som en til tider upræcis analyse.

Videre til den manglende begrebsafklaring: Det er noget overraskende, at en bog begået af to akademikere og et af det 20. århundredes vigtigste politiske begreber stort set ikke indeholder overordnede refleksioner over det begreb, bogen skal undersøge. Som faghistorikere ofte siger, når lægfolk (fx politikere) kommer med historiske udlægninger: »De havde ikke bestået metodeeksamen«. Nu er dette jo heldigvis ikke nogen eksamen, men man kan alligevel undre sig. Man kunne jo have bedt nogen andre om at gøre det. Vi har lige haft en magtudredning og der har været talrige undersøgelser af »demokrati« fra

danske samfundsforskere. Samlet set ender bogen på denne måde med at være ufokuseret »på en snæver måde«. I næsten alle artiklerne er demokrati noget, som kommer fra folkettinget. Det er for mig at se en ret gammeldags opfattelse af demokrati (og magt), som næppe kan tjene som afsæt for ret meget politisk fornyelse. Der er enkelte artikler som forsøger at komme ud over denne formalistiske demokratiopfattelse. Mest markant og vellykket i Ann-Dorthe Christensens artikel om »Køn, demokrati og forandring«, som finder en potentiel konflikt mellem den danske demokratiske model og unge kvinders politiske identitet. De demokratiske institutioner beskrives med et begreb fra den tyske sociolog Ulrich Beck som »bedstefars megaorganisationer« (s. 152), der i bedste fald betragtes som givne goder og i værste fald som ligegyldige eller ligefrem modstandere. Christensen bemærker i slutningen af artiklen (med filosofen Slavoj Žižek) at »der med argumenterne for et venstreorienteret alternativ følger en vilje til ikke blot at forfalde til gamle mantraer, men også til at stille spørgsmålstegn ved de eksisterende samfundsmæssige positioner, herunder ens egen.« (s. 157).

Man kan på baggrund af disse vise ord undre sig over det, som bogen ikke har med. Det drejer sig først og fremmest om analyser af venstrefløjens demokratiopfattelser og betydning for den demokratiske udvikling. Søren Hein Rasmussen berører i to udmærkede bidrag aspekter af DKP's demokratiopfattelse og diskuterer i et følgende bidrag »Den radikale kritiks betydning« på en meget overordnet og essayistisk form. Men hvor er den mere systematiske diskussion af alt det andet »til venstre for midten«? Hvorfor ikke 1968, det ny venstre, bogstavvenstre – ja for den sags skyld af Socialdemokratiets og velfærdsstatens betydning for demokra-

tiet? Redaktørerne af en antologi som denne må selvfølgelig bruge de forhåndenværende søm, men alligevel. Der er også andre emner som glimrer ved deres fravær: Ikke bare Dansk Folkeparti og EU men også fremadrettede emner som børns demokratiske rettigheder, hvad der sker inde i familien, diskursiveringen af rettighedsdiskussionen, nye former for demokratiske indflydelse osv.

Bogen indeholder som sagt en række gode og meget læseværdige bidrag. Nogle af dem er fremhævet i det foregående. Men bagsidetekstens konstatering af at »bogen« søger at indkredse begrebet demokrati forekommer at være en overstatement. I sin helhed fremstår bogen noget uskarp som et eksempel på, at helheden nogle gange er mindre end summen af de enkelte dele.

Klaus Petersen

Peder Aléx og Jonny Hjelm (red.): *Efter arbejdet. Studier av svensk fritid*. Lund 2000: Studentlitteratur. 177 s. 158 SEK.

Forlaget Studentlitteratur i Lund udsender gode bøger i en lind strøm. Bøger der i lettilgængelig form introducerer til interessante områder og problemstillinger. Det gælder også i dette tilfælde. Redaktørerne har sat sig for at lave en lille antologi, der beskæftiger sig med et relativt uudforsket felt. I det mindste for Sveriges vedkommende og i det mindste på det tidspunkt, hvor bogen udkom, var fritidshistorie, som er emnet, noget overset som forskningsområde. Det gælder i vid udstrækning stadig for svenske forhold, ligesom det også har en vis gyldighed for Danmarks vedkommende. Fritidens historie er ikke et område, der har været genstand for større studier. Især ikke, når den ses i lyset af den ferielovgivning, der så dagens lys i begge lande i 1938.

Det ville være urimeligt at hævde, at vi nu får sammenhængende besked herom. Heller ikke hvad angår Sverige. Dertil er bogen for rapsodisk. Et samlet synteseblik på sagen leverer bogen ikke. Men hver for sig er de enkelte artikler højst læseværdige og informative. Desuden er de fleste af dem forsynet med en kommenteret litteraturliste, der er højst nyttig for nyttilkomne på området. Skribenterne er alle erfarne forskere og formidlere og hver især på deres felt fine kendere af deres stof. Og for danske læsere er artiklerne ind ad en kant spændende læsning for folk, der har interesse i kultur- og socialhistorie, og som ønsker et andet billede af Sverige end det noget stereotype glans- eller skrækbillede af vort broderland, der så ofte præsenteres. Bogen kan læses som en historisk pendant til de korrektiver, man ser i svenske kriminalserier og -romaner.

Der lægges stærkt ud med Anna-Lill Drugges artikel om jagt i Sverige. Især elgjagt. Det er provins-Sverige for fuld udblæsning. Den historiske gennemgang af jagtens historie er ikke det helt store sus, men den mere etnologisk farvede analyse af nutidens praksis er både informativ og spændende læsning. Helt op til i dag foregår der sporadisk krybskytteri. Lovens lange arm når ikke ud i alle afkroge af Sveriges lange land, og den svenske landbefolkning er ikke pavlov'ske hunde i lovmæssig henseende, hvis nu nogen skulle have troet det. Også her bestræber man sig på at gøre tingene så lovligt som muligt. Og så er kvinderne begyndt at komme med, i takt med at de traditionelle elgjægere bliver færre og færre: der kræves jagttegn, udrustningen er dyr, man skal afsætte tid – og det kan være en hård tårn at sidde i timevis på et »elgpass«, uden at der sker noget. Men der er jo det med kødet. Det er lækkert, og parteringen ordnes i fællig.

Jonny Hjelm fra Umeå Universitet skriver om svensk fodbold. Han er en af de mange historikere i Sverige, der mere systematisk har arbejdet hermed. Dem er der flere af end i Danmark. Vi får historien om fodboldens opkomst i Europa generelt, om Göteborgs dominans først i 1900-tallet med mere teknisk bold end i Stockholm. Størst interesse har det, når forfatteren går ind på det i fritidshenseende vigtige spørgsmål om publikum. Allerede i Allsvenskans første sæson 1924-1925 lå gennemsnittet på lige under 3 000. Tyve år senere var man oppe på 10 000 i snit, og i mellemkrigstiden kunne lokalderbyerne – og dem har der altid været flere af i Sverige end i Danmark – lokke op mod 20 000 tilskuere. År 1929 rejste eksempelvis 4 000 Helsingborgfans til Landskrona i 43 togvogne for at se fodbold. Man regner ligeledes med at ca. halvdelen af tilskuerne til kampen 1932 i Göteborg mellem Örgryte og AIK var tilrejsende fra hovedstaden. Tog, busser og i nogen udstrækning privatbiler gjorde Sverige til et yderst mobilt samfund. Det fremgår i øvrigt også af Lena Eskilssons artikel om sommerferie i 1930'erne, hvor Carl Cederblad citeres for i ét af Verdandis småskrifter at skrive, at Sverige nu konstant er på farten. 1959 var zenith i publikumshenseende med 13 369 pr. kamp i gennemsnit. Men så havde der også været afholdt VM i fodbold i Sverige året forinden, hvor Sverige som bekendt vandt sølv! Herefter er tallet dalet. Folk vil hellere spille selv, eller se dong-fodbold i tv lørdag eftermiddag ... Det er velgørende, at også damefodbolden belyses. Jonny Hjelm har – efter denne artikel – bl.a. i Svensk idræthistorisk forenings årsskrift, skrevet adskilligt herom; men her har vi en fin lille starter.

Og så kommer der et par stykker med nostalgi, nemlig Alf Arvidssons gode artikel om »musikekspllosionen« og

Tomas Forser/Ingvar Johanssons endnu bedre om »vensterns år«. 1970'erne fylder en hel del begge steder. Arvidsson viser fortjenstfuldt, hvorledes musikken i Sverige i løbet af 1900-tallets første halvdel både var led i et folkeoplysningsprojekt fra oven og led i en repræsentation af den brede befolkning fra neden; den sidste ikke altid lige populært i dannede kredse, men »Snoddas« og den syngende bonde Bertil Boo var umådeligt folkekære sammen med alle harmonikavirtuoserne. Der er i øvrigt adskillige fine pointer; bl.a. at guitaren, der i Sverige som følge af relationen til Frelsens Hær blev kaldt en »Jesus-knåppare«, var et lavstatus-instrument helt frem til 1950'erne. I Danmark var det vel snarere mandolinen. Og så gør forfatteren i øvrigt opmærksom på tendensen til det, som betegnes som »medieret musik«, dvs. musik som er adskilt fra musikeren. Vi lytter mestendels til musik, der er fremført på et andet sted og på et andet tidspunkt. Artiklen kan læses som en lille svensk mediehistorie set gennem musikkens optik. Det går hurtigt, men den er god at få inspiration af. Og kan samtidig vise, at svensk musik er andet end Eric Ericson, ABBA og Håkan Hellström.

Med de to Göteborg-forskere Forser og Johansson er vi midt i ungdomsoprøret i Sverige. På dansk har man i Den jyske Historiker nr. 101 haft lejlighed til at læse næste generations syn herpå. Her har vi et bidrag af to, der selv var med. Det bliver tingene ikke ringere af. Men skulle nogen tro, at der er tale om lobhudling og skønmaleri, kan man godt tro om. Artiklen er ganske illusionsløs. Det er bl.a. velgørende, at den gør op med myten om, at »det hele« begyndte i 1968. Det passer ikke for Sveriges vedkommende. 1965 var året. Men ellers er det FNL-bevægelsen (så godt som uden betydning i Danmark) i fokus. Med sin blanding af, som det

hedder, »sekt, frikyrka och folkskola«, blev denne bevægelse den løse organisatoriske ramme omkring megen oprør og idealisme på venstrefløj. Denne største, mere »bløde« fløj blev flankeret af den såkaldte »bogstavs-venstrefløj«. Den kulminerede med KFLM(r) med bastion i Göteborg og det studenterrøde Umeå. Forfatterne peger i øvrigt på, at hippie-venstre aldrig fik den store betydning i Sverige. Den stærke »skøtsamhetskultur«, de puritanske idealer og den udprægede moralisme stod i vejen. Nærværende forfatter mindes selv, hvorledes spiritus var så godt som bandlyst blandt »bogstavs-marxisterne« i Sverige i 1970'erne. Det var i alle henseender en hård tid. Nøgternt hedder det om studenterledere og venstrefløjseretorikere, at det var folk som under andre forhold var blevet fanatiske religiøse ledere, paragrafyttere i bureaukratiske institutioner, bøhmer i kunstnerkredse, verdensfremmede teoretikere i akademiske seminarrum, entreprenørtyper i erhvervslivet eller tju-journalister. Forfatterne har ganske ret; især når det tilføjes, at det blev de fleste af os nogle år senere ...

Stefan Dalin påpeger i sin artikel om det svenske Spaniensengagement – hvor man nok kan diskutere, om den naturligt hører hjemme i en antologi som denne – at den svenske Spanienshjælp var den største i verden. Heller ikke her var Danmark, i al respekt, bedst.

De resterende artikler er dem, der bedst følger sig ind i den overordnede ramme, nemlig fritid som konsum. Konsumhistorie er i Sverige repræsenteret af folk som historikerne Johan Söderberg og Peder Aléx, der hér bidrager, og etnologer som Cecilia Fredriksson, Berit Wigerfeldt og Carina Sjöholm lavet mere forskning i konsumhistorie end i Danmark, i det mindste når man henser til 1900-tallet. Peder Aléx viser, hvorledes de nye konsum-oprøb både

var en del af en ny økonomisk politik og et middel til opdragelse af den svenske befolkning. Lena Lennerhed viser i sin artikel om seksualitet og lovgivning i 1930'erne, at dette område bl.a. på ægteparret Gunnar og Alva Myrdals initiativer også var et led i en aktiv befolkningspolitik. At opfylde sin nationale ægteskabspligt og den slags gik i Sverige under betegnelsen »att myrdala«. Det skriver hun dog ikke noget om; det er en betegnelse fra »under-Sverige«. Man kan læse herom i en artikel af Karolina Ek-Nilsson fra 1999. På danske ville man nok sige »at steincke«. Lena Eskilsson slutter flot af med sommerferie i Sverige. Den stod man godt rustet til efter den store fritidsudstilling i Ystad 1936.

Her er vi så ved vejs ende. Fritiden i Sverige har altid været et skæringsfelt for offentlig omsorg/kontrol og privat selvrealisation. Det får man et godt og varieret indblik i takket være den flotte formidling i denne antologi, der handler om i uskyldens tid inden 1980'erne, hvor den livsglade optimisme og drømmen om det perfekte samfund forsvandt. Læs den i din fritid – hvis du ellers har nogen.

Niels Kayser Nielsen

Hans Sode-Madsen: *Farlig ungdom. Samfundet, ungdommen og ungdomskommissionen. 1945-70*. Aarhus Universitetsforlag (2003), 242 s. 228 kr.

Hans Sode-Madsens »Farlig ungdom« er endnu en af magtudredningens publikationer og dermed del af det storstilede forskningsprogram, der startede i 1998 med det formål at analysere det danske demokrati ved slutningen af 1900-tallet. Efterhånden har jeg været igennem en del af magtudredningens publikationer og de har en tendens til at være politologiske med et vagt blik for historiske for-

klaringer, så det var med nogen skepsis, jeg begyndte læsningen af »Farlig ungdom«.

Sode-Madsen fortæller historien om ungdomskommissionens arbejde med at undersøge de unges problemer og vilkår fra kommissionen blev nedsat i 1945, til den afgav sin sidste betænkning i 1952. Allerede i mellemkrigstiden var der lagt op til et større politisk fokus på de unge og deres muligheder, men det lykkedes først at vinde politisk velvilje for de unge efter deres indsats under krigen. Den politiske velvilje var det imidlertid lidt speget med, da de unges ønske om at få sat valgretsalderen ned til 21 år blev overset i første omgang, i stedet lagde kommissionen sit fokus på de unges uddannelses-, arbejds- og boligforhold samt på deres fritidsaktiviteter. Heri fulgte kommissionen tidens moral, der sigtede mod at sikre, at de unge blev en god arbejdskraft, der opførte sig anstændigt indtil de stiftede familie. Til den gode arbejdskraft hørte de rette uddannelser, som kunne være akademiske, men kommissionen lagde sin vægt på de praktiske uddannelser og af gode historiske grunde på drenge. Når det handlede om anstændig livsførelse, var især piger i fokus, de skulle følge dydens smalle sti. I fritiden burde de unge beskæftige sig med lødig litteratur og kunst, helst ikke med film eller kiosklitteratur, der kunne virke depraverende. Alternativt kunne de slå sig på friluftslivet eller engagere sig i organiserede ungdomsaktiviteter. I sin redegørelse for kommissionens arbejde får Sode-Madsen imidlertid ikke kun vist, hvordan kommissionen fulgte tidens moral, men også hvordan nyt og gammelt var flettet sammen. Det nye ligger i høj grad i forhold til ungdommen i mellemkrigstiden, som Sode-Madsen har skrevet om i anden sammenhæng. Ifølge Sode-Madsen er det afgørende en ny pædagogisk-psykologisk tilgang til ungdom-

men, der indebar en optimistisk forestilling om, at ungdommens adfærd og problemer kunne løses gennem en aktiv politisk indsats, der skabte bedre arbejds-, uddannelses- og boligvilkår, så skulle familiedannelsen være sikret, ungdommen overstået og problemerne løst. Imidlertid strandede mange af kommissionens forslag til en aktiv indsats på manglen på penge og dens arbejde havde en sporadisk politisk opmærksomhed i en tid, hvor nationaløkonomiske problemer og de nye udenrigspolitiske forhold trak langt flere overskrifter i dagspressen.

I efterkrigstidens første lys virkede mellemkrigstidens forestillinger om den biologiske arvs betydning, så ungdomskommissionen var opmærksom på samfundets ansvar. Ideen om at det var muligt med en aktiv indsats at forebygge problemer fortsatte også ind i kommissionens afledte undersøgelser, der kom i 1970, hvor det nu forlød, at unges problemer var samfundsskabte og forældrenes indsats var afgørende, hvorfor familien skulle være i centrum for at forebygge, at problemer opstod. Det gode er, at optimismen om at det var muligt at ændre verden med en aktiv indsats bestod, men selvom Sode-Madsen har dette aspekt med, så er det underbelyst (og må nødvendigvis være det, når formålet er at undersøge Ungdomskommissionens arbejde). Det havde således været mest passende i titlen at angive, at bogen handler om ungdomskommissionen 1945-52, ikke 1945-72, der er nemlig væsentligt mere med fra tiden før 1945 end fra tiden efter 1952. Dette nævner jeg ikke, fordi jeg er pedant, men fordi det ville have været flot at få trukket flere af trådene frem i tiden, så det blev mere klart, at der skete noget i de først efterkrigsår, som kan bidrage til at forklare ungdommens problemer også efter århundredeskiftet. Jeg tror, at det er på dette punkt,

at Sode-Madsens undersøgelse har sin største svaghed, fordi den vil komme til at fremstå som et historisk vedhæng til magtudredningen.

Sode-Madsens bidrag til magtudredningen er det bedste jeg har læst af slagsen, men ikke bare i den kontekst, også bredt forstået som en historisk undersøgelse er det en god bog. Sode-Madsens bog er historievidenskabelig grundforskning, idet der kun findes få undersøgelser af, hvad ungdommen har foretaget sig, hvordan den er blevet gjort til genstand for politisk aktivitet eller for den sags skyld af, hvad ungdom er. Det virker pudsigt, når det i hvert fald i efterkrigstiden har været udbredt at udråbe ungdommen til landets råstof, det er, når ikke den er blevet gjort til genstand for grundig moraliseringen. Til sådanne fremtidige undersøgelser giver Sode-Madsens bog et godt og velskrevet afsæt.

Anne Trine Larsen

Christian Vognsen (red.): *Soldater på Skolebænken. Forsvarets Civilundervisning 1952-1973*. (Selskabet for Dansk Skolehistorie, 2001). 141 s., 200 kr.

Med indførelsen af 18 måneder tjenestetid i 1952 blev det besluttet, at de værnepligtige i forsvaret skulle have suppleret den militære uddannelse med civile fag. Ansvar for at udvikle denne »civilundervisning« blev lagt på undervisningsinspektør, tidligere højskolelærer Jørgen Bøgh. Fra 1953 opstod således på basis af højskoletraditioner en landsdækkende undervisningsorganisation, parallelt med det militære system.

Det bærende fag var i hele perioden frem til nedlæggelsen i 1973 samfundskundskab. Faget ændrede sig imidlertid. I de første år byggede det på højskoletraditionen, og de tanker om opdragelse til medborger og til demokrati som

bl.a. Hal Koch var eksponent for. Faget blev kaldt »medborgerskab«. Fra ca. 1962 udvikledes en undervisning med mindre fokus på indlæring og større vægt på at udvikle de værnepligtiges evne til ræsonnement og problemløsning. Udover samfundskundskaben gennemførtes bl.a. danskundervisning, ordblindeundervisning samt undervisning i en række erhvervsforberedende fag.

I bogen fremlægger tre tidligere embedsmænd i FCU-organisationen deres syn på udviklingen.

Værket synes oprindeligt at have været tænkt som en historisk undersøgelse. P.g.a. vanskeligheder med at finde kildemateriale, fremstår værket imidlertid mere som et velfunderet erindringsværk med punktvis nedslag i kildematerialet. Resultatet er ujævnt, men ikke uinteressant.

Civilundervisningen betragtes i bogen som »et storstilet eksperiment« og som en avantgarde indenfor voksenundervisningen. Vinklen er skolehistorisk, og det militære system opfattes stort set som en rammestruktur hvori civilundervisningen blev anbragt, med det formål at uddanne ungdommen til demokrati. Christian Vognsen hævder således, at reduktionen af tjenestetiden, »der for forsvaret var en kærkommen begrundelse for at slippe af med Civilundervisningen, kunne ikke i sig selv begrunde en nedlæggelse af undervisningen. Det afgørende var, at man såvel på den politiske som på den pædagogiske arena havde forladt den opfattelse, at samfundet var forpligtet til at »indføre« de unge i den danske demokratiske tradition.« Det er nok spørgsmålet om denne konklusion er korrekt. Dels forklarer den ikke hvorfor lejligheden var specielt kærkommen for forsvaret, og dels kunne man have indført de unge i så meget andet end »... den danske demokratiske tradition.«

Bogen savner et grundigt indledende afsnit, hvor kronologi, organisatorisk struktur og hovedlinier i det historiske forløb slås fast. Der er er adskillige steder i bogen usikkerhed omkring kronologien, og det er et gentaget problem at der ikke oplyses om, hvem kommissioner, udvalg og arbejdsgrupper nedsættes af.

Bogen rejser flere problemer som det kunne være værd at udforske nærmere. Bl.a. redegøres der ikke for, hvorfor netop folkehøjskolen får så fremtrædende en rolle i civilundervisningens første år. Ligeledes savnes grundigere behandling af forholdet til det militære system. Både for at kunne karakterisere dette samarbejde, men også for at sammenligne de to systemer, idet det ikke må glemmes, at det militære system også er et uddannelsessystem.

Allan Vestergaard

Gunnar Viby Mogensen: *Skattesnyderiets historie. Udviklingen i underdeklarationen i Danmark i 1900-tallet.* (Syddansk Universitetsforlag 2003). 659 sider, illustreret, 350 kr.

Findes der skatter, findes der skattesnyd. Sådan har det altid været, uanset hvor i verden der er opkrævet skatter og uanset hvilket grundlag skatterne er opkrævet på. I tidligere tider var myndighederne godt klar over problemerne med at opgøre indkomsterne og dermed problemerne ved at gennemføre indkomstskat. I stedet forsøgte man at ansætte indkomsterne indirekte, f.eks. via jordarealet, antallet af kreaturer eller antallet af ildsteder. Alt sammen ting der kan måles og tælles uden at borgeren kan skjule ret meget af det. Ikke desto mindre er der talrige beretninger om mere eller mindre vellykkede forsøg på at unddrage sig beskatning.

I betragtning af problemets omfang og den fokus der er på det i den offentli-

ge debat, så kan det godt undre, at skattesnyderiet ikke tidligere har tiltrukket sig mere opmærksomhed fra forskernes side end tilfældet er. Dette forsøger Gunnar Viby Mogensens analyse af skattesnyderiets historie i Danmark i 1900'tallet at råde bod på.

Det er bogens formål at bestemme udviklingen i omfanget af skattesnyderiet i Danmark siden 1903, hvor loven om indkomst- og formueskat til staten indfører de principper for personbeskatning vi kender i dag. Fokus er rettet mod underdeklarationen i forbindelse med personbeskatningen, altså det forhold at større eller mindre dele af den personlige indkomst undrages beskatning, da de ikke opgives til skattevæsenet på selvangivelsen. Det betyder samtidig at forfatteren ikke interesserer sig for f.eks. den indirekte beskatning, for »skatteflugt« eller for »skattetænkning«, ligesom virksomhedernes skatteforhold ikke inddrages i undersøgelsen. Endelig beskæftiger analysen sig kun perifert med årsagerne til skattesnyderi.

Analysen falder i 5 hoveddele. I 1. del opstilles en række metoder til måling af underdeklarationens omfang og der gives en oversigt over skattelovgivning og skatteforvaltningen i perioden efter 1903. Herefter følger bogens 3 hoveddele.

2. del analyserer underdeklarationen under den moderne personbeskatning. Der er dels tale om en metodisk og kildekritisk diskussion af tidligere forfatteres analyser af underdeklarationen i 1900'tallet. Fra midten af 1870'erne og frem har en række økonomer publiceret bøger og artikler om underdeklarationens omfang. Disse forfatteres analyser underkastes en metodisk og kildekritisk vurdering og deres resultater relateres både til hinanden og Gunnar Viby Mogensens egne, nyere beregninger. Dels indeholder denne del Gunnar Viby Mogensens egne forsøg på at beregne un-

derdeklarationens omfang. Ved f.eks. at sammenholde den årlige officielle statistik over produktionsværdien i samfundet med skattevæsenets årlige statistik over de selvangivne indkomster er det muligt at få et billede af, hvor stor en del af indkomsterne i samfundet som undrages personbeskatning. Også her er der tale om en lang række kritiske overvejelser som fører frem til de opstillede skøn over underdeklarationen.

3. del undersøger den del af underdeklarationen som afsløres ved skattevæsenets kontrol. Her søger forfatteren at opstille et mål for hvor stor en del af underdeklarationen som »afsløres« af skattevæsenets kontrol, og som derfor reducerer underdeklarationens omfang. Skal denne analyse gennemføres for hele landet kræver det inddragelse af materiale fra alle landets skatteforvaltninger, hvilket er en umulig opgave. I denne analyse er der gennemført en undersøgelse af 6.400 repræsentativt udvalgte enkeltsager fra skatteforvaltningen i Århus kommune i årene fra midten af 1950'erne og frem.

4. del er en måling af den sorte økonomis del af underdeklarationen. Her diskuteres en række af de spørgeskemaundersøgelser, bl.a. gennemført af Gunnar Viby Mogensens selv, som er foretaget de sidste 20 år af »den sorte økonomi« omfang i Danmark. Disse undersøgelser rejser nogle specielle metodiske og kildekritiske problemer, da man jo direkte spørger folk om de har deltaget i »den sorte økonomi« og i hvilket omfang.

Endelig indeholder del 5 en sammenfatning og perspektivering af bogens analyser og resultater.

Det er klart at undersøgelsens resultater bygger på skøn og at de derfor er usikre. Sådan må det være, når man beskæftiger sig med et fænomen som skattesnyderi, der jo helst ikke skal opda- ges. Men på den anden side tegner ana-

lysen et meget klart billede af hovedtrækkene i udviklingen af underdeklarationen i 1900'tallet.

For det første viser analysen, at selv om danskernes personlige skattetryk er vokset fra ca. 4% til ca. 45% i løbet af 1900'tallet, så er underdeklarationen faldet århundredet igennem, specielt efter 1950. Før 1950 er der stor usikkerhed om dens omfang, men samtidige undersøgelser viser, at underdeklarationen op til 1903 er på godt 30%. Efter gennemførelsen af loven 1903 falder underdeklarationen til godt 20% i 1920'erne, hvorefter den igen stiger til næsten 30% i anden halvdel af 1930'erne og under krigen. I 1950 er den igen faldet til godt 20% hvorefter den falder år for år frem til 1980, hvor niveauet stabiliserer sig omkring 5%.

Det meget høje niveau både før og efter lovens gennemførelse i 1903 skyldes primært vanskelighederne med at opgøre indkomsterne, primært i landbruget, men også i industrien. En væsentlig del af landbrugets lønninger bestod af naturalier, herunder kost og logi, hvis værdi det var vanskelig at gøre op og derfor vanskelig at kontrollere for de lokale skattemyndigheder. Til gengæld er det myndighedernes stadig større kontrol med danskernes indkomster, som får underdeklarationen til at falde efter 1950. Effektive edb-systemer, systematisk indberetning af indtægter fra arbejdsgiverne mm. har gjort det væsentlig sværere at snyde i skat ved underdeklarering.

Dernæst viser analysen at det er 10-12% af underdeklarationen som bliver afsløret gennem skattevæsenets kontrol. Man kan altid diskutere om dette er meget eller lidt. Jeg er dog tilbøjelig til at give Gunnar Viby Mogensen ret i, at der er tale om en synlig sum, men at den i forhold til den samlede indkomstmasse er af en beskeden størrelsesorden.

For det tredje viser undersøgelsen, at

det »sorte arbejdes« andel af underdeklarationen stiger fra nogle få procent omkring 1950 til næsten 70% i slutningen af 1980'erne. Væksten er særlig stor i 1960'erne, hvor personbeskatningen er stærkt stigende og ligningskontrollen skærpes markant. Konsekvensen er åbenbart, at skattesnyderiet faktisk bevæger sig langt væk fra papirernes og edb-systemernes kontrolmuligheder og ind på det sorte marked hvor kontrol faktisk er umulig.

Det er et meget omfattende og grundigt arbejde Gunnar Viby Mogensen her fremlægger resultaterne af. Det gælder selvfølgelig de konkrete resultater omkring udviklingen i skattesnyderiet i Danmark siden 1903. Det er yderst tvivlsomt, om det på et senere tidspunkt bliver muligt at fremlægge andre og mere »sande« tal for udviklingen i den samlede underdeklaration eller omfanget af det sorte arbejde. Der er jo trods alt tale om aktiviteter som ikke registreres nogen steder og som ikke skal komme til myndighedernes kendskab.

Til gengæld er der heller ikke tvivl om, at nye og mere detaljerede analyser af arkiverne hos en række kommunale ligningsmyndigheder kan give et mere nuanceret billede af ikke kun hvem der snyder i skat, hvor store summer de undrager beskatning, hvilke befolkningsgrupper der er tale om mm., men også hvor ihærdige de forskellige kommunale skattemyndigheder har været når det drejer sig om at afsløre skattesnydere.

Nok så vigtig er imidlertid forfatterens metodiske og kildekritiske diskussioner af de anvendte kilder og den tidligere forskning i skattesnyderiet. Diskussionen af den hidtidige forskning i emnet er meget grundigt med hensyn til valg af metoder og kilder og til resultaternes holdbarhed. Det samme gælder ved forfatterens egne analyser af kilderne. Her bliver kilderne udsat for en me-

get nøgtern analyse af hvilke spørgsmål de kan besvare og hvor valide resultaterne vil være.

Det er min vurdering, at den metodiske og kildekritiske diskussion rækker langt længere end den konkrete analyse af skattesnyderiet i Danmark. Enhver der beskæftiger sig med Danmarks økonomiske og sociale udvikling i 1900'tallet kan få nytte af diskussionen, da den bl.a. også siger noget om, hvordan den økonomiske forskning blev drevet på forskellige tidspunkter og om fremkomsten af de kilder den bygger på. Begge dele er vigtige for forskerne i dag og i fremtiden.

Endelig er bogen ledsaget af et meget fyldigt noteapparat, der ofte tenderer til at være små selvstændige afhandlinger eller ekskursioner om en række emner med relation til bogens tema. Desuden er der en række bilagstabeller, hvor der detaljeret bliver gjort rede for

de kilder som ligger til grund for dem.

For at træerne ikke skal vokse helt ind i himlen, så tror jeg ikke at bogen kommer til at ligge på ret mange natborde rundt. Dertil er emnet nok for specielt og sproget alt for tungt, præget som det er af lange sætninger med den ene indskudte sætning efter den anden og brugen af en masse lange sammensatte ord.

Men som det sikkert er fremgået, mener jeg bogen er et must for alle som forsker i Danmarks nyere økonomiske historie. Og som sagt, ikke så meget for de konkrete resultater omkring skattesnyderiets omfang, men mere for de grundige og detaljerede metodiske og kildekritiske diskussioner, som ligger forud for resultaterne. Det er disse diskussioner jeg tror, at enhver, der beskæftiger sig med dansk økonomisk historie, kan få stor glæde af.

Jens Christensen

Artikler

»At Jens Bang var hendes rette barnefader«
Af Jakob Ørnbjerg 1

Danmark, Norge og Koreakrigen 1950-53
*Af Per Reszka Dybbro, Peter Nygaard,
Jacob Holmkær Vrist* 30

Embedsmandens etos
Frit Danmarks Tjenestemandsgupper og
retsopgøret 1943-451
Af Jesper Skov 74

Den glemte periferi og de glemte korstog
Grønland og korstogene 1400-1536
Af Janus Møller Jensen 108

Socialreformens stedbarn
Ludvig Bramsen og arbejdsskadeforsikrin-
gen i 1890'erne
Af Lars Andersen 146

Debat

Sammenligning af tro – Kan man det?
Metodiske overvejelser i forbindelse
med sammenligning af trolddoms-
troen i Italien og Danmark i det 17.
århundrede
Af Louise Nyholm Kallestrup 186

Litteraturnyt 199